

Даніель Бовуа
**ШЛЯХТИЧ,
КРІПАК
і РЕВІЗОР**

Даніель Бовуа

Шляхтич, кріпак і ревізор

Польська шляхта між царизмом
та українськими масами
(1831-1863)

З французької переклада
Зоя Борисюк

Київ, ІНТЕЛ, 1996

Наукова бібліотека
ім. М. Максимовича
КНУ

ІМ. ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1557507

— контрольний примірник

11 8 00

У книжці Данієля Бовуа, директора Центру історії слов'ян Паризького університету І (Сорбона), відомого фахівця з проблем польської історії та культури XVIII-XIX ст., а нині Президента Французької асоціації розвитку україністичних студій, досліджується механізм русифікації шляхти Правобережної України, здійсненої імперськими владами у другій чверті XIX ст. під демагогічними гаслами "захисту" селянських інтересів. Україна послужила лабораторією, а поляки підослідними кроликами в першій акції Росії, спрямованій на поглинання структур, що протирічили духові імперії – таким є висновок вченого, зіпертий на аналіз величезного масиву архівних джерел.

Перекладено за виданням: Daniel Beauvois. Le Noble, le Serf et le Révisor. La noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863). Lille, 1985.

При перекладі враховано авторські доповнення, внесені до видання: Daniel Beauvois. Polacy na Ukrainie. 1831-1863. Szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie /Z francuskiego przełożyli Ewa i Krzysztof Rutkowscy. – Paryż, Instytut Literacki, 1988.

Наукова редакція Валентина Шандра, Наталя Яковенко
 Мовна редакція Наталя Яковенко
 Передмова Ярослав Дашкевич
 Комп'ютерний набір Ніна Музиченко

Видання здійснено за фінансовою допомогою Посольства Франції в Україні та Міжнародного Фонду "Відродження"

ISBN 5-7702-1071-0

© Республіканська Асоціація
 Українознавців

ТЗ(ЧПол)44-28/29
 ТЗ(ЧУкр)51-28/29
 - шл. акція ✓
 - кріпак
 - соціальна політ.

З М І С Т

Ярослав Дашкевич.....	3
ДАНІЄЛЬ БОВУА ТА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН	
Примітки.....	39
ВСТУП	49
Літературні фальсифікації.....	52
Повернення до документів.....	57
Примітки.....	62
I. КРІПАК ТА ЙОГО ВЛАСНИКИ	65
Українське селянство	
Колонізовані з давнини.....	67
Нове посилення кріпацтва.....	73
Чого очікувати від патерналізму?.....	77
Вміле використання зловживань.....	86
Як полегшити долю селянства.....	93
Відділити селян від поляків.....	98
Закон про інвентарі та його запровадження.....	103
Сумний кінець владарювання.....	110
Кому вигідний лібералізм?.....	115
Примітки.....	132
II. ПАСТКА ДЛЯ ШЛЯХТИ	141
Декласована польська шляхта	
Хлопчики для биття.....	142
Усіх на Кавказ.....	146

Як їх позбутися?	154
Геть шляхетську солідарність!	165
Машина для перемелювання шляхти	171
Соціально-культурна загибель	182
Примітки	197
III. КОМПРОМІС ЧИ КОМПРОМЕТАЦІЯ	203
"Шляхетська автономія"	
Роль шляхетських зібрань	206
Агенти русифікації	214
Російське право та право винятків	221
Горді у своєму повіті, покірні перед росіянами	231
Останні ілюзії про автономію	239
Примітки	246
IV. АРКАДІЯ ПІД ЗАГРОЗОЮ	251
Земельна шляхта	
Насолода від немобільності (магнати і дрібні власники)	254
Культурний терор (школи й преса)	276
Релігійний терор (римо- й греко-католики та православні)	298
Політичний терор (репресії після 1831 року і після "змови" Ковнарського)	318
Спроба асиміляції (вербування багаті шляхти на царську службу)	333
Шляхетчи-землевласники напередодні 1863 року	358
Примітки	365
ВИСНОВКИ	381
ПОКАЖЧИКИ	
Іменний покажчик	393
Географічний покажчик	410

Даніель Бовуа
та вивчення історії
польсько-українських
відносин

Є в історичній науці дослідження, що можуть кардинально міняти погляди на цілі території і цілі історичні періоди. До таких книжок належала і належить праця Данієля Бовуа "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)", видана вперше в Парижі 1985 р. [1]. За французьким виданням пішло два польські - під зміненою назвою "Поляки в Україні 1831-1863: польська шляхта на Волині, Поділлі та Київщині" - (Париж, 1987; 1989) [2], англійське (Лондон, 1990) [3]. Тепер ось з'являється врешті українське.

Я налічив 35 рецензій у французькій, англійській, італійській, американській, найбільше ж у польській науковій та громадсько-політичній пресі (в українській не було жодного відгуку, хоча книжка написана, в основному, про Україну та на матеріалах українських архівів). Очевидно, насправді рецензій було більше. Така кількість перекладів книжки і рецензій на неї свідчить про винятковість історичного дослідження у світі, зрештою, досить байдужому навіть до блискучих творів. Рецензенти часто змагалися в суперлативах. Ось трохи їх відгуків. Стефан Кенсвич, сеніор польських істориків, назвав книжку "науковою сенсацією" і оголосив, що від усіх польських істориків авторові (котрий, правда, як кожний "чужинець, який береться писати про польський народ, завжди наражається, що чогось не розуміє, чогось не добачить, подряпає чийсь особис-

ту гідність") належить дуже сердечна вдячність [...] за те, що взявся за таку важку працю, що нас виручив, виконуючи завдання, якого ми самі не могли підняти, що наших предків оцінював способом деколи для нас боліочим, але таким, що примушував задуматися" [4].

Станіслав Буркот, пишучи дуже позитивно про книжку, підкреслював важливість, вільний від міфів та упевнений незалежний дослідник, вільний від міфів та упевнений, характерних прецизій для обох сторін [польської та російської - ЯД], зацікавлених у конфлікті" [5]. Славомір Калемба, після ряду зауважень, заявив: "У кожному випадку вона [книжка Д.Вовуа - ЯД] постачає матеріалами і тезами, повз які у своїх міркуваннях не можуть пройти мимо історики нашого минулого періоду після поділів [Польщі - ЯД] - і не лише вони" [6]. Яцек Кольбушевський вважав, що "існує велика суттєвність доказів і висновків автора, їх промовистість дуже сильна" [7]. Помітно прихильний до автора Станіслав Маковський твердив, "що польської читач раз за разом зупиняється тут, здивований не стільки новизною і екзотичністю цієї картини, як її якістю. Бо це для нього гірка візія власної історії, візія обдерта з аури специфічного домашнього міфу. [...] Тому книжку Вовуа читасмо як нову *Небожественну комедію*, яка змальовує трагічну смерть шляхетського світу і початок нової суспільної формації [згідно з твердженням С.Маковського - "пов'язаної з православ'ям громадсько-політичної свідомості українського селянства" - ЯД]. Це прекрасна книжка!" [8]. Автор передмови до польського перекладу 1987 р., філософ, історик та публіцист Кжиштоф Помяні: "Історія, яку він розповідає, не зміцнює серцець. Може саме тому досі ніхто не описав її докладно, а польська колективна пам'ять і польська історіографія не знайшли для неї місця" [9]. Вікторія Слівовська: "Багатство документального матеріалу в поєднанні з письменницьким темпераментом довели до того, що суто наукова монографія стає справді захоплюючою лектурою [...] Одно певне: повз цю книжку не пройде мимо жоден з істориків польсько-української долі у XIX ст., ніхто з тих, що цікавляться політикою царату в національному питанні" [10].

Ще кілька висновків інших критиків. Марек Томашевський:

"Думаю, що ця праця справді може примусити нас, поляків, застановитися над тим, ким ми були, ким ми є, а також (і це є так само важливо) ким можемо бути. Треба мати надію, що ця книжка, яку написав француз, звільнить нас хоча б трохи від іділічних уявлень і безпідставних фобій" [11]. Адам А.Гетналь (після захисту поляків від закиду, що вони колонізатори) зробив висновок, що "дослідження Вовуа - великий вклад в історичну науку" [12]. Анджей Романовський: "Вже по кільканадцяти сторінках читасмо її з захопленням як книжку, що говорить про кінець польського світу на території, яку так добре знаємо з Сенкевичевої "Трилогії" [13]. Ірена Рихлікова, завзята полемістка, змушена була визнати, що "французький дослідник одночасно сміливо виїшов поза наукові монографії класів, верств, соціальних груп, які у нас, над Віслою, переважно попереджують синтез. Незважаючи на стан дослідження, прогалини і неясності, він зважився на синтетичне охоплення важливого аспекту України - експансії та відвороту польськості на цих землях в результаті русифікаторської політики царату. Це перший підхід такого роду, і працю Вовуа можна назвати піонерською" [14]. Єжи Єдліцький: "Книжка Вовуа написана блискуче, з запалом. Тим переконливішою виглядає темна картина польської культури і політики в Україні, змальована не без іронії та сарказму. Польське видання книжки цілком певно дотикає живого чутливого нерва читача, що звик читати набагато поетичніші відображення історії польської присутності в Україні. [...] Вовуа звів свою будівлю цілком свідомо, вірний першій заповіді історика: не нудити!" [15]. Треба сумніватися, чи такою саме є перша заповідь історика (мабуть, нею є писати правду), та що книжка Д.Вовуа не нудить читача - це таки так. Але з великим обуренням, яке було важко приховати, писав про книжку Ришард Радзік, заперечуючи, по суті, можливість для француза зрозуміти те, що робили поляки в Україні у XIX ст. (це був єдиний, але симптоматичний нігілістичний голос серед громади рецензентів). Р.Радзік, треба

признати, придумав дуже своєрідну аргументацію: "Світ польської шляхти в Україні в середині минулого століття дуже мало відомий сучасному польському читачеві - і його [цей світ - Я.Д.] читач майже не розуміє. Багато тогочасних категорій мислення пропало на сьогодні цілком, і не один сучасний польський читач приписує постатям з XIX сторіччя цілком чужі для них мотиви дій. Цілком певно, в далекій Франції ще легше помилятися" [16]. Це одна з останніх серйозних рецензій на книжку Д.Бовуа. У 1989 р. (та пізніше) урапатріотичні мотиви вже перемогли об'єктивні голоси 1987 року. А у 1994 р. відомий польський історик державного ладу і права Юліюш Бардах говорив уже лише про "проникливі й важливі" праці Д.Бовуа. Для суперлативів місця не було - навпаки, було зроблено спробу повернутися на анахронічні рейки (заперечення національного гноблення українців поляками - зведення дискримінації лише до економічної експлуатації; намагання зобразити польські магнатські роди в Україні, що очолювали антиукраїнські тенденції, ледве чи не українцями, бо в жилах їхніх далеких предків колись текла українська кров - так, немов би колонізація давньої верхівки не була проявом колонізаторства, а практична політична діяльність денационалізованих аристократів не була проявом польського експансіонізму - не кажучи вже про те, що всі вони вважали себе повноцінними поляками і такими насправді були) [17]. Чи бажання повернути історичне мислення на анахронічні рейки може вважатися рухом вперед також з точки зору гуманізації міжнаціональних стосунків - треба сумніватися.

Недаремне я навів такий калейдоскоп відгуків. Більшість перелічених прізвищ рецензентів - це імена відомих першорядних польських істориків та публіцистів, яким книжка Д.Бовуа аруйнувала ідилію польської гуманної присутності в Україні у середині XIX ст. - але які мали мужність визнати, що знищення солодкої ідилії в ім'я історичної правди і політичної лекції польської нації було дуже потрібне.

Хто ж такий Даніель Бовуа і як він дійшов до книжки, що мала кардинально змінити погляди

польської історичної науки на минуле польської меншини в Україні у середині XIX ст.?

• • •

Даніель Бовуа - вчений досить нетипової наукової кар'єри. Народився він на півночі Франції, в регіоні з історичною назвою Артуа. В дитинстві (батько шахтар, мати з дрібних міщан) говорив пікардійською говіркою, ближчою до старофранцузької, ніж до сучасної французької мови. Після закінчення лицю в Бетумі (департамент Па-де-Кале) почав студіювати мови. У північнофранцузькому шахтарському краї було чимало робітників-слов'ян, найбільше поляків. Д.Бовуа потягнуло спершу вивчати російську мову, культуру, історію, пізніше ж - аналогічний польський комплекс. Такий напрям студій у Франції 60-х рр. обирали не часто. Перебування у Варшаві (1969-1972 рр.) на посаді директора Центру французької цивілізації при Варшавському університеті, мабуть, остаточно вирішило дальший, вже чисто науковий, шлях. Трохи був самоуком, бо вчителя-метра для дуже екзотичного об'єкта досліджень - зона між Польщею та Росією, отже Литва + Білорусія + Україна - у Франції знайти не міг. З Польщі привіз глибоку і щирю симпатію до польського народу - та й дружину, а в наукових дослідженнях довго вагався між історією культури та історією суспільства. Перемогла друга лінія. На його наукову творчість великий вплив мало скептично-іронічне і раціоналістичне мислення Вольтера. Таким іронічно-скептичним нео-вольтеріанцем, також у стилі своїх писань, залишився назавжди. А далі - захоплення школою "Анналів", блискучим аналізом Фернана Броделя та Еммануеля де Руа Ладурі, історична соціологія з далекоглядною проекцією на сучасність. 1977 р. в Парижі захистив докторську дисертацію про Вільнюський шкільний округ 1803-1832 рр.

Почалася наукова кар'єра. Після повернення з Польщі - професор Університету Шарля де Голля Лілля III; у ньому - керівник польської секції, директор Центру досліджень польської культури; одночасно - генеральний інспектор навчання польської мови у Франції. І місяці досліджень в архівах Росії, України (цих довгих архівних місяців дехто йому не міг дарува-

ти, може з заздрості – але й таких, що пішли б його архівними стежками якось не було). В Україну, особливо Київ, трохи закохався – хоча це був Київ брежнєвських та післябрежнєвських часів, коли за ним стежили, коли не дуже допускали до архівів – і коли не дуже вірили, що він лише просто французький вчений.

Над першою великою книжкою про Вільнюський шкільний округ [18] – першою з малої української трилогії (це визначення самого Д.Бовуа) – працював десять років. Працював поволі, усе брав немов під лупу. Переважно тому, що результати його досліджень закресливали історичні міфи Росії і Польщі. Коли переконався, що стоїть на міцному дослідницькому ґрунті – почав працювати швидше, впевненіше, переконливіше – відносно самого себе та відносно своїх опонентів. У Росії та Польщі його спершу майже не друкували (в Україні – тим більше). Поступово широка і довга зона досліджень – Литва, Білорусь, Україна – звузилася і перетворилася в трикутник відносин Росія – Польща – Україна XIX – початок XX ст. Таким став Д.Бовуа у 80-тих.

І залишився впертим, непокірним, впевненим у результатах своїх наукових досліджень: "Перш за все, сідаючи до праці, я ніколи не мав відчуття, що мушу написати звіт для польської влади, яка може мене приборкати за висловлювання думок, що не подобаються", [19] – таким було і є кредо Д.Бовуа. Незалежним істориком він залишається назавжди, незважаючи на звинувачення, якими його обкидали, і незважаючи на почесні, які прийшли до нього у 90-тих: закордонний член-кореспондент Польської академії наук (1991 р.), почесний доктор Вроцлавського університету (1993 р.), професор історії слов'ян Сорбонни у Парижі – і керівник Центру історії слов'ян у цьому ж університеті (Університет Париж I, Пантеон – Сорбонна, з 1994 р.).

• • •

Досягнення Д.Бовуа як вченого, як публіциста, як перекладача, як редактора, врешті як організатора науки великі. І на їхньому фоні часом дивно виглядають його власні скарги на повільність та надто велику скрупульозність своїх досліджень. Це своєрідний конфлікт

між суб'єктивним та об'єктивним почуттям часу з одного боку – та результатами досягнень, які вкладаються у цей час, з іншого. Об'єктивно ж – досягнення дуже великі. Крім малої української трилогії (на якій я зупинюся далі) і серії статей, безпосередньо пов'язаних з цією тематикою – це часто окремі розділи з великих досліджень, їх препринти, широкі резюме, полемічні виступи. Якщо статті, рецензії, нотатки Д.Бовуа розмістити уявно згідно з хронологією подій, яких він торкається – і враховувати, що події ці безпосередньо або посередньо пов'язані з польсько-українською тематикою, то на самому початку ряду опиниться рецензія на монографію Ф.Сисина про Адама Киселя, отже – про XVII ст., [20] до якого, зрештою, Д.Бовуа звертається дуже рідко. Для Д.Бовуа постать київського воєводи – своєрідний символ шансу на польсько-українське політичне порозуміння, шансу, який польська сторона використати не захотіла. Про А.Киселя французький історик згадував ще не раз у своїх виступах на польсько-українську тематику. Далі – XVIII ст., улюблений Вольтер і його уявлення про Польщу [21] (шкода, між іншим, що Д.Бовуа не був знайомий з працями українського дослідника теми Вольтер і Україна – Ілька Борщака) [22].

Час розгортається вперед – і увагу французького вченого притягають релігійні проблеми Польщі – Росії та "кресової" зони між ними. Отже, статті про єзуїтів у Російській імперії 1772-1820 рр. та про уніатів [23]. Д.Бовуа завжди різко засуджував уніатство – принаймні в його початкових межах кінця XVI – початку XIX ст. – вважаючи, що експансія польського католицизму в уніатському одязі – це ще одне закреслення шансу на польсько-українське порозуміння (до цього питання я ще повернуся). Потім постать польського письменника і мандрівника з України, до речі, на російській службі, Яна Потоцького (1761-1815), якому Д.Бовуа присвятив серію статей [24].

Як перекладач та інтерпретатор він звертався до французьких видань творів Генрика Сякевича (1983, "Quo vadis" – вступ, примітки і додатки), письменниці й художниці Станіслави Пишибишевської (1983, "Справа

Дантона" – переклад), фільмового режисера Анджел Жулавського (1987, "Був сад" – переклад), Чеслава Мілоша (1986, "Розмови з Е.Чарнецькою та А.Фіутом" – переклад). Д.Бовуа пристрасно і з романтичним захопленням, яке протирічило його вольтеріанському раціоналізмові, включився в переміни, що передбачалися в Польщі з виступом "Солідарності" – під його редакцією було перекладено її програму (французьке видання 1982), він редагував збірку "поетів апокаліпсису" (1992). Ця культурно-громадська діяльність Д.Бовуа доводить, наскільки органічно він увійшов у польську сучасність, намагаючись відшукувати в ній все те краще, для чого відчував перспективу в майбутньому. Він переклав також монографію польського історика (та політика) Броніслава Геремка "Люди дна в середньовічному Парижі" (французькі видання 1976, 1991 рр.).

Науково-організаційна активність Д.Бовуа проявилася в проведенні конференцій, підготовці збірників матеріалів. Керований ним Центр досліджень польської культури при Університеті Ліль III провів у 1981 р. колоквиум, присвячений європейському сприйняттю польського повстання 1830-1831 рр. (яке, як пригадуємо, мало охопити також українські землі Правобережжя). Матеріали колоквиуму дали імпозантний том [25]. У 1987 р. згаданий центр провів у Ліллі (маючи на увазі, між іншим, недалеке п'ятидесятиріччя пакту Молотова – Ріббентропа 1939 р.) конференцію, присвячену "кресам" давньої Польщі – Україні, Литві, Білорусі XVI-XX ст., тексти доповідей і повідомлень якої також дали величезний том [26]. Хоча Д.Бовуа намагався боронити цю сесію [27] (в передмові до тому та в окремому інтерв'ю), цілком об'єктивно кажучи – дивна була це конференція, що працювала немов злагоджений хор. Конференція була присвячена Литві, Білорусі й Україні, але серед учасників даремно можна було шукати істориків, які б представляли відповідні нації. Зрозуміло, що в 1987 р. до Лїлля не могли потрапити представники т. зв. радянської історичної науки з згаданих трьох країн, але, формально принаймні, важко побачити перешкоди, чому туди не могли потрапити литовські, білоруські, українські історики з еміграції. Конференція, в основ-

ному, польських істориків та літературознавців у Франції могла дати – і дала – необ'єктивний, викривлений образ, що, зрештою, дуже добре зрозумів і сам її організатор, так інтерпретуючи окремі доповіді: "... для більшості Великої еміграції Польща могла бути лише Польщею з-перед 1772 р., а навіть для найрадикальніших не могло бути мови про самовизначення чи самостійність мешканців "кресів". Як Мохнацький, так і Лелевель ошукували себе візією братерського союзу, об'єднаної родини, сполученої узами крові. Ш.Конарський утворив Товариство польського люду, не усвідомлюючи, що там, де він діяв, польського люду просто не було". І далі: "Про Колівшину, очевидно, не говорилося, бо це було варварство, [...] давно не говорилося про прецінь всюдисуще, але зненавиджене або байдуже руське [в розумінні – українське – Я.Д.] населення". І врешті певні висновки Д.Бовуа: "Чи говорення про "креси" [...] є пересторогою, обіцячкою або провокацією? При сучасному стані досліджень можна сказати, що є ще далекою обіцячкою [28]; може, вже не є провокацією від часу смерті ендеції [29] (якщо вважаємо, що вона померла), але з цілковитою впевненістю повинне стати пересторогою, бо саме тут, більше як де-небудь інде, історія повинна стати для поляків вчителькою життя. Ніде інде ліпше не проявилася катастрофа расової і релігійної нетолерантності, ніде інде немає кращого місця для роздумів над народами, які [...] не вміли жити між собою". Досі майже ніхто в Польщі не досліджував проблему з цієї точки зору. [...] Чи в першу чергу не потрібне нам знання? Я не хочу відмовитися від ключа до сучасності. Чим є невичерпна принада оплакування, винищювання і стилізації в порівнянні з чесною людською потребою відштовхнути те, що Яжемський [30] влучно визначає як "прокляття ненависті". Не перетворюймося в естетів, не дозволяймо, щоб нас заколисали нові легенди – історія "кресів" має сказати щось важливіше від постійного прочитування лекції мертвої мови" [31].

Одна з рецензенток лїлльського збірника 1988 р., Малгожата Нестерук, не погодилася з Д.Бовуа, що міф "кресів" закінчився чи кінчається тепер, принаймні в

літературі (а за літературою, додаймо, в суспільстві): "отже, від Міцкевича польська література продовжує шукати втрачену батьківщину - і вирішування цього питання стало для літератури проклятою або благословенною традицією. І хоча змінилися історичні обставини від того часу, коли література як одна з форм духовного існування народу, позбавленого державності, знаходила цю батьківщину лише в собі самій, течія шукання втраченої батьківщини і розташування її на "кресах", утворення її пам'яттю втраченого світу, далі є дуже istotною у творчості польських сучасних письменників, навіть тих, для яких ці території не були реальним світом дитинства. Не здасться, щоб проблема "кресів" закінчилася в літературі одночасно зі смертю тих письменників, для яких "креси" є фрагментом власної біографії" [32]. Отже, вживаючи визначення Д.Бовуа, лекція мертвої мови продовжуватиметься. Власної реальної батьківщини замало, потрібна ще якась інша, ця втрачена, колись завойована, на "кресах"... Але чому батьківщина має бути на завойованій землі, коли поруч є стародавня, власна? Чи така міфологія не деформує національний характер, присвоюючи йому зайву агресивність (бо треба ж повернути "втрачену батьківщину") і деформуючи перспективи дальшого розвитку власної нації? У третьому великому збірнику, підготованому Д.Бовуа, присвяченому польській пресі у Франції, матеріалу про українські проблеми набагато менше [33].

Врешті остання, найновіша - в хронологічному ряді - конференція Д.Бовуа, проведена немов для прощання з університетом Шарля де Голля - Лілль III в рамках широкої теми "Міжнародні відносини - колоквиум Франція та Центрально-Східна Європа" під окремою назвою "Критики, ностальгії, моделі: Центрально-Східна Європа в баченні європейських істориків та мислителів від XIII ст. до наших днів" (Лілль, 1993 р.). На відміну від попередніх конференцій, у цій вже взяли участь українські історики як з України, так і з еміграції [34].

...

Свої три великі монографії - "Просвітництво і суспільство у Східній Європі. Вільнюською університет і польські школи в Російській імперії (1803-1832)" (1977) [35], "Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)" (1985) [36] і "Боротьба за землю в Україні 1863-1914. Поллюта та соціо-етнічні конфлікти" (1993) [37] Д.Бовуа назвав "малою українською трилогією". Без сумніву, це була назва з підтекстом - протиставлення власних праць, побудованих на солідній джерельній базі, Сенкевичевій "Трилогії" з її зафальшованою картиною міфічної України, "втраченої батьківщини", яку, принаймні тоді, коли Г.Сенкевич писав свої романи, треба було віднайти за будь-яку ціну. Д.Бовуа протиставив свою "малу українську трилогію" також сучасним вже йому міфам про аркадійську Україну, в якій ріки течуть молоком і медом - і яку так необачно втратили.

Але зі своєю трилогією Д.Бовуа не було легко і просто. Вже перша її частина - поруч з адумливими рецензіями - викликала відвертий і закулісний спротив. Для методів боротьби з результатами досліджень французького професора в комуністично-патріотичній Польщі характерно, що польський переклад цієї реабілітаційної дисертації Д.Бовуа, навіть скорочений у порівнянні з оригіналом на 300 стор., пролежав у краківському "Wydawnictwie Literackim" від 1979 р. одинадцять літ (політичні мотиви небажання друкувати книжку в Кракові були ясні), аж доки його не видали у Любліні (при фінансовій підтримці Риму - у 1991 р.) під зміненою, арештою, назвою [38].

У мене немає наміру переказувати зміст цього дослідження Д.Бовуа, але варто, мабуть, звернути увагу українських дослідників на певні моменти. Д.Бовуа розкрив механізми колонізаційної політики в ділянці освіти. Хоча польська сторона змушена була поступово втрачати свої позиції в боротьбі з асиміляторською політикою російського царизму, яка у 30-х рр. XIX ст. остаточно довела до ліквідації польських шкіл і навчання польською мовою на Правобережжі, з іншого ж боку "поляки - за словами одного з рецензентів Єжи Скворонка, перемагали слабших партнерів білорусів, ли-

товців і русинів у цій же ділянці; університет, який виконував цензорські обов'язки, дуже ефективно обмежував можливості видання книжок, а особливо підручників та історичних праць їхньою мовою, розвивав польське шкільництво також серед мешканців, які не були поляками" [39].

Відомий польський просвітник Тадеуш Чацький (1765-1813) був головним ворогом заснування Київського університету або перетворення на університет Київської духовної академії. Відкриваючи 1805 р. польську Волинську гімназію в Крем'янці (яку пізніше перейменували на Крем'янецький лицей), він намагався зробити з неї елітарну школу для польських магнатів (Вільнюський університет був набагато демократичнішим).

Українській історіографії (зокрема церковній) необхідно враховувати ті висновки, до яких дійшов Д.Бовуа, досліджуючи роль уніатства та його могутнього ще тоді (перша третина XIX ст.) Василянського ордену. Орден був цілком у руках польської шляхти і мав польське обличчя. В своїх руках він зосередив велетенські багатства. І хоча і уніатські єпископи, і Василянський орден формально дбали про збереження уніатства серед українців, виступаючи проти переходу на римський католицизм і проти вступу римських католиків до ордену, своєю боротьбою з українським бідним білим уніатським духовництвом, яке вважали низькосортним, фактично сприяли тому, що біле уніатське духовництво втікало під опіку православ'я. Так дійшло до захоплення монастирів в Овручі та Почасві 1832 р. російським православ'ям та до великого об'єднання уніатського духовництва 1839 р. з православними. Василянські школи в Умані (1816 р. - 448 учнів), Каневі (тоді ж - 165 учнів), пізніше ще школа в Махнівці були польськими - та колонізаторськими - за духом і мовою навчання (остаточно ліквідовані 1832 р.). Згідно з висновком Д.Бовуа, "маємо тут одне з найкращих свідчень нерозуміння польською шляхтою потреб білоруського і українського народів. Не намагаючись зрозуміти глибоку фрустрацію уніатського духовництва, поляки без сумніву полегшили ліквідацію унії" [40].

Вірність уніатської верхівки та Василянського ордену польській ідеї не перешкоджала дискримінувати уніатів-українців та білорусів у польському середовищі. "Треба сказати, що керівництво університету завжди трактувало уніатську церкву як церкву другого сорту та що семінаристи римського обряду не раз проявляли презирство по відношенні до колег грецького обряду. Відомі навіть випадки ексцесів, скерованих проти них" [41].

Д.Бовуа вважає, що повинна бути написана наукова книжка про унію. Ось ланцюжок міркувань французького історика: "Польський імперіалізм народжується, в основному, з релігійного ставлення поляків. Незважаючи на все, уніатську церкву треба вважати загарбницькою. Це йде одне з одним. Животатість Польщі, що виринала на схід, та її перехід в галаретоподібний стан - як говорив Віткази [відомий польський письменник Станіслав-Ігнаці Віткевич - Я.Д.] - зароджуються з того, що Польща хотіла розширити римський католицизм. Немає жодних сумнівів, що це діялося коштом православ'я. [...] З історичної точки зору уніатська церква змагала до утвердження польськості. Це незаперечно. [...] Врешті-решт Польща могла стати багатоконфесійною країною, погодитися з православ'ям замість міняти його на уніатську або католицьку церкву. [...] Просто поляки накинули місцевому населенню свою релігію чи, скажімо, напіврелігію під виглядом уніатської церкви. Треба шкодувати, але це був рід імперіалізму" [42]. Д.Бовуа розмірковує, чи уніатство не кудас довгих тіней до сьогоднішнього дня:

"Застановляюся, чи Ватикан своєю вічною "східною політикою" іде в доброму напрямі. Чи не з'явиться тут непотрібна новоуніатська проблема?" [43] Відновлення у польській сучасній історіографії полеміки на уніатні теми в душі, що "за задумом церковна унія не була анаряддям колонізації", з підшукуванням неправдивої аргументації, що, мовляв "лише вороже ставлення царату до унії викликало те, що, з почуття опозиції, її захисники почали ототожнювати себе з польськістю" [44], досить безплідне. Жодна софістика змінити реальності не здатна.

Довкола методики наукової праці Д.Бовуа (як і у випадку книжки "Шляхтич, кріпак і ревізор", про що говоритимемо далі) відбулася широка дискусія автора з критиком книжки (ще її французького тексту) Єжи Міхальським [44а]. Французькому дослідникові закинули, що його "причарувало багатство архівного матеріалу" і що під його впливом він "перечорнює факти". Як часто ще представники польської історичної науки вимагатимуть не заглядати надто глибоко в архівні папери! Відповідь Д.Бовуа була проста: "Чи, навпаки, не треба б радіти з того, що я маю більше довір'я до автентичних джерел тоді, коли в нас є стільки праць, які задовольняються документацією з третьої руки?" [45]

Третя книжка "малої української трилогії" присвячена боротьбі польських поміщиків за збереження свого землеволодіння, незважаючи на сильний натиск росіяні. Д.Бовуа прийшов, зрештою, до висновку, що "поляки аж до Жовтневої революції, попри їх неприязнь до росіяні, порозумівалися з ними коштом українців" [46]. Третій том трилогії незабаром повинен побачити світ в українському перекладі, тому розмову про нього варто покищо відкласти.

• • •

Дискусія довкола книжки Д.Бовуа та довкола результатів його досліджень велася в кількох руслах. В значній мірі вона повторила в мініатюрі основні моменти реальних польсько-українських відносин протягом віків. Відблиски їх, якраз негативні, відчуваються до сьогодні. До таких глибоко дискусійних питань, на думку частини польських істориків, належить визначення внутрішнього характеру стосунків між Польщею та Україною: польські імперіалізм, експансіонізм, колоніалізм - чи якщо не такими, то якими були інші або протилежні політичні прояви взаємовідносин? Відповідно до дефініювання внутрішнього характеру стосунків між двома націями виринула похідна проблема польської історіографії (та й літератури) - наявність у них міфів (міфа "кресів", зокрема), стереотипів (в першу чергу, антиукраїнських), табу (накладених на явища, неприємні не лише для польської історіографії, але й для

громадської свідомості). Які ж причини їх зберігання та живучості в умовах, які, нібито, повинні б гарантувати їхнє зникнення або, принаймні, заникання? [47]

Перед тим як перейти до розгляду цих спірних питань необхідно хоча б коротко зупинитися на дуже неприємних спробах підірвати довір'я до праці Д.Бовуа, виходячи з джерелознавчих позицій. Було намагання звинуватити французького дослідника (як я про це вже згадував раніше) в необ'єктивному підборі та некритичному ставленні до архівних джерел, з іншого ж боку - в недооцінці мемуарного матеріалу. Траплялися і якісь не дуже зрозумілі натяки на те, що Д.Бовуа працював без жодних перешкод у радянських (на цей час) архівах - і ледве чи не в подяку за уявну привілейованість своїх наукових умов у СРСР написав антипольське дослідження (тільки воно чомусь не вийшло й про-російським, хоча цього треба б очікувати). На цій спробі дискримінувати дослідницький метод, на бажанні звинуватити в тенденційності, викликав "неправильним" підбором архівних джерел, необхідно зупинитися, щоб остаточно усунути тінь безпідставних підозрів.

Про ненормальні умови, в яких йому довелося працювати в архівах, Д.Бовуа склав своєрідний друкований звіт [48], в правдивості якого сумніватися важко. Він не приховував, з іншого боку, що у Києві йому вдалося відкрити "фантастично багаті збірки" історичних джерел [49]. Відкидаючи закид, що, мовляв, француза до архівів пустили, а поляків до них не допускали, Д.Бовуа зреагував досить глузливою іронією: "Постійно чуло, що під час війни це пропало, а щось інше згоріло. Але вразі-решт ще існує дуже багато документів. Не знаю, чи польські історики справді намагаються знайти те, що треба відкрити" [50].

Французький дослідник - незважаючи на скарги деякого з польських істориків (С.Калембка: "архівні матеріали, матеріали першорядного значення, доступ до яких може бути тихою мрією кожного польського історика тої епохи" [51]; І.Рихлікова: "наші поїздки до радянських архівів організують так, що написання монографії, документованої джерелами, навіть протягом кількох років, практично неможливе", а, мовляв "радянська сторона

створила для Бовуа винятково корисні умови" [52]) – без сумніву мав рацію. Бо протягом останніх семи-восьми років для польських істориків не існує в Києві жодних обмежень, а піти слідами французького дослідника ніхто не наважиться. Навіть не для перевірки зібраних ним даних, але для продовження і поглиблення досліджень, без сумніву важливих для історії польської нації. І повторювання в даному випадку формули, що Д.Бовуа мав в архівах труднощі "менші від тих, на які натрапляли польські дослідники", нічого не міняє [53].

Д.Бовуа закладає тенденційний підбір документів (ледве чи не фальсифікованих), те, що його навівали політичні тенденції російського царату. "Це не вигадані факти", "факти є правдиві", – раз за разом твердить історик [54]. Та звинувачення в односторонній інтерпретації урядових джерел, модернізації історії [55] вгамувалися лише поступово.

Для творчого методу Д.Бовуа характерно, що він, цілком слушно, надає перевагу документальним архівним джерелам у порівнянні з мемуарними. Саме те, що мемуари, особливо польських авторів, писалися майже виключно з дуже суб'єктивної точки зору (в них, як це не дивно, мемуаристи, що жили, діяли в Україні, не помічали основного – українського народу), доводило, в свою чергу, до дуже викривленого уявлення польської традиційної історіографії про суть польсько-українських відносин у XIX ст. [56]. До питання про польську мемуаристику, її джерельну вартість Д.Бовуа повертався ще не раз [57].

Польська традиційна (та не лише традиційна, але й претензійна на модерну) історична наука панічно боїться компаративістичних студій, особливо співставлень з колоніальною політикою таких держав, як Франція, Англія, Іспанія, Португалія чи, хоча б, Росія. Тому цілу бурю обурення викликала порівняння Франція – Польща та Алжир – Україна. Співставлення, яке встановлював Д.Бовуа, явно не без задньої думки: для т. зв. середнього француза у 80-х рр. все ще дуже болю-

чою була втрата Алжиру як квітучої (нібито) і дуже близької до метрополії французької колонії.

Розмірковуючи над питанням про польський колоніалізм, імперіалізм та про польський Алжир у вигляді України, історики явно поділилися на два протилежні табори. Нечисленні погодилися, що справді існував польський імперіалізм. Тезу про імперіалізм акцентував М.Томашевський, усвідомлюючи, як "болісно звучатимуть для деякого слова про польський імперіалізм, витиснення російським імперіалізмом" [58]. В.Слівоська погодилася, що в порівняванні з Алжиром є "якесь зерно правди", бо була "колонізація цих земель у монулому, безоглядній визиск панщизняного (а чому не кріпачького? – Я.Д.) селянства, антагонізма між двором і селом" [59]. Є.Єдліцький не заперечував, що стиль життя польських поміщиків в Україні дає підстави порівнювати його з способом життя плантаторів у Луїзіані. Обидва стани утворили аналогічний тип колоніалізму, що ґрунтувався на праці рабів чи кріпаків [60]. Лена Калета не дуже впевнено сприймала – але таки сприйняла – думку, що "ми були там колонізаторами від XVII ст., на яких ніколи не погоджувалися, які накидали своє панування у десять разів численнішому українському селянству, і що цивілізаційна місія, про яку проповідували в нас, була просто імперіалізмом, який у XIX ст. зустрівся з іншим – російським – імперіалізмом, при чому ставкою були українські душі" [61]. Більше прихильних голосів не було – інші стали опонентами.

Вести конструктивний діалог можна лише в такому випадку, якщо, заперечуючи імперіалізм, колоніалізм, марево Алжиру, не просто голосливо твердити про відсутність всіх цих явищ. Треба ж було ще сказати ясно: що ж тоді було насправді, на чому реально базувалися польсько-українські відносини, яким же мав би бути фаховий термін, протилежний до імперіалізму й колоніалізму? Та далі декларативних заперечень не пішов ніхто. Чи, може, не вдалося піти, бо не вистачало переконливих історичних аргументів?

Ось що дають матеріали полемки С.Кеневич, заявляючи, що "не буде ставити під сумнів ні реакційності значної кількості цього [польського шляхетського – Я.Д.]

середовища, ні паразитарний спосіб життя, ні ступінь експлуатації, який застосовували", але тому, що не всією шляхтою були поляки, була й частина українців (С.Кисевич не говорить, що вони були денационалізовані), полонізованих німців, свреїв, французів, італійців, не можна вину складати на польську сторону. Тим більше, що, з іншого боку, чимало поляків прийняло українську мову і православ'я. Тому "важко порівнювати [...] відносини там до антагонізму французів та арабів в Алжирі" [62]. Розуміємо, що тут полеміка не по суті, бо в такий спосіб заперечити імперіалізм та колонізаторство в ім'я польської державної ідеї неможливо.

Я.Кольбушевський оголосив, що співставлення України і Алжиру – це "просто абсурдне порівняння", і таким чином, як йому здавалося, зразу ж було перекреслено "фальшивий фундамент, на якому він [Д.Бовуа – Я.Д.] збудував будівлю своїх висновків" [63]. Такий спосіб полеміки неабсурдним вважати важко. Заперечуючи тезу про колонізаторство (а не про імперіалізм) поляків, історики послуговувалися дивними твердженнями. А.Гетналь не погоджувався з тим, що поляки в Україні були колонізаторами, "бо це, по суті, монгольська інвазія викликала проблему в Україні. Польща не здобувала цей регіон, але отримала його внаслідок злиття з Литвою" [64]. Історик раптово забув про збройне захоплення Галичини, Поділля... М.Квапішевський заявив, що "викликає сумніви, наприклад, однозначне ставлення до поляків як до "колонізаторів" [...] Проблема є значно складнішою, делікатнішою і багатоаспектнішою, як це могло б виходити з книжки, яку реферує. Тут не місце її пояснювати" [65]. Та М.Квапішевський таки ніде не знайшов іншого місця для пояснення делікатної проблеми, і його заперечення повисло у повітрі. А.Романовський твердив, що "деякі сумніви, наприклад, викликає називання поляків "колонізаторами"; ще більше – теза про витіснення "польського імперіалізму" "російським імперіалізмом". [...] Такі міркування, мабуть, свідчать про певне розуміння того, чим по суті була Річ Посполита Обох Народів". Бо, "якщо говоримо про польсько-російський конфлікт у ХІХ столітті, то замість того, щоб говорити

про два імперіалізми, треба б, думаю, писати нейтральніше про дві державні (й культурні) ідеї, які взаємно цілком виключали одна одну, що зчепилися між собою в трагічну боротьбу без жодної можливості на компроміс" [66]. Отже – не боротьба двох імперіалізмів, а двох державних та культурних ідей, в основі яких, як хоче А.Романовський, імперіалізму не було... Бо говорити про імперіалізм – це, твердить там же даний автор, модернізувати історію. Інші підходи намагався застосувати Р.Радзік: "Покликання на аналогію між відношенням – з одного боку – поляків до України, а – з іншого – французів до Алжиру чи інших (народів) до Близького Сходу [...] не має права на існування в національній площині [...] Про колоніалізм свідчить не тільки сам факт заселення даної території певною соціальною групою, що прийшла пізніше від інших.

Поняття колоніалізму не заповнюють також до кінця соціально-економічні конфлікти, які проявлялися, прецінь, і на інших територіях. Думаю, для того, щоб говорити про колоніалізм, мусить існувати – крім згаданих факторів, необхідних, але недостатніх – факт усвідомленої чужості, в основному культурної винятковості однієї або обох сторін, свідомо експлуатація протилежної сторони, яку залишають поза межами власної культурної, національної спільноти. Така свідомість була відсутня серед польської шляхти, хоча частково виступала серед мас українського селянства. [...] Польський пан ставився до українського селянина як до потенційного члена польського народу. [...] [67] Думаю, що поняття польського колоніалізму треба якщо не відкинути, то принаймні значно злагіднити, вияснюючи специфіку суспільно-національних стосунків в Україні" [68]. Так кількома помахами пера польський історик-соціолог скинув з терезів історії спадщину кривавого придушення козацьких і гайдамацьких повстань, вороже ставлення українського селянина, "потенційного члена польського народу", до повстань 1831 і 1863 рр. Бо це, виходить, не були прояви відчуження. Та "специфіка суспільно-національних стосунків" в Україні насправді була цілком іншою. Висвітлюючи русійні мотиви своєї дослідницької діяльності, Д.Бовуа недаремно підкрес-

лював, що в нього є "точка зору когось, хто виходить з позиції пошанування Права людини. Може, підпорядкуююсь якійсь моді, але це просто формула християнського милосердя. Отже, може тут відізналося мого сумління, бо несправедливість, що панувала в Україні, волає про помсту до неба" [69].

Варто тут згадати, що стереотип відсутності польського колоніалізму в Україні увійшов так глибоко у спосіб мислення (очевидно, викривленого) деяких західноєвропейських дослідників, що вони виправляють навіть тих польських істориків, які самі говорять про колонізаторство. Зузанна Трояновська-де Сен-Жуен, вивчаючи побут польського поміщництва в Україні, твердила, що Україна для Польщі відіграла таку саму роль, як заморські колонії для Англії, Іспанії, Португалії (це не перешкодило їй, правда, традиційно твердити, що відносини між польським паном і українським селянином були в принципі добрими) [70]. Німецький (тоді ще західнонімецький) рецензент Рудольф Марк закинув, що це переяскравлені висновки [71].

Підсумовуючи результати дискусії про польський імперіалізм та колоніалізм в Україні, треба підкреслити, що опонентам такої тези не вдалося опрацювати концепцію, яка переконливо довела б щось інше або протилежне. Мимоволі напрошується висновок, що таку концепцію опрацювати просто неможливо.

• • •

Відповідь на те, в чому полягала сутність основного змісту ставлення поляків до українців і як ця сутність здійснює проекцію на сучасні польсько-українські відносини, дає, очевидно, найкраще сама книжка Д.Бовуа. Незалежно від цього, треба звернути увагу на деякі дальші його твердження, розпорошені по інших статтях і виступах – та обгрунтовані не менш послідовно від тих, що стали висновками книжки.

"Я зумів врешті витягнути, – пише Д.Бовуа, – з паперів, які мовчали протягом півтора століття, жадливу картину польсько-українських відносин. Вся жорстока правда цього життя чимраз страшніше проглядала з актів шляхетських маршалків, з вироків шляхетських

судів, з російської чиновницької літератури. [...] Поляки дуже рідко були здатні змінити свої старі звички. Польські позиції я був змушений визначити як просто колонізаторські" [72]. Життя в українському селі було відштовхуючим не від середини XIX ст., таким воно стало набагато раніше. "Ця огидність, як виявилось, була постійною рисою від часів Самуеля Твардовського, який ще 1681 р. закликав до милосердя для селянина у славній "Громадянській війні з козаками під час панування Яна Казимира" [73]. Нормалізувати відносини з українцями польська сторона не вмiла віддавна. "В Україні, однак, справу змарнували значно давніше. Цензура починається від Умані й Колієвщини, отже, від близько 1768 р., а може навіть у XVII ст., в часах Адама Киселя. Надію знищили вже тоді. Академія наук України видає нові й нові томи зі звітами про селянські бунти. Скільки їх було! [...] Почуття жалю українського народу до поляків глибоко обгрунтоване історично" [74]. Бо й після невдачі повстання 1831 р. польські діячі не вмiли чи не хотіли розуміти відносин, далі мріяли про "братерський союз" [75], не маючи для цього реальних підстав. Також після другого повстання умови не дуже змінилися. "Після 1863 р. скасували панщину (насправді кріпацтво – Я.Д.), але не усунули залишків польської системи. [...] Постійно палали скирти, горіли засіви, українські селяни вбивали панів" [76].

Таким чином, Україна у переломний час стала на бік Росії, а не Польщі. Росіяни "врешті легше виграли боротьбу за душу "малоросійського" селянина, бо поляки дуже рідко були здатні змінити свої постійні звички" [77]. "Росіянам не треба було багато робити для того, щоб завоювати симпатію українського народу – позиція польських землевласників просто штовхала його в російські обійми" [78]. "Така ситуація тривала до кінця XIX ст. Тому росіяни могли спокійно ставати в позу захисників народу. Якщо сьогодні Україна загалом є про-російська, а не пропольська, то причини дуже легко відшукати саме в цьому періоді, а мабуть, і ще раніше" [79]. Дальша історія польської меншини в Україні (Східній) розгорталася ще драматичніше. Як відомо, з польських рядів вийшло чимало відданих русифікаторів

українського народу, бо "поляки аж до Жовтневої революції, попри їх неприязнь до росіян, порозумівалися з ними коштом українців" [80]. А з колишніх шляхтичів, "з цієї категорії населення народився чистий бездомний пролетаріат, що в 1926 р. буде цілком готовим матеріалом для творення сталінської мархлевщини" [81].

Цілий ряд висновків Д.Бовуа зберігає значення для розуміння пізніших і сучасних польсько-українських відносин. Французький автор дуже добре це розуміє – і свідомо підкреслює, зберігаючи глибоку прихильність до обох народів. "Лише усвідомлення і чесне відношення до цієї важкої спадщини – без постійного нагадування про чар і культурну вищість польського двору – можуть стати підставою нових ширих польсько-українських стосунків" [82]. "Мабуть, важко зрозуміти страшні прояви ненависті й невирішальні проблеми Польщі, які відродилися на південно-східних "кресах", не враховуючи цілої цієї страшної спадщини підданства. Є видимий зв'язок між українськими позиціями під час польсько-більшовицької війни або під час Другої світової війни аж до 1948 р. та огидністю життя на селі в середині XIX ст." [83] "Відносини між двором та селом ґрунтувалися на насильстві, це не підлягає сумніву [...]. Переконаливо показує жорстокість цих відносин. [...] Наприклад, представникові Заходу дуже важко зрозуміти цю ненависть. Звідкіля вона взялася? Ясно, не впала з місяця. Тому треба шукати дуже глибоко".

Д.Бовуа пропонує, а може й трохи вимагає. "Може, врешті надійшла пора на новий підхід до цієї проблеми? Мені хотілося б, щоб поляки врешті усвідомили собі правду, а не повторювали постійно ту саму брехню про братерство з українцями і про добрі стосунки на селі. Треба навести великий порядок, щоб ще дійти до якогось порозуміння. [...] Все, однак, залежить від чесного підходу до справи. Ви йдетеся про С.Береса, бо з ним ведеться розмова. – Я.Д.) самі колись слушно сказали, що в ментальність поляків сильно вкорінилася віра у власну доброту. Кожний народ, який терпів, є переконаний у власній шляхетності. Однак біль не має нічого спільного з добротою. Терпіння не завжди ушляхетнює. Чи Ви бачите, що тепер діється в Ізраїлі? Здавалося б,

що мешканці цієї країни добре знають, що таке страх і терпіння. А що ж витворюють з палестинцями? Ви бачите, що немає безпосереднього переходу між власним терпінням та добротою, як часто уявляють собі поляки. Кожний народ має свої хиби, лише треба про це говорити прямо. Як французі можуть ж цілком спокійно сказати, що в Алжирі ми робили речі подібні, та, мабуть, і значно гірші від тих, що тепер Ізраїль робить з палестинцями" [84].

Сказано дуже чесно і відверто. Лише чи для всіх зрозуміло?

Аналогічні ідеї пронизують, зрештою, і саму книжку Д.Бовуа. Недаром французький критик Жан М.Гулемон ствердив, що книжка історика через реконструкцію минулого скерована на сучасність [85].

Може варто згадати, що в польському суспільстві ще в другій половині XIX ст. і на початку XX ст. – і саме на Правобережжі – здавалося, виникали концепції, які намагалися іти в напрямі зрозуміння минулого і опрацювання нових шляхів порозуміння. Як відомо, вони не дали нічого. Вони наштовхувалися на стіну нерозуміння, бойкоту, відвертої ворожнечі. Так трапилося з Володимиром Антоновичем й іншими учасниками течії "хлопоманів". Не здобула багатьох прихильників ідея територіалізму (ідея "українців польської культури" на території України), скерована проти крайнього шовінізму польської ендеції (націонал-демократії). Відповідне угруповання, що об'єднувалося довкола київського "Przeglądu Krajowego" 1909-1910 pp. (Леон Радзівовський, В'ячеслав Липинський), також не здобуло ні зрозуміння, ні, практично, послідовників.

Рецензенти правильно відзначили, що Д.Бовуа розглянув відносини в Україні XIX ст. не як двосторонні (поляки – українці), а як тристоронні (українці – росіяни – поляки) [86]. Слушними, однак, були й зауваження, що французький дослідник, заглибившись в історію українського селянства, не присвятив належної уваги формуванню української інтелігенції та виникненню українського національного руху [87]. Що українське суспільство – не лише високоосвічена верхівка, але й середні верстви та й низи населення – в середній-

другій половині XIX ст. добре орієнтувалося в політичній ситуації, доведуть хоча б дві наступні цитати. Анонімний голос з Кам'янця-Подільського 1863 р. (якому, незважаючи на одіозне місце публікації, немає підстав не вірити): "Наш простолюдин, коли тепер довідався про польські рухи, закипає гнівом при одному імені ляха і хоче, хоча б на певний час, стати козаком, щоб при цьому зручному випадку відплатити своєму недругові. Адже в нього на спідні ще не погодилися рубці, понелюдському проведені панськими нагайками. Таку ж любов плекас до всіх поляків і подільських панів ціле наше міщанство" [88]. Та ось ще відгук з соціальної верхівки – пера видатного українського юриста європейського рівня, професора Київського університету Олександра Кістяковського на спогади Михайла Чалого "Записки українця на часи польського востання 1861-1863 гг.", видані 1864 р. (нотатка О.Кістяковського з 1877 р.): [...] "Поляки, з одного боку, підлецууючись, брателься з селянами, обіцяли їм золоті гори, а з іншого кінця – нацькували на них можновладців при невдачі. Вражає короткозорість поляків у Південноросійському краї. Багато сторіч гнобили народ і думали знайти в цьому народі підтримку для своїх затій. На кого і на що вони мали надію? Більшу короткозорість і більше політичне засліплення важко відшукати в історії" [89]. Не підлягає сумніву, що тема про відношення українського суспільства (не лише селянства, але й інтелігенції, яка не мала за віщо любити як поляків, так і росіян) до поляків Волині та Правобережжя (на території та в межах, накреслених Д.Бовуа) ще чекає свого вдумливого дослідника.

• • •

Ряд міфів та стереотипів залишили свої глибокі сліди не лише в польській літературі, історіографії, а, що, може, найсумніше, в суспільній свідомості, де їх – особливо протягом останніх років – штучно підсилюють з політичною метою. Немає можливості зупинятися на всіх міфологемах, але деякі заслуговують на розгляд.

Етнічний автостереотип, що поляки завжди ставали жертвою, що з них робили і далі хочуть робити жертву,

незважаючи на явне протиріччя з міфом про могутню польську імперію (був, зрозуміло, час, коли така імперія справді існувала, але тепер залишилася лише ностальгія за імперією), перетворився у цілком оформлений комплекс жертви. Д.Бовуа проводив навіть паралель між поляками і євреями. "Можливо, трапилося якось підсвідомо, але серед поляків виразно зміцнилося переконання, що вони завжди були жертвами, а їхні сусіди – агресорами. Історія підтверджує такий погляд, але це не міняє факту, що тоді, коли були великою могутністю, були країною з імперіалістичними аспіраціями". І аналогія: "Деяким порівнянням може бути єврейський народ. Витерпів так страшно, що в останній час дійшов до висновку – йому дозволяється все, навіть вбивати безборонних" [90].

У певній мірі цей стереотип реалізується у міфі "кресів". "Креси", втрачена батьківщина, землі, які від поляків відібрали й тому вони стали жертвою – ось міфи, які особливо активно культивують і в наш час у польському суспільстві, використовуючи для цього не лише засоби масової інформації, літературу, публіцистику, але й історичну літературу. Міф втрачених "кресів", який дуже низькопробними способами використовують для підігрівання шовіністичних пристрастей, має глибоке коріння також у польській історіографії та ідеології. В синтезованому викладі С.Буркота міф України (тотожний територіально і формально, але не емоційно з міфом "кресів": справа в тому, що в агресивній публіцистиці виявилось привабливішим вживати слово "креси", бо це окраїна Польщі, ніж слово "Україна", "українець", ненависть до яких розпалювали десятиріччями), який сформувався і закріпився в польській свідомості, виник та розвивався таким чином. Біля його народження, ще у XVII ст. та раніше, були ідеї "захисту християнства" від загрози з боку ісламу, пізніше "Європи від Азії" і т.д. Міф ідеалізує дійсність. [...] У XVIII ст. в нашій літературі (між іншим, у Трембецького) виникає ідеальна аркадійська країна – під загрозою або втрачена. Реальна Україна зі своїми проблемами, соціальними і національними, перетворюється у творак романтиків на Аркадію. З ідеальною її карти-

ною пов'язували почуття реалізованої волі, свободи, розлогіх степів, казкового багатства магнатських палаців і т.д. Те, що загублено і втрачено, продовжує своє існування у вигляді міфа. А міфи мають переможну владу над колективною уявою" [91]. "Магічна для поляків територія литовсько-руських земель (говоритиму тут лише про територію російської займанщини) віками дає їм поле, де всілякі національні "збуджувальники" нічим не гальмуються, відриваючись від дійсності, бо дійсність, прецінь, часто була не до сприйняття! Вічна потреба емоцій давала цим візіям силу, очевидно, більшу від фактів. В цьому полягає сила міфів, дуже подібна до сили релігії. Навіщо її викоринювати? Треба шкодувати, вона є людям потрібною. Коли їм доводити, що цей фальш є шкідливий – протестують, кричать про іконоборство, про відсутність поняття святощів, про помітування святощами. Характерне для міфа, що він утворює вторинну натуру, часом сильнішу від первісної" [92].

Можна джерела історичних міфів зрозуміти, можна пояснити їхнє значення, роль, функцію, але не можна виправдовувати їхнє існування, політичне використання, культивування. Польські критики Д.Бовуа добре розуміли, що "автор свідомий того, що торкається болючих справ, особливо коли входить в ділянку міфа про "втрачений рай", про зафіксовану в пам'яті "країну, що тече молоком і медом" [93]. Дехто, наприклад, Я.Кольбушевський, взяв на себе не дуже привабливу роль захисника історично-політичної міфології: "[...] літературний міф про креси, однак, у такій формі, як він тривало існував, не можна вважати тільки літературною фальсифікацією. Життєдатність цих міфів аберігалася так довго, як довго вони аберігали необхідну, а точки зору національної справи, інтеграційну адатність. [...] Якщо вже навіть ці міфи були, як хоче проф. Бовуа, фальсифікатами, то для поляків вони були своєрідною історичною необхідністю". Якщо сказати простіше, то міф був потрібний для відновлення єдиної ("інтегрованої") історичної (в межах до 1772 р.), отже імперіалістичної і загарбницької, Польщі. Критик заклинав Д.Бовуа, що "фальшивим фундаментом" для нього було переконання, що "Україна, навіть втрачена, залишається для них дорогою" [94]. Таке твердження

Я.Кольбушевського в світлі сучасної польської історичної науки (на щастя, не всієї) та політичної пропаганди (також, на щастя, не всієї) виглядає, м'яко кажучи, не згідним з дійсністю. Хоча б також тому, що слово "креси" належить до дуже активного лексикону істориків та публіцистів. Бо ніхто з них не сказав: "[...] тепер унікаю слова "креси". Бо "креси" можуть бути лише польські й таке визначення завжди буде сілля в оці східних сусідів Польщі, яких треба шанувати. Гідність цих народів уже не може погодитися зі ставленням до них як до периферії Польщі. Навіть тоді, коли це було історично обгрунтовано, коли Україна, Литва, Білорусь були частинами Речі Посполитої, це було несправедливо, бо гармонійної мультикультурності не було ніколи". І врешті остаточної висновок: "Може, міф не можна викоринити, але чим більше людей переконується в його однобокості, в тому, що він є проявом польського самолюбівання, яке кривдить сусідів, в тому, що вже сторіччями він є гарною кольоровою казкою, яка ігнорує найважливіші соціальні, етнічні й релігійні потреби, то будемо тим ближче до справжнього шанування ближнього. [...] Тоді скажемо просто, що ми зуміли подивитися з дистанції на фальшиву Аркадію, що після сторіч міфології надійшла пора дивитися на минуле з точки зору Прав людини. Лише тоді можна буде вимагати від східних сусідів, щоб не кривдили поляків своїми власними міфами, бо сьогоднішній відповідальний історик не має права залишати своїх читачів у переконанні, що існує щось таке, як національна правда, щось таке, як єдина, одностайна, єдинокільна історія" [95].

З таким підходом до тематичної "кресів" польська сторона, наскільки мені відомо, досі не полемізувала. Чи не тому, що певні сили не хочуть спокійного відмирання міфологеми, а далі культивують і експлуатують міф у ностальгічно-агресивному виконанні? І перетворюють його в національну святість, бо міф "кресів" – це частина всеохоплюючого "міфу єдності всіх просторів, що належали до Польщі", і це вже не просто міф, а "принцип сильний і святий" [96]. Коли приїде зрозуміння, що міф України – це не фікційна Аркадія, що текла молоком і медом, а реальна не міфологічна земля, яка стікала сльозами, потом і кров'ю поневоленого люду? Чи

польський історик далі не матиме "морального" права критикувати фальшиву і шкідливу ідеологію, бо її оголосили національною святістю та непорушним табу? Не матиме права сказати, що культивування таких саме міфів та ідеологій принесло страшенну шкоду самому ж польському народові? Бо відвертого, чесного, мужнього виступу польських істориків – та інтелігенції взагалі – проти ревізійністичного міфу досі не було.

• • •

ДБовуа завжди належав до тих відповідальних істориків, для яких історія – правдива історія – має бути вчителькою життя. Саме тому його так глибоко турбувала і турбує заміфологізованість, заідеологізованість, заполітизованість польської історіографії – і відсутність правдивої, об'єктивної історії Польщі, зокрема історії польсько-українських стосунків.

"Якщо до власної історії підходять далі урапатріотичним способом, то, очевидно, нічого не зміниться. Картина буде цією самою, бо дослідники шукатимуть виключно підтверджень. Однак, коли б до цього підійти у відвертіший та соціологічніший спосіб, тоді можна ліквідувати багато білих плям і відкрити нову сторінку досліджень над відносинами на Сході" [97]. На думку ДБовуа, "у поляків є дуже сильна тенденція" прикрашування власної історії [98]. Треба написати правдиву книжку про історію ставлення поляків до українців – "вона виразно показала б польський імперіалізм. Від самих початків! Все йде вже від XVI і XVII ст. Є до написання книжка про унію". Та далі: "Кожне суспільство має в собі цей страшний інстинкт зла і насильства. Але треба про це говорити! Однак, якщо йдеться про Україну, в мене складається враження, що, досі підкреслювали виключно ідилічні сторони цих відносин. Поляки поголовно замикаються в літературі, в міфах і казках, замість звернути увагу на дражливіші аспекти своєї історії. [...] Майже ніхто не застановляється, як же співіснували з цими людьми. А, прецінь, якщо ми хочемо, щоб історія пішла в іншому напрямі, ніж в минулому, треба цю проблему почати розглядати в цілком інший спосіб. [...] Про безмежність терпіння українського народу якось ніхто не говорить. [...] Але вже

час, щоб в часах незалежності змінити цю односторонню історіографію і повернутися до зрілості. Не є добре, коли політична думка базується на казках" [99]. "Ментальність [істориків – Я.Д.] треба змінити. Якщо мій об'єктивізм, мій "сухий" підхід хоча б трохи спричиняться до формування ставлення дослідників – буду щасливий" [100].

Чи хтось з польських істориків підняв рукавичку, кинуту французом? Не знаю. Поки що непомітно.

Деякі польські дослідники погодилися з генеральною критикою ДБовуа, інші намагалися пояснити причини, чому так трапилося, ще інші – підтримали вимоги. С.Кеневич чомусь вважав (як я вже згадував), що французький історик "нас виручив, виконуючи завдання, якого ми самі не могли підняти" [101]. Без пояснень – чому саме не могли? С.Калембка твердив (це також я вже цитував), що праця ДБовуа "постачає матеріалами і тезами, повз які у своїх міркуваннях не можуть пройти мимом історики нашого минулого періоду після поділів [Польщі – Я.Д.] – і не лише вони" [102]. Але досі проходять, в основному, мимо. К.Помян був відвертішим: після ДБовуа не можна "дописати ще одну патетичну сторінку до історії національної мартирології" [103]. Але можна дописувати непатетичні. Марцін Круль констатував, що "польська історіографія XIX сторіччя немов би зупинилася в розвитку" [104]. Чи тепер рушила далі? І в якому напрямі? І.Рихлікова заявляла: "Не має рації Бовуа, що ми уникаємо драгливих, болочих справ". Пояснювала тим, що їх конкретно, в даному випадку, не розглядали "через відсутність ретельних, обгрунтованих знань на цю тему, викликаних обмеженим доступом до матеріалів поза краєм" [105]. Приблизно в такому дусі висловлювався Є.Єдліцький [106]. Від часу написання цих слів минає сім-вісім років, повний доступ для польських істориків є – чи щось змінилося? Будемо вірити, що, все ж таки, історіографія наших західних сусідів перейде над тезами і висновками ДБовуа "до порядку дня". Бо книжка, що викликала бурю, мала б – як звичайно після бурі – очистити повітря. Щоб дихалося легше не лише історикам.

Польська історіографія досі не використала той шанс, який їй дав ДБовуа, торуючи шлях в маловідоме,

або й невідоме, правда, ламаючи по дорозі дуже патріотичні міфи та розбиваючи дуже стійкі стереотипи. Робив це з сильною вірою в гуманізацію історичної науки – і міжнародних відносин.

• • •

Не хочу бути несправедливим. Не менше, як до польської історіографії, праці, погляди, думки видатного французького вченого звернені – хоча цього він ніколи не сказав – до української історіографії. І хоча тут докторів може бути менше, бо цю історіографію періодично або знищували майже до тла, або їй штучно, за наказом згори чи за правилами особистого сервілізму та пристосуванства істориків, викручували хребет [107], та ці обставини ніяк не можуть заспокоювати. Бо дослідники польського руху в Україні змушені були обмежуватися голою фактографією, уникаючи узагальнень [108]. Бо виконаний на високому науковому рівні археографічний почин про суспільно-політичний рух в Україні 1856-1864 рр. не здобув гідного продовження [109]. Бо ... Бо добре, врешті, що "малу українську трилогію" написав француз – написав би її українець, можна б звинувачувати його в необ'єктивності, націоналістичній тенденційності, в кожному випадку – не приймати його висновків і просто ігнорувати. Та, незважаючи на все, праці Д.Бовуа мають стати шансом – і викликом – також для української історіографії, щоб вона якнайповніше висвітлила українську грань кривавого трикутника: українці, поляки, росіяни в Україні ХІХ-ХХ ст. і зробила це в ширшому територіальному аспекті – для цілої України, всіх її земель в минулому і сучасному. І не лише в конкретному фактологічному виконанні – в дослідженні боротьби двох імперіалістичних потуг (до якої приєдналася ще й третя – німецька) за Україну, за тіло і душу української нації. Даніель Бовуа вчить, як треба працювати істориків – і як, незважаючи на гіркий досвід людства, треба вірити в краще майбутнє народів-ворогів [110].

Ярослав Дашкевич

ПРИМІТКИ

1. Beauvois D. *Le noble, le serf et le révisor: la noblesse polonaise entre le tsarisme et les masses ukrainiennes (1831-1863)*. – Paris, 1985. – 365 p.

2. Beauvois D. *Polacy na Ukrainie 1831-1863: szlachta polska na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie/Z franc. przel. E. i K. Rutkowscy*. – Paryż, 1987. – 294 s. (Biblioteka "Kultury". – Т. 425). У Польщі ця книжка не перевидавалася, хоча для цього немає практично перешкод. Порівняння польського перекладу з французьким оригіналом доводить, що перекладачі намагалися пом'якшити деякі гострі висловлювання. Так, наприклад, у тому випадку, коли в оригіналі говориться про "літературні фальсифікації" (назва параграфа на стор. 4), в польському перекладі подаються "дискусійні літературні візії" (стор. 14, назва цього ж параграфа видання 1987 р.).

3. Beauvois D. *The Noble, the Serf and the Revisor 1831-1863: the Polish Nobility between Tsarist Imperialism and the Ukrainian Masses (1831-1863)* / Transl. by B.Reisig. – London, 1990.

4. Kieniewicz S. *Daniel Beauvois o kresach południowych. (W związku z pracą D. Beauvois. Le noble, le serf et le révisor [...] 1985) // Przegląd Historyczny*. –

Warszawa, 1986. - T. 77, zesz. 1. - S. 767-775 (цитати зі с. 767 та 775).

5. Burkot S. (Recenzja) // Ruch Literacki. - Kraków, 1987. - R. 28, nr. 1. - S. 53-56 (цитата зі с. 54).

6. Kalembka S. (Recenzja) // Kwartalnik Historyczny. - Warszawa, Poznań, 1987. - R. 94, nr. 3. - S. 226-228 (цитата зі с. 228).

7. Kolbuszewski J. *Szlachcic, niewolnik i rewizor* // Przegląd Powszechny. - Warszawa, 1987, 7 sierp. - S. 205-209 (цитата зі с. 206).

8. Makowski S. *Szlachcic, poddany i rewizor* // Miesięcznik Literacki. - Warszawa, 1987. - R. 22, nr. 1 (243). - S. 140-141 (цитата зі с. 141).

9. Pomian K. *Przedmowa* // Beauvois D. *Polacy...* S. 7-12 (цитата зі с. 11).

10. Śliwowska W. (Recenzja) // Studia z dziejów ZSRR i Europy środkowej. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1987. - T. 23. - S. 204-209 (цитата із с. 205).

11. Tomaszewski M. *W jedno ciało i jedną duszę* // Aneks. - Londyn, 1987. - No 45-48. - S. 241 - 247 (цитата зі с. 247).

12. Hetnal A.A. (Review) // Slavic Review. - Los Angeles, 1988. - Vol. 47., No 1 (spring). - P. 147-148 (цитата із с. 148).

13. Romanowski A. *Innego końca świata nie było...* // Tygodnik Powszechny. - Kraków, 1988. - Nr. 1. - S. 5-6 (цитата зі с. 5).

14. Rychlikowa I. *Deklasacja drobnej szlachty polskiej w Cesarstwie Rosyjskim. Spór o "pupawkę na szlachcie" Daniela Beauvois* // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1988. - T. 79, zesz. 1. - S. 121-147 (цитата зі с. 122).

15. Jedlicki J. (Recension) // Acta Poloniae Historica. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989. - Vol. 59. - P. 221-225 (цитата зі с. 224).

16. Radzik R. (Recenzja) // Studia Socjologiczne. - Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1989. - Nr. 2 (113). - S. 321-326 (цитата зі с. 322).

17. Bardach J. *Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie w XIX wieku w świetle badań Daniela Beauvois* //

Przegląd Wschodni. - Warszawa, 1994. - T. 3, zesz. 2. - S. 319-333.

18. Вільнюському шкільному округові підпорядковувалися Волинь, Правобережна Україна.

19. Beauvois D. *Trzeba o tym mówić* // Zeszyty Literackie. - Paryż, 1990. - Nr. 31. - S. 116.

20. Beauvois D. (Recension) F.E.Sysyn. *Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil 1600-1653*. Cambridge, Mass., 1985 // Revue historique. - Paris, 1986. - An. 110, t. 276, fasc. 560. - P. 492-494. "Сисинови вдався чудесний синтез", - пише рецензент.

21. Beauvois D. *La Pologne imaginaire de Voltaire* // Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. - Warszawa, 1979. - R. 24, nr. 3. - S. 523-531; Beauvois D. *Le regard de Voltaire sur la Pologne* // Critiques, nostalgies, modèles: L'Europe du Centre-Est vue par les historiens et les penseurs européens du XVIII-lème siècle à nos jours. Résumés des communications en langue française. Lille 20-23 septembre 1993. - Villeneuve d'Ascq, 1993. - P. 7 - 8.

22. Воршак І. *Вольтер і Україна (За невиданими документами)* // Україна. - Київ, 1926. - Кн. 1. - С. 34-42.

23. Beauvois D. *Les jésuites dans l'Empire russe 1772-1820* // Dix-huitième siècle. - Paris, 1976. - No 8. - P. 257-272; Beauvois D. *Les Lumières au carrefour de l'orthodoxie et du catholicisme: les cas des uniates* // Cahiers du Monde russe et soviétique (dani - CMRS) - Paris, 1978. - Vol. 19, fasc. 4. - P. 423-441.

24. Beauvois D. *Un Polonais au service de la Russie. Jean Potocki et l'expansion en Transcaucasie 1804-1805* // CMRS. - 1978. - Vol. 19, fasc. 1-2. - P. 175-189; Beauvois D. *Jan Potocki a cenzura wileńska w 1814 roku. Przyczynek do biografii* // Przegląd Humanistyczny. - Warszawa, 1978. - Nr. 12. - S. 137-143; Beauvois D. *Le Système asiatique de Jean Potocki ou le rêve oriental dans les Empires d'Alexandre I-er et de Napoléon 1806-1808* // CMRS. - 1979. - Vol. 20, fasc. 3-4. - P. 467-485.

25. *Pologne. L'insurrection de 1830-1831. Sa réception en Europe. Actes du colloque organisé les 14 et 15 mai 1981 par le Centre d'Étude de la Culture Polonaise de*

l'Université de Lille III. La reception europeenne de l'insurrection polonaise de 1830-1831 et des debuts de la Grande Emigration / Textes reunis par D.Beauvois. - Lille, 1982 (Université de Lille III. Travaux et recherches Publications Lille - Wroclaw).

26. *Les confins de l'ancienne Pologne. Ukraine - Lituane - Biélorussie XVIe-XXe siècles / D.Beauvois (ed). Preface de Cz. Milosz. - Lille, 1988.*

27. Beauvois D. *Moja przygoda z Kresami // Ruch Literacki. - Kraków, 1989. - R. 30, zesz. 4-5 (175-176). - S. 281-291, особливо с. 289-291.*

28. Д. Бовуа не уточнює, обіцяючи чого саме.

29. Крайня шовіністична польська політична течія націонал-демократів, яка в боротьбі за усунення та асиміляцію українців з "кресів" спиралися (і спирається) на підтримку Росії.

30. Один з доповідачів на конференції 1987 р.

31. Beauvois D. *Moja przygoda ... S. 289-291.*

32. Nesteruk M. *Kresy polskie - między Arkadią I Apokalipsą // Przegląd Humanistyczny. Warszawa, 1989. - R. 33, nr. 10 (289). - S. 175.*

33. *La presse polonaise en France / Textes réunis par D. Beauvois. - Lille, 1988 (Revue du Nord. - No 4. - Collection d'histoire. Université de Lille III).*

34. Досі видано, наскільки мені відомо, лише збірник тез до колоквиуму. Див. примітку 21.

35. Beauvois D. *Lumières et société en Europe de l'Est. L'université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire Russe (1803-1832). - Lille, Paris, 1977. - T. 1-2. - 418, 494 p.*

36. Beauvois D. *Le noble, le serf et le revisor... 365 p.* Пор. примітки 1-3.

37. Beauvois D. *La bataille de la terre en Ukraine 1863-1914. Les Polonais et les conflits socio-ethniques. - Lille, 1993. - 346 p.* Beauvois D. *Les relations socio-ethniques en Ukraine à la veille de la première guerre mondiale // Critiques, nostalgies, modèles... P. 54-56.*

38. Beauvois D. *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803-1832 / Przetł. z fr. I. Kania. - T. 1. Uniwersytet Wileński. - T. 2. Szkoły podstawowe i średnie. - Rzym, Lublin, 1991. - 382, 459 s.* Таким чином,

перша частина "малої української трилогії" побачила світ польською мовою через шість років після польського видання другої частини. Це відбулося на сприйнятті першої частини польською наукою. Передбачається переклад книжки білоруською мовою.

39. Skowronek J. *Z pięknych kart polskiego szkolnictwa. (Na marginesie książki D. Beauvois "Szkolnictwo polskie [...]") // Przegląd Humanistyczny. - Warszawa, 1992. - R. 36, nr. 3 (312). - S. 153-160.* Цитата із с. 158. Див. також рецензію цього ж автора на перше французьке видання книжки: Skowronek J. *Wileński Okręg Naukowy - próba nowej interpretacji. (Na marginesie książki D. Beauvois "Lumières et société [...]") // Przegląd Historyczny. - Warszawa, 1978. - Nr. 3. - S. 523-536.*

40. Beauvois D. *Szkolnictwo polskie. - T. 2. - S. 187.* (цитую за польським перекладом, переробленим в порівнянні з французьким оригіналом).

41. Beauvois D. *Szkolnictwo polskie. - T. 1. - S. 299.*

42. Beauvois D. *Anielstwo i imperializm // Zeszyty Historyczne. - Paryż, 1988. - Zesz. 85. - S. 7 (Biblioteka "Kultura". - T. 442).*

43. Beauvois D. *Moja przygoda ... S. 291.* Спеціально питанням про уніатство Д. Бовуа зайнявся в окремій студії 1978 року - *Les Lumières au carrefour de l'orthodoxie et du catholicisme.* Див. примітку 23.

44. Bardach J. *Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie... S. 322.*

44a. Michalski J. (Recenzja) // *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki. - Warszawa, 1978. - R. 23, nr. 3-4. - S. 769-780;* Beauvois D. *Spoleczeństwo w potrzasku. Uwagi nad recenzją pióra Jerzego Michalskiego mojej książki "Lumières et société" (...) // Ibid. - 1979. - R. 24, nr. 2. - S. 445-452;* Michalski J. *Odpowiedź profesorowi Danielowi Beauvois // ibid. - 1979. - Nr. 2. - S. 453-459.*

45. Beauvois D. *Spoleczeństwo w potrzasku. - S. 445.*

46. Бовуа Д. *З проблем соціальної і культурної історії Правобережної України XIX - початку XX ст. // Другий Міжнародний конгрес українців. Львів, 22-*

- 28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. - Львів, 1994. - Ч. 1. - С. 171-176 /цитата зі стор. 174/.
47. Я мав неодноразово нагоду торкатися всіх тих явищ, що накладають негативний відбиток на формування польсько-українських взаємовідносин і в наш час. Див.: Дашкевич Я. *Для кого дорога до нікуди? (Нотатки на полях збірника про польсько-українські відносини) // Україна і Польща між минулим і майбутнім.* - Львів, 1991. - С. 214-230; Він же. *Шляхи подолання стереотипів (Перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків: українська точка зору) // Дашкевич Я. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе.* - Київ, 1993. - С. 126-133 (польський переклад: Res Publica Nova. - Warszawa, 1994. - Nr. 3. - S. 36-38); Він же. *Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України.* - Київ, 1993. - Вип. 26-27. - С. 53-73; Він же. *Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітети // Україна в минулому.* - Київ, Львів, 1994. - Вип. 6. - С. 78-93.
48. Beauvois D. *Les turbulations d'un Français dans les archives soviétiques // L'Histoire.* - Paris, 1983. - No. 57 (juin). - P. 94-95.
49. Beauvois D. *Anielstwo...* S. 6.
50. Beauvois D. *Obrona polskości to nie moja sprawa. Rugi wschodnie // Polityka.* - Kraków, 1993. - Nr. 49 (4 grudnia). - S. 24.
51. Kalembka S. (Recenzja)... S. 227.
52. Rychlikowa I. *Deklasacja...* S. 121.
53. Bardach J. *Polacy na Prawobrzeżnej Ukrainie...* S. 320.
54. Beauvois D. *Trzeba o tym mówić...* S. 115. Д. Бовуа полемізує в даному випадку з польським емігрантським літератором Станіславом Бересем.
55. Rychlikowa I. *Deklasacja...* S. 122.
56. До подібних висновків дійшов також я, вивчаючи мемуарну літературу про Правобережжя кінця XVIII - початку XIX ст. Див.: Дашкевич Я. *Східне Поділля Кармалюкових часів очима мандрівників // Тези доповідей Четвертої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції.* 4 вересня 1986 р. - Вінниця,

1986. - С. 69-71; Він же. *Подільське селянство в подорожніх мемуарах кінця XVIII - першої половини XIX ст. // Тези доповідей наукової конференції "Народний герой Устим Кармалюк (До 200-річчя від дня народження)".* - Кам'янець-Подільський, 1987. - С. 26-27; Він же. *Передмова. Україна другої половини XVIII ст. очима чужинців // Вінтоняк О. Україна в описах західноєвропейських подорожників другої половини XVIII ст.* - Львів, Мюнхен. - 1995. - С. 7 - 15.

57. Beauvois D. *Eux et les autres: les mémorialistes des confins polonais au XX-e s. // Pologne singulière et plurielle: la prose polonaise contemporaine. Études sur l'individualisme et socialité, l'identité unique ou multiple / Textes réunis par M. Tomaszewski.* - Villeneuve d'Ascq, 1994. У мене не було можливості особисто познайомитися з цим текстом.

58. Tomaszewski M. *W jedno ciało...* S. 247.
59. Śliwowska W. (Recenzja)... S. 204, 205.
60. Jedlicki J. (Recension)... P. 223.
61. Beauvois D. *Obrona polskości...* S. 24. Л. Калета брала інтерв'ю у польського вченого.
62. Kieniewicz S. *Daniel Beauvois...* S. 771-772.
63. Kolbuszewski J. *Szlachcic...* S. 208.
64. Hetnal A.A. (Review)... P. 148.
65. Kwapiszewski M. *Szlachcic...* S. 141.
66. Romanowski A. *Innego końca...* S. 6.
67. Польський автор явно захопився тут ідеєю польської "політичної нації", членами якої мали бути всі мешканці Польщі, незалежно від своєї правдивої національної приналежності і незалежно від того, чи в них було бажання входити до складу такої нації. Якось з поля зору Р. Радзіка цілком випало те, що, логічно, в період, який досліджує Д. Бовуа, всі поляки під Росією мали почувати себе членами російської "політичної нації", а не представниками польської, тоді вже цілком певно "неполітичної" нації. Дані моменти зайвий раз доводять фактологічну необґрунтованість етно-політичних конструкцій про "політичну" або "громадянську" (civic) націю, бо в Україні XIX ст. - незважаючи на асиміляторські концепції - окремо існували українська,

польська, російська та інші просто нації (чи, як дехто хоче, "етнічні нації").

68. Radzik R. (Recenzja)... S. 325-326.
 69. Beauvois D. Trzeba o tym mówić... S. 116.
 70. de Saint-Jouan (née Trojanowska) Z. *La vie quotidienne des familles polonaises établies en Ukraine// Antemurale* - Roma, 1984-1985. - Vol. 27-28. - P. 141-265.
 71. Mark R. (Besprechung) // *Zeitschrift für Ostforschung*. - Marburg/Lahn, 1989. - Jg. 38, H. 2. - S. 275-277.
 72. Beauvois D. *Moja przygoda*... S. 286.
 73. Там само.
 74. Beauvois D. *Trzeba o tym mówić*... S. 115.
 75. Beauvois D. *Moja przygoda*... S. 290.
 76. Beauvois D. *Obrona polskości*... S. 285.
 77. Beauvois D. *Moja przygoda*... S. 285.
 78. Beauvois D. *Chłop i ziemianin na Ukrainie Zachodniej (1831-1861) // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*. - Kraków, 1986. - T. 753, zeszyt 78. - S. 107.
 79. Beauvois D. *Trzeba o tym mówić*... S. 111.
 80. Бовуа Д. *З проблем*... С. 174.
 81. Там само. - С. 175.
 82. Beauvois D. *Chłop i ziemianin*... S. 107.
 83. Beauvois D. *Moja przygoda*... S. 286.
 84. Beauvois D. *Trzeba o tym mówić*... S. 113, 115.
 85. Coulemont J.V. (Recension) // *La Quinzaine littéraire*. - Paris, 1986. - No. 469 (1-15 septembre).
 86. Blejwas S.A. (Review) // *The American Historical Review*. - Bloomington, Washington, 1989. - Vol. 94, No. 2. - P. 483.
 87. Jedlicki J. (Recension) ... P. 224.
 88. Подолянни. *Голос из Каменца-Подольского // Вестник Юго-Западной и Западной России*. - Киев, 1863. - Г. 1, т. 3 (январь). - С. 108.
 89. Кістяковський О.Ф. *Щоденник (1874-1885)*. У двох томах. - Київ, 1994. - Т. 1. - С. 365.
 90. Beauvois D. *Anielstwo i imperializm*... S. 7.
 91. Burkot S. (Recenzja) ... S. 55.

92. Beauvois D. *Mit "kresów wschodnich", czyli jak tu położyć kres // Polskie mity polityczne XIX i XX wieku*. - Wrocław, 1994. - S. 93-105 (цитата зі с. 93).
 93. Śliwowska W. (Recenzja) ... S. 204.
 94. Kolbuszewski J. *Szlachcic*... S. 208. Д. Бовуа залічує Я. Кольбушевського до тих авторів, яким "як сьогодні, так і вчора легко сковзнути від гарних ірраціональних захоплень на небезпечні політичні позиції". Див.: Beauvois D. *Mit "kresów wschodnich"* ... S. 99.
 95. Beauvois D. *Mit "kresów wschodnich"*... S. 94, 105.
 96. Kolbuszewski J. *Szlachcic*... S. 207.
 97. Beauvois D. *Anielstwo i imperializm*... S. 6
 98. Там само. - С. 7.
 99. Beauvois D. *Trzeba o tym mówić*... S. 113-114.
 100. Beauvois D. *Obrona polskości*... S. 24.
 101. Kieniewicz S. *Daniel Beauvois* ... S. 775.
 102. Kalembka S. (Recenzja) ... S. 228.
 103. Pomian K. *Przedmowa*... S. 11.
 104. Król M. *Polacy na Ukrainie // Res Publica*. - Warszawa, 1988. - Marzec. - S. 123.
 105. Rychlikowa T. *Deklasacja* ... S. 122.
 106. Jedlicki J. (Recension) ... P. 221.
 107. Чого варті "ідеї" про "возз'єднання" Правобережної України з Росією 1792 р. чи про її "визволення" від гноблення польських панів. Див.: Смолій В.А. *Возз'єднання Правобережної України з Росією // Історія Української РСР*. - Київ, 1979. - Т. 2 /Відп. ред. Г.Я.Сергієнко. - С. 422-428; Він же. *Возз'єднання Правобережної України з Росією*. - Київ, 1978. - 191 с.
 108. Наприклад: Баженов Л.В. *Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине*. Автореферат дисс. канд. ист. наук - Киев, 1973. - 28 с.; також ряд статей цього ж автора.
 109. *Общественно-политическое движение на Украине в 1856-1862 гг. / Суспільно-політичний рух в Україні в 1856-1862 рр./ Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w 1856-1862 r.* - Київ, 1963: Це ж у 1863-1864 рр. - 1964. Про збірники з історії селянського руху в Україні згадував сам Д. Бовуа (див. вище).

110. Про професора Даниеля Бовуа, його перебування в Києві, працю в київських архівах на початку 80-х рр. я знав. Але контакти тоді не дали нічого доброго ні йому, ні мені. Пізніше було три особисті зустрічі в різних містах України: в Києві (на Колоквіумі українських та польських істориків 24-25 травня 1991 р.); у Кам'янці-Подільському (на міжнародних наукових конференціях "Людина, громадянське суспільство і держава у світлі нової політичної реальності у Центрально-Східній Європі" і "Польща - Україна: історична спадщина і суспільна свідомість" 26-30 травня 1992 р.) та у Львові (на Другому міжнародному конгресі українців 22-28 серпня 1993 р.). Всі зустрічі відбувалися в досить напруженій атмосфері дискусій та суперечок, які, здається, він любить, як і я. Під час першої нашої розмови в будинку Спілки письменників України (а ці розмови завжди були небагатослівними) говорилося про переклад його книжки "Шляхтич, кріпак і ревізор" на українську. Несприятливий збіг обставин спричинив, що цей переклад лише тепер виходить у світ. Мені приємно виконати свою обцянку написати передмову до книжки, що стала віхою в історіографії Польщі, України, Росії навіть для тих, що не хочуть цього признати.

ВСТУП

Передовим про те, чого немає в цій книзі. В ній немає легенд. Там, не гаючись, порухнувся з красним письменством.

Привіт тобі, красо очей, расо плідом,
Країно, - милою ти племін і медами!

(Переклад М. Москаленки)

Так 1806 р. вітає Україну один з найвідоміших польських поетів епохи Просвітництва С.Трембешаків на початку знаменитої поеми, присвяченої Софіїці, пишному парку, створеному під Уманню Феліксом Потоцьким.

Там задано Ідилічна нота домінує в оповідях польська про Україну і варто одразу сказати, що саме тут - не токи власне, найчастіше гострих, між українцями й поляками. Втім, українцям нічого переживати, це дослідження, як видно з його назви, затронуло лише один аспект історії їхнього краю, а саме - життя в цьому поліссі. Отже, це частина розвідки, яка намагатиметься бути неупередженою.

Згадка про Україну навіть сьогодні значить чуток струку польська. Істина поступується місцем емоцій. Присутність польська в Україні, що нині належить тільки історії, подібна до їхньої присутності в Литві. Згадати її - означає відразу вступити в міф, піддатися очаруванню втраченого світу, де мільярд почувалися щасливими. Це можна порівняти із згадками деякого з французів про Алжир, далі ми переконаємося, що це не таке вже й абсурдне порівняння.

Смерть у 1980 р. письменника Я. Івашкевича, який народився 1894 р. в Кальнику поблизу Кисва, де його батько, дрібний шляхтич, був бухгалтером на цукроварні, знаменувала зникнення однієї з останніх, найбільш очевидних ланок, що єднала польську культуру з цією, вже радянською, землею. Існують польсько-українські товариства, вихідці з цього краю протягом ряду років – десь до 1960 р. видавали в Лондоні щорічник *Pamiętnik Kijowski*, але все таки – чому в уяві пересічного поляка Україна забарвлюється цією аурую ностальгії й чару?

Зрозуміло, що причину написання цієї праці не варто шукати в надмірній прив'язаності до краю пишних кавалькад у степу, до псевдоісторичних епопей Г. Сенкевича, до бравих героїв його "Пана Володійовського". Хоча дуже часто знайомство з польською Україною обмежується лише цими спрощеними образами. Зрештою, Сенкевич наслідував традиції романтичної доби. Коли правда, що поляки і в ХХ ст. залишаються найромантичнішим народом у світі, то природно, що Україна, навіть втрачена, й досі дорога їм, бо мало яка тема експлуатовувалася в ХІХ ст. так часто, як тема України.

Літературні фальсифікації

Кількість романтичних літературних творів, звернених до України, просто вражаюча. Польські романтики говорять про Україну, як решта – про Шотландію чи Схід. Це земля історичного міфу та екзотики. Образи, котрі стали невіддільними від культури цієї землі, проникли впродовж 1820-1850 рр. у підсвідомість поляків.

Починаючи з ХVІІ ст. внаслідок воєн між татарами й козаками і завдяки поетам М. Сєнп-Шажинському та Б. Зиморовичу довкола України виникає аура "зруйнованої Аркадії", "втраченого раю", ностальгії. Проте це не перешкоджає полякам – уже тоді – напередб'ї підкреслювати єдність цих земель з Центральною Польщею і проголошувати, що можна бути *gente Ruthenus i natione Polonus* (*). Добровільна полоні-

* русином з походження польської нації

зація ряду українських аристократичних родів сприяє таким поглядом.

У підсвідомості поляків Україна ще й сьогодні, за висловом Я. Кольбушевського, становить певний "метапростір пригоди". Незважаючи на драми (чи завдяки їм?), що тут відбувалися, вона залишалася землею ченців-воїнів та безстрашних лицарів. Цей край на пограниччі, цей східний терен (*antemurale christianitatis*) (*) великої Польщі Золотого віку, названий емоційно забарвленим словом *Kresy*, зумовив зворушливі й трагічні акценти в *Мозорті* Віцента Поля, а наприкінці ХІХ ст. Сенкевич зробив зі своєї трилогії свого роду патріотичну Біблію, де перше місце посіла Україна.

Тож хіба варто дивуватися з того, що в 1919-1920 рр. щойно створене польське військо під проводом Пілсудського рушило на Київ і Україну? Польсько-радянська війна стала до певної міри виявом непереборної магії, яка століттями тяжіла над утровою поляків.

Парадоксально, але трагічний ряд взаємних злочинів, які характеризують польсько-українські взаємини з 1918 по 1939 р., злочинів, що повторилися у 1939-1948 рр., здається, не порушив виразно ейфорійного бачення поляками своїх сусідів. Цю книгу написано в 1985 р., за п'ять років до розпаду Радянської імперії. І чи не настав уже час закликати українців і поляків переписати їхню історію, на цей раз нічого не приховуючи, щоб прийти до примирення, яке лише й здатне гарантувати стабільність у новій Центрально-Східній Європі? Зметімо ж стереотипи!

Вигадана візія України дуже рано знаходить живий відгук не в Польщі, а в англійця Байрона, чим і пояснюється європейський розголос цієї теми. У вересні 1818 р. в Равенні Байрон пише, а в 1819 р. публікує поему *Мазепа, оповідь про російську Україну* [1]. Образ героя поеми, колишнього пажу польського короля Яна Казимира, якого чоловік коханки вигнав у степ, прив'язавши голим до коня, а пізніше підібрали козаки, чийм гетьманом він стане, вже був змальований у *Спогадах* Пассека, проте трагічна велич і мужність його

* передмур'я християнства

долі сколихнули уяву цілої плеяди митців. У музеї м. Нансі зберігається картина "Мазепа", створена Жеріко в 1823 р., інша належить пензлю А. Потерле. 1824 р. ще одну картину на цю тему пише Делакруа. В Авіньйонському музеї зберігається картина Ораса Верне "Мазепа серед вовків", написана в 1826 р., а в Руані експонується полотно Луї Буланже, яке дало натхнення Віктору Гюго: мускулясті "татари" стримують за вуздечку коня, до якого прив'язують Мазепу, ревнивий чоловік спостерігає цю сцену, а ворони вже чекають на здобич.

Вражений картиною Віктор Гюго написав вірш, який стане одним з найкращих у циклі "Східні".

Роздався крик; і враз без віддиху в простори
Вперед людина й кінь рвонувлись летом скорим
По піскових ярах,
Самотні, сповнивши дудніням вихор пилу,
Мов блискавка-змія крізь хмару чорнокрилу
Несуться на вітрах.
Женуть. Долинами проходять шалом бурі,
Як в горах з'юрмлені стада борвіїв хмури,
Як куля огняна.

Шалений біг, зрештою, перетворюється на триумф генія:

Нарешті – край! Ти впав...
Та враз, зібравши сили,
Встасш – володарем!

(Переклад С.Гордицького)

Інтерес до подій, змальованих у поемі "Полтава" Пушкіна та в картині Шасерйо (1853) "Молода козачка знаходить непритомного Мазепу на дикому знеможеному коні", зростає і надалі. 1870 р. Девілли пише картину на цю тему; тут шукає натхнення і романтичний музикант: у 1850 р. Ліст творить симфонічну поему "Мазепа", присвячену своїй лісовій німфі Кароліні де Зайн-Віттенштейн, з якою зустрівся під час поїздки до Києва у 1847 р.; 1861 р. Педротті створює на цей сюжет оперу, а 1884 р. автором іншої стає Чайковською. У Німеччині Р. фон Готтшал 1858 р. пише трагедію "Мазепа".

Звичайно, цей сюжет мав велику популярність і в Польщі, проте поляки, як і росіяни (у Гоголя є дуже гарні сторінки про Україну), добре знаючи цей край, розвивають його, підходять до нього значно ширше й різнобічніше. У 1822 р. поет Б.Залеський починає писати "Думки", стилізуючи їх під фольклор. "Думка Мазепи", та "Думка гетьмана Косинського" відзначаються жвавістю, життєрадісністю і легкістю, що властиві пасторалям. Невдовзі А.Мальчевський надає козацькій темі нових обширів. Образ вершника, який мчить у ніч, поднується з ідеєю свободи та величчя давніх поляків, чімими кістями встелені степи. Його довга поема у двох піснях "Марія" (1825) спирається на реальну історію, яка трапилась у XVIII ст.: молоду дівчину з неznатного роду топить батько її нареченого, багатий магнат, бо він проти одруження. А в цей час герой поеми, наречений, бере участь у грандіозних епічних битвах з татарами.

Інші автори, наприклад Т.Заборовський у своїх "Піснях" та Т.Падурра, намагаються писати в народному стилі, цікавляться українською мовою, але саме С.Гоштинському в "Канівському замку" (1828) вдалося найкраще змалювати соціальну дійсність, жорстокість конфліктів між кріпаками й шляхтою. Любовна інтрига розгортається на тлі страшної різанини шляхти уманськими селянами в 1768 р., проте вона не може приховати трагізму суспільного становища. Власне тому, літературознавці дещо скептично ставляться до цього сповненого шекспірівської краси твору. Я.Кржижановський бачить у ньому лише поему, "не позбавлену певної мистецької вартості, незважаючи на окремі слабкі фрагменти" [2].

Повстання 1831 р. дає літературі нового українського героя: "еміра" Вацлава Жевуського, що віддавна був відомий своїм східним вбранням та схильністю до кочування, який загинув у битві під Дашовом на чолі польського загону проти росіян; його тасмніча смерть (тіла так і не знайшли) стала джерелом нової легенди [3]. Щоправда, Юліуш Словацький не дуже вірить у героїчну смерть на полі бою і показує його в "Думі Вацлава Жевуського" як жертву повсталих селян. Утім, Юліуш Словацький є якраз поетом, для якого Ук-

раїна важила дуже багато, його бачення цієї країни глибоко проникло в польську свідомість.

Саме в 30-х роках найчастіше зустрічається ще один міфичний персонаж з XVIII ст. – співець Вернигора, який з'являється на Україні в часи Барської конфедерації і проголошує велику історичну місію Польщі в ріді дивних пророцтв. Постать Вернигори зустрічаємо у творі Семеновського, в лицарській повісті М.Чайковського (Садик-Паші) "Вернигора" (1838), а також у "Срібному сні Саломеї", де Словацький створює надзвичайно поетичний образ України: світом духів урядус трагічний жах, тут повно тасмичних знаків, передчуттів, ворожби, а постаті козаків, як от Семенка, стають прообразом Богуна у Сенкевича. Вернигора – це й герой живописних робіт Я.Матейка, а наприкінці століття він з'являється у визначному "Весіллі" С.Виспянського.

Критики досить рано зауважили "українську школу" в польській поезії. Першим цей термін запроваджує Міхал Грабовський [4], і тоді як Чайковський пише все менш критичні повісті про шляхетське минуле, наприклад, "Овручанин" (1844) та "Стефан Чернецький", Словацький, перебуваючи в еміграції, подумки повертається до місць свого дитинства на Волині. Україна присутня в більшості його творів: уже в "Змісві", а пізніше й у "Беньовському", у "Вацлаві", в п'ятиактній, двічі переробленій драмі "Мазепа", й особливо – у "Фантазії", котрий, незважаючи на віддаленість автора та завдяки його любові до документальності й спостережливості є твором, де реальне життя української аристократії межує з фантастикою [5]. Мова Словацького пересипана українськими. [6]

У 1836 р. дехто з польських емігрантів у Парижі намагався навіть запровадити українську моду у Франції повістю "Козак, роман історичний" [7]; пізніше українські традиції культивуються невеликою групою поетів-емігрантів з околиць Львова, члени цієї групи Ziewonia відходять від польської культури, прагнучи віднайти справжню вартісність культури українського народу.

Аж до початку XX ст. маємо справу з так само емоційним сприйняттям України поляками. Та ж нерозваж-

на палкість, вплив епічної та сентиментальної поезії, живопис Ю.Коссака чи Ю.Хелмонського (1849-1914) не виводить нас за межі міфу. Найбільш реалістичними є картини Леона Вичулковського, який створює в 1912 р. серію з 12 літографій ("Український альбом") зі сценами щоденного життя, як от: "Оранка на Україні" (1893), "Сівба на Україні" або "Ловиння раків" (1896). Каспрович повертається до повстання Хмельницького у "Бунті Каперського" (1899), в цілому ж домінує тон ностальгічного смутку на зразок культивованого К.Завістовською в її "Курганих думках" та в живописних роботах Фалата [8].

Міфологізація України в польській літературі XX ст. просто дивовижна. "Українці, – пише Т.Конвицький у повісті "Календар і клепсидра", – обдарували нас також відчуттям поезії, пронизаної дикою ностальгією, і тією степовою метафізикою, яка окрилює нашу завжди злу долю". В останні десятиріччя, тоді як українські землі, як ніколи раніше, стали набагато віддаленими від Польщі, з'являється лавина літературних творів, присвячених колишнім вчасинам. Володимир Одеський добре зрецензував десятки повістей, що свідчать про непереможну живучість української тематики в сучасній "школі кресів".

Повернення до документів

Чи ж прийняття все це для історика? Що ховається за цими вигадками, пастелями та кольоровими фресками? Якими насправді були поляки на Україні тоді, коли творилися згадані легенди та чудові образи? Якими, власне, були соціальні стосунки між поляками, українцями і росіянами, коли останні були господарями краю після другого і третього поділів Польщі? Якими були ці так звані козаки з літератури?

Цікаво, що досі немає жодної спроби історичного синтезу, яка могла б відповісти на ці запитання. Нам, власне, хотілося б почати заповнення цієї прогалини. Спустимося з підмарних вершин міфу й повернемося до реальності, яку відбито в документах.

Період 1831-1836 рр. – це період значних змін. До 1831 р., незважаючи на приєднання, мало що зміни-

лося, польські пережитки залишалися дуже живучими. Однак, після Листопадового повстання польськість починає видаватися росіянам чимось аномальним; тому ми вважаємо необхідним дослідити причини незначного прояву польського патріотизму в цих губерніях під час січневого повстання 1863 р.

Наше дослідження навіть обмеженіше, ніж це можна уявити із заголовка. В ньому немає нічого про Східну Галичину. Відносини між поляками й українцями в часи австрійського панування розвивалися настільки своєрідно, що заслуговують на окреме дослідження. В нашому ж ітиметься лише про частину України, приєднану до Російської імперії в 1793 та 1795 рр., тобто про три губернії: Київську, Волинську та Подільську. Цю територію росіяни називали "Південно-Західним краєм". Мешканці ж часто називали її "Правобережною Україною" (відносно Дніпра) на відміну від Східної України, яка вже у XVII ст. потрапила під російське панування. Терmini "Русь" та "Україна", як і "руський" та "український" ми вживаємо рівноправно.

Якщо шукати сліди поляків на Україні в 1831-1863 рр. за історичними працями українських учених, то знайдемо небагато: декілька імен, кілька неясних згадок та й усе [10]. У польських працях дивовижно мало відомостей про даний період, немов би історики погодилися з тим, що хотіли нав'язати росіяни, а саме: назавжди зтерти навіть спогад про поляків. Подибуємо лише загальновідомі факти, які стосуються боротьби 1831 р. політичної організації Шимона Конарського, літературного життя та зв'язків з російськими революціонерами. Єдиним спеціальним, серйозним дослідженням є книга Яна Табіша "Поляки в Київському університеті", видана у Кракові в 1974 р. Численні, вказані в наших примітках праці й статті стосуються окремих питань, найчастіше політичного або культурного життя, Україна згадується в них тільки принагідно.

Проте для написання праці соціологічного плану, як нам хотілося б, цього було замало. Багата мемуарна література та спогади сучасників (на які ми посиласмося) певною мірою сприяють такому підходу, однак не вирішують основних питань. Особливе суспільство по-

требує особливого підходу, оскільки (це важко зрозуміти західному читачеві) загал польського населення на Україні належав до знаті, тобто шляхти або магнатів. Численні праці останніх років про цю засадничу для польської історії соціальну групу дають небагато для розуміння цього поглинутого Російською імперією суспільства. Однак, чудова книга Єжи Едльського підказала нам кілька цінних напрямків пошуку [12].

Одразу ж зауважимо, що аналогія з західною знаттю проводити не варто. Вже з XVIII століття французькій аристократії загрожує втрата своєї цілісності, тоді як у Польщі, де практично не було буржуазії, шляхетська еліта зберігається впродовж XIX століття, зокрема на досліджуваній території, недоторкано. В часи, коли Польська держава вже припинила своє існування, не було жодної іншої об'єднавчої національної сили, а промисловість, що ледь розвивалася, не могла становити загрози старим структурам. У 1791 р. дехто з теоретиків, наприклад Коллонтай чи Сташиц, намагалися гратися в Сейсеа, щоб порушити цю застиглість, але це забулося, шляхта об'єднала майже всіх вільних людей, тобто тих, які не належали до кріпаків. Підтвердження цієї особливості знаходимо в словнику: в польській мові тим самим словом визначаються поняття народ і шляхта - *naród*. Так само однаково позначається громадянин і шляхтич - *obywatel*. Згідно з засадами загальногромадянської згоди попередніх часів сільський шляхтич вважався братом магната, хоча, як ми переконаємося, досліджувана епоха стала добою великого розриву між зубожілою шляхтою і шляхтичами-землевласниками.

Те, що складало гордість французької знаті - державна служба, зокрема військова, гостро відлякувало шляхту, яку ми будемо досліджувати, оскільки держава, тут - Росія, завжди була визискувачем. Відтак, головна проблема у сприйнятті цієї групи полягала у визначенні її ставлення до держави. Як могло трапитися, що структура, зіперта з XVI ст. на традиції, ворожі королівському централізмові, бунтівна стосовно спроб підпорядкувати її, змогла впродовж сорока років співіснувати з російським самодержавством?

Неможливо чітко уявити образ цього суспільства, не віднайшовши слідів його звичного життя, тобто не показавши на місце для вивчення документів шляхетських збірань, листування між маршалками – обраними представниками шляхти й підвладними їм землевласниками, а також з царською адміністрацією. Цікаво було поглянути на цю соціальну групу й очима російських урядовців.

Губерніями управляли цивільні губернатори, їх часто дублювали військові губернатори, які знаходилися у трьох губернських столицях: Києві, Житомирі, Кам'янці і підпорядковувалися генерал-губернатору з резиденцією в Києві. Той у свою чергу підлягав у Петербурзі міністрам, що входили до складу Комітету у справах західних губерній. Цей орган влади забезпечував безпосереднє управління колишніми польськими територіями [1], тобто дев'ятьма губерніями: трьома на Україні, шістьма у Литві й Білорусії.

Власне, потрібно було вивчати архівні збірки тих великих гаянків Російської держави та матеріали шляхетських установ, що стало можливим завдяки обміну між Міністерством зовнішніх зв'язків Франції і Академією наук СРСР. Отож я зміг працювати в ЦДА УРСР у м. Києві (переважно над матеріалами канцелярії генерал-губернатора) та в Київському обласному і Київському міському архівах, крім того, мав доступ і до деяких матеріалів обласних архівів Житомира й Вінниці, працював над документами Комітету у справах західних губерній у ЦДА СРСР у Ленінграді. Всі пошукові дані подаються в примітках.

Більша частина використаних документів досі не публікувалася, мені довелося перекладати їх з російської та польської.

Збережена з минулого структура польської шляхти на Україні залишається, як побачимо, досить подібною до зробленого Зайончковським поділу, тобто тут, як і по всій Польщі, шляхта безземельна (*szlachta bezrolna*) є

* Комітет у справах західних губерній виконував дорадчу функцію при Верховній раді; управління ж західними губерніями здійснювали губернатори та генерал-губернатор.

набагато чисельнішою, ніж деінде, дуже малочисельна шляхта міська (*brukowa*), передусім це шляхта чиншова (*czynszowa*), що платить чинш за землю, якою користується, та шляхта служебна (*stulebna*), що виконує різні роботи у маєтках. Російське панування внесло істотні зміни, вони полягають у тому, що лише ті соціальні верстви, яких можна зарахувати до числа землевласників, починаючи від найменших (*szlachta zagrodowa, cząstkowa*, що має лише невеликі наділи), і до найбільших (*szlachta folwarczna, magnateria*), вважалися єдиним цілим і мали громадські права, якими в Росії користувалося дворянство, дворянський стан.

Наше дослідження має чотири частини: визначивши у першій місці поляків серед автохтонного українського населення, три інші ми присвятили шляхті, як суспільній групі. Про долю безземельної шляхти йдеться у другому розділі, шляхта маєткова – тема дослідження третього й четвертого розділів.

Напевно, можна жалкувати про неprisутність у цій книзі єврейського народу, який на Україні був значно чисельнішим, ніж поляки. Втім, життя цієї спільноти потребує окремого дослідження, яке такі потрібно б написати [13].

Цю книгу написав француз, звідси й очевидні переваги. Запропоновані підходи позбавлені, хоча це не завжди просто, національної упередженості. Можливо, територіальна віддаленість дещо деформувала певні перспективи чи зумовила певні неминучі помилки, і все ж безсумнівно те, що саме француз зумів дослідити цю завмерлу планету, цей забутий світ. Є не так багато місць, де млин історії був настільки ефективним. Його обов'язково вишукувати в доколумбових цивілізаціях поглинутих світів. На околицях нашої ж Європи повільна, але невблаганна царська бюрократія зліквідувала одну з цивілізацій. Стара імперська доктрина поступилася місцем новій, котра відтоді домоглася чималих успіхів. Буду радий, якщо мені хоч частково вдалося показати неуникненне й зворушливе умирання однієї та викрити неможливий наступ другої.

ПРИМІТКИ

1. Само собою зрозуміло, ми не будемо аналізувати тут усіх аспектів літературного міфа про Україну; такий аналіз зробив Джордж Грабович у неопублікованій дисертації *The History and Myth of Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature*. - Harvard, 1975. Ми хочемо тільки показати, наскільки недостатнім і поверховим є цей міф для розуміння суспільної реальності. Див.: Claude Nordmann. *La figure historique de Mazepa* // *L'Information Historique*. - N.2, 1959. - P. 59-64; а також дисертацію цього ж автора: *Charles XII et l'Ukraine de Mazepa*. - Paris, 1958. Див. також статтю: К.Пеленська. *Польська легенда про Мазепу* // *Відноса*. - N.3, 1985. - С. 79-86.

Український міф докладно проаналізовано в статті: J.Kolbuszewski. *Legenda kresów w literaturze XIX wieku // "Odra"* (Wrocław) - N.12, 1982. - S.42-56.; J.R. Krzyżanowski. *A Paradise Lost? The Image of Kresy in Contemporary Polish Literature* // *American contribution to the 8th International Congress of Slavists*. - Slavica Publ. Inc. Columbus, Ohio, vol.2. - P. 391-421. Ідеалізацію Сенкевичем польського впливу на Україні в "Огніем і мечем" добре висвітлив Zb.Wójcik. *Dzikie Pola w ogniu. O kozaczyźnie w dawniej Rzeczypospolitej*. - Warszawa, 1968. Розвиток позацинурної видавничої справи в Польщі останнім часом дав змогу опублікувати дуже багаті, але надзвичайно тверезу працю про польсько-українські відносини у XX ст., котра повинна допомогти подолати ідилічний міф, див.: K.Podlaski (pseud). *Białorusini, Litwini, Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia?* // *Przedświt*, 1984 (Wyd.2). - S. 49-84.

2. J.Krzyżanowski. *Dzieje literatury polskiej*. - Warszawa, PWN, 1970. - S. 261. Думка Марії Жаніон про С.Гощинського набагато виваженіша, див.: *Kozacy i górale. Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich* / Red. S.Kozak, M.Jakubiec. - Wrocław, 1974. - S. 185-191.

3. M.Inglot. Waclaw Rzewuski. *W kręgu żołnierskiego mity* // *Ruch literacki*. - N. 5-6, 1982. - S. 265, 272-273.

4. M.Grabowski. *O elemencie poezji ukraińskiej* // *Literatura i krytyka*. - Wilno, 1837. - Cz. II. - S. 106; M.Bielanka-Luftowa. *Znaczenie terytorium w tw. szkole ukraińskiej* // *Pamiętnik Literacki*. - R.33, 1936, zeszk.2; С.Козак. Джерела "Української школи" в польській літературі // *Наша культура*, 1970, N 4-7; Його ж: *Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa* // *Studia polono-slavica-orientalia*. - VII, 1982. - S. 161-185.

5. M.Inglot. *U źródeł "Fantazego"* // *Zeszyty Naukowe UJ / Filologia*. - N.1, (Kraków), 1955; Його ж: *Realia "Fantazego"* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego, seria A*. - N 32, 1961. - S. 35-90.

6. M.Jurkowski. *Ukraińszczyzna w języku Słowackiego* // *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*. - S. 105-133.

7. M.Inglot. *Українська пісня над Сеною* // *Українське слов'язознавство*, N 3, 1970. - С. 71-78.

8. Z.Barański. *Obraz Ukrainy w kulturze polskiej na przełomie XIX i XX wieku* // *Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich*. - S. 221-239.

9. В.Одосвський. *Польсько-українська тематика в сучасній польській прозі* // *Відноса*, N 3. - 1985. - С. 63-78. Див. також: Nina Taylor. *Dziedzictwo W.X.Litewskiego w literaturze emigracyjnej* // *Kultura*, nr 10/469. - 1986. - S. 124-136.

10. M.Hruchevsky. *Abrégé de l'histoire de l'Ukraine*. - Paris, Genève, Prague, 1920; Ф.О.Ястребов. *Україна в першій половині XIX ст.* // *Нариси з історії України*. Вип. 8, УАН, К, 1938. - С. 274.; з новіших праць Академії наук України див.: *Історія Української РСР*. У двох томах - К, 1967; А.Г.Шевельов та ін. *Історія Української РСР у восьми томах*. - К: Наукова думка, 1978, т.3. Деякі пов'язані з нашою тематикою відомості можемо знайти на 22 сторінках, присвячених так званім західним губерніям Російської імперії в книзі: E.Thaden. *Russia's Western Borderlands 1710-1870*. - Princeton University Press, 1984. - P. 121-143.; а також у панегіричній дисертації В.Ю.Шульгіна: *Юго-Западный край под управлением Д.Г.Вибикова* // *Древняя и новая Россия*. - Т. 5, N 2, 1879.

11. L.Podhorodecki. *Zarys dziejów Ukrainy*. 2 tomy. - Warszawa, 1976; i W.Serczyk. *Historia Ukrainy*. - Wrocław: Ossolineum, 1979; S.Kieniewicz. *Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1820-1870 // Sesja naukowa w trzechsetną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954*. - Warszawa, 1956. - S. 131-157. Я не встиг використати надзвичайно цікаву книгу *Wspomnienia z różnych lat* Зігмунда Старорипінського, видану С.Кеневичем разом із спогадами К.Боровського під назвою: *Między Kamieńcem i Archangielskiem*. - PIW, 1986. - S. 27-175. Цей матеріал повністю підтверджує висновки нашої праці.

12. J.Jedlicki. *Klejnot i bariery społeczne*. - Warszawa, 1968; особливо сторінки: 243-275, 298, 325, 352, 366. У докладних примітках міститься багато відомостей про шляхту.

13. A.Zajęzkowski. *Główne elementy kultury szlacheckiej w Polsce*. - Warszawa, 1961.

14. Кілька наявних досліджень про цю надзвичайно специфічну тему або надто вузькі, див.: В.Рибинський. *Серейські хліборобські колонії на Київщині, Волині та Поділлі в половині XIX ст. // Збірник праць єврейської Історично-археографічної Комісії УАН, т.2. - К., 1929; або надто односторонні: Михайло Драгоманов. *Євреї і поляки в Юго-Западном крае // Политические сочинения*. - М., 1908, Т. 1.*

I

Кріпак та його власники

Українське селянство

Колонізовані з давними

За винятком кількох великих місцевих родин, колонізованих у XVI ст. [1], поляки, які жили на Правобережній Україні [2] в XIX ст., були поселенцями, що осіли на цій землі впродовж двох-трьох останніх століть. Як і всі колонізатори, вони почувалися тут добре. Їм належала земля, незаперечною була їхня економічно-культурна вищість. Трохи чисельнішими за них були маргінали-сврей, які заселяли без жодних прав жалюгідні населені пункти, звані містечками.

Ментальність переважної більшості поляків України можна зрозуміти якнайвиразніше через вивчення їхніх взаємин з місцевим населенням, українськими селянами, які розмовляли іншою мовою і мали відмінну релігію, віддавна перебуваючи в залежності. Це конче необхідно для правильного розуміння соціального світу, в якому жили поляки.

Цифри говорять самі за себе, деякі відмінності в деталях, зумовлені не дуже точними методами царської адміністрації, аж ніяк не порушують засадничих про-

* В оригіналі *occidentale*, тобто західна. Зважаючи на усталену історіографічну традицію, згідно з якою терени, досліджувані в цій книзі, прийнято називати Правобережною Україною, нами внесена тут і далі ця термінологічна заміна [Прим. ред.]

порцій. За восьмим переписом населення Російської імперії 1834 р., що на нього всі губернатори посилаються до 1850 р., етнічний поділ населення обох статей був таким [2]:

	українські селяни	польська шляхта	сврей
Волинська губернія	1 453 027	139 007	177 622
Подільська губернія	1 435 083	141 702	115 143
Київська губернія	1 394 329	129 503	164 782
Разом	4 282 439	410 212	457 547

Табл. 1. Склад населення України (1840 р.).

Як бачимо, кріпаків-українців у 10 разів більше, ніж поляків. Офіційна статистика навіть не подає кількості росіян, офіційних господарів цих губерній після поділів Польщі 1793 і 1795 років. Однак не помилимося. Хоча кількість урядовців центральної адміністрації (канцелярії трьох цивільних губернаторів, місцева поліція) незначна, російська сила відчувається повсюди. Так, у 1840 р. царська армія на Україні розподілялася так: Київська губернія - 21 175, Подільська - 15 799, Волинська - 18 824 чол. [3].

Саме між цією новою силою і колишньою могутністю польських колонізаторів і розігрується доля українців. Навіть беручи до уваги поступове пробудження незначної кількості української інтелігенції, слід визнати: досліджуваний період став передусім періодом боротьби між двома імперіалізмами, де ставкою були українські душі. Душі в адміністративному значенні, як виконавці підневільної праці, та душі в прямому сенсі, бо їх треба було вирвати зі сфери польського впливу і переробити на вірних підданих царя.

Майнове становище поляків майже не зазнало змін. Внаслідок поділів кінця XVIII ст. та повстання 1831 року, росіяни конфіскували частину маєтків, про що говориться пізніше. І все ж, володіння землею з приписаними до неї кріпаками залишалось привілеєм майже виключно поляків.

У 1840 р. царський уряд зумів підпорядкувати собі лише такі групи кріпаків-українців [4]:

	Київщина	Поділля	Волинь
Селяни військових поселень	49 282	71 707	-
Кріпаки конфіскованих маєтків які чекають доки їх припишуть Державні селяни	-	26 800	91 946
	14 004	87 859	97 902

Табл. 2. Кріпаки-українці, піддані Царської держави (1840).

У цілому це становить 415 100 селян, які не мають жодних контактів з поляками; до них слід додати ще декілька тисяч кріпаків, які є приватною власністю росіян з часів Катерини II (див. розділ III). Та це лише незначна кількість у порівнянні з масою селян, які все ще перебувають у повній економічній залежності від традиційних власників. Саме їх царський уряд постійно підбурює проти господарів-шляхтичів. Ці селяни розподіляються так [5]:

	Київщина	Поділля	Волинь
Кріпаки у шляхетських маєтках	1 029 377	934 389	910 273
Кріпаки - піддані костельів	7 555	16 347	16 133

Табл. 3. Кріпаки-українці, належні полякам (1840).

Спільна релігія сприяла намаганням росіяни довести селянам, що Польщі для них більше не існує і що їм вигідніше вважати своїм справжнім володарем царя. Тут збереглося православ'я, Рим же, незважаючи на створення в 1596 р. уніатської церкви, яка забезпечувала збереженість східного обряду через визнання влади папи, ніколи не мав багато прихильників. У 1840 р. генерал-губернатор міг із задоволенням повідомити про вдале втілення в життя указу 1839 року, зокрема - про

прилучення невеликої групи уніатів (130 тис. душ) до православ'я. 579 402 селянина-кріпака у трьох губерніях (70 061- у Київській, 224 353 - у Подільській та 284 988 - у Волинській) - це небагато в порівнянні з трьома мільйонами православних [6]. Тож, зрештою, потреби в активній пропаганді, яка б поновила за давнину, більш або менш очевидну ворожість сільського населення до поляків, не виникало.

І не лише до поляків-поміщиків. Ми зможемо переконатися на прикладах, що хоч усі поляки вважали себе шляхтичами, далеко не всі мали землю. Селяни, однак, ненавиділи і безземельну шляхту, бо найчастіше вона служила поміщикам, працюючи управителями, економами тощо. У пам'яті кожного поляка назавжди залишиться 1768 рік - рік жахливої різанини поляків в Умані. Ще в XVIII ст. київський сеймовий посол Хосцький викривав, найчастіше слушно, економів як безпосередніх визискувачів народу:

"В мастьках уманських і білоцерківських (тобто, у мастьках Потоцьких і Браницьких - Д.Б.), - писав Хосцький, - служать тисячі шляхтичів, вони мають свої фільварки, слободи і почують себе "губернаторами" [7].

Ненависть до поляків і шляхти на ті часи досягала нечуваної сили; її вражачий образ знаходимо у страшному "Канівському замку" романтика С.Гощинського (1828 р.). Герой поеми козак Небаба, ватажок повсталих у 1768 р. селян, закликає своїх товаришів йти за ним на боротьбу проти польської шляхти:

Всіх, в кого батько забитий різками,
Всіх, в кого жінка сподобалась пану,
В кого згвалтована донька панами,
В кого відібрано паном кохану,
- Йменням батьків та їх суму і болю,
Йменням дитячого горя я недолю
Всіх закликаю я, всіх викликаю:
Вийдіть вперед - і рушайте за мною!..

Заклик переростає у крик дикої помсти:

Всіх, кого мали за пса коло двору
Й, замість згорьованих років, йому
Видали плату, - холодну тюрму;
Всіх, кого мучить нелегка ця втрата;
Всіх, хто бажає побачити відплату,
Жити на волі і з вільним народом,
Йменням відплати і йменням свободи
Кличу з собою! На замок! До бою!

(Переклад І.Глиньського)

Досить повернутися до часів появи поляків на Україні, щоб зрозуміти, що їхня присутність ніколи не була бажана. У недавно опублікованому радянському збірнику матеріалів та документів вміщено перелік селянських повстань, починаючи з XVIII ст. Цей неперервний ланцюг вражає [8].

Відносини між поляками і українцями - це найчастіше відносини між панами і кріпаками. Польський письменник Ю.І.Крашевський - один з небагатьох, коли не єдиний, хто в згаданий період зумів затаврувати ту бездумність, з якою його співвітчизники ставилися до селян, і показати, що зловживань, котрі призвели до козацьких війн XVII ст. і різанини XVIII ст., стало ще більше у XIX ст. Апелюючи до співчутливих рефлексій поляків про "колоніальні війни" XVII ст., наприклад С.Твардовського [9], Крашевський підкреслює, що вже тоді

"нечуваним було панське гноблення на Русі, яке частково й призвело, а принаймні багато в чому допомогло Хмельницькому в страшному бунті, де пролилося стільки крові. Зростаюча кількість податків, чиншів, різних виплат, посядана неадовзі з тягарем військового постю, ставала майже нестерпною. Вимагалися дарунки для ковонароджених, для наречених, навіть тепер на Поліссі і на Волині зберігся звичай дарувати панові чорну курку, полотни, крупи, горілку, випічку, червоний пояс тощо..."

Євреї, котрі також визискували кріпаків, страждали від вибухів народного гніву разом з поміщиками, однак

на думку Крашевського, який, зрештою, сам був землевласником, основна відповідальність лежала на останніх:

"Справедливість, дійсно, повинна бути скрізь, але я не знаю, як погодити знання, до якого прагнемо, з людською дикістю, яку бачимо майже всюди" [10].

У 1841 р. інший польський мемуарист писав про подільських селян:

"Татари застали б мужиків такими, якими покинули їх на початку XIV ст. Ті ж потреби і промисел, те ж невігластво й алідні. Праця їхня подібна до праці тварин. Ними треба керувати, полишені самі на себе хлопці не працювали б ні на пана, ні на самих себе" [11].

Таке саме наївне уявлення про невілнництво бачимо на тогочасних живописних полотнах: українські селяни в змалюванні Каєтана Келесінського (1808-1849) п'ють або лаються. Всі вірять у забобони, процвітає ворожбитство, під час пожежі ніхто не намагається загасити її, оскільки вогонь вважається гостем, якого треба належно зустрічати. Зі сказаного можна зрозуміти, чому селяни так легко було тримати під контролем, зловживати його простотою й побожністю, вимагати, щоб він падав ниць. Лише родючістю чорнозему на сході пояснюється кращий рівень життя тутешніх селян у порівнянні з пограниччями Польського королівства, чи, як його називають, Конгресового Королівства [12].

Загалом же – і це тривало аж до 1917 р.! – поміщики ніколи не виділяли більше третини землі під наділи селянам, котрі до відміни кріпацтва 1861 р. задарма обробляли решту ґрунтів, адебільшого найродючіших [13]. Власне, причиною всіх повстань є якраз це невілнницьке ярмо, і треба вже надто екстраполюватися, щоб у ватагах селян-розбійників (наприклад, ватаги Устима Кармелюка, яка в кількості 2 700 чоловік тероризувала дрібних поміщиків Волині й Поділля з 1812 по 1835 рік, коли було спіймано й скарано їхнього ватажка) вбачати демонстрацію національного почуття, досить умовного у цих простих людей [14].

Нове посилення кріпацтва

Так чи інакше, але майже повний провал закликів про підтримку, з якими повсталі полки звернулися до своїх селян у 1831 р. [15], і намагання росіяні зіграти на давній ненависті до поляків з вигодою для себе пояснити неважко. Але, як ми побачимо далі, така політика не позбавлена ризику, бо настроювати селян проти панів означало б поставити під питання сам іститут кріпацтва, а росіяни, не менші за поляків визискувачі у власних маєтках, боялися, щоб цей приклад не став заразливим. Гра між трьома партнерами – поляками, українцями і росіянами – не раз була тонкою і непростюю.

У 1839 р. Комітет у справах західних губерній у Петербурзі з подивом ознайомився зі спрямованою проти польських повстанців відозвою, яку ще вісім років тому (в 1831 р.) поширював головнокомандувач Першої російської армії генерал Сакен:

"Піддані, які зберегли вірність трону!
Повідомляємо, що повстанці обманюють вас і обіцяють те, чого виконати не можуть, бажаючи зробити з вас лише спільників злочину і збагатитись на вашій кривді. Не вірте їм, а тих, хто буде схилити чи змушувати вас до бунту, намагайтесь піймати і привести до головнокомандувача. Ви ніколи більше не належатимете панам, які повстали проти законної влади" [16] (виділено в тексті – Д.Б.).

Генерал-губернатор Д.Г.Бібіков, який спершу порадився про обставини цієї справи з Миколою І, нагадує про необережну обіцянку українському народові, хотів показати відповідальним особам з Комітету, що саме тепер, коли розкрито "змову" великого "друга народу", поляка Ш.Конарського, слід вжити певних заходів на користь селян.

Справді, за увесь час свого існування Комітет у справах західних губерній розглянув лише одну справу селянина, який наполегливо добивався волі за донос, зроблений у травні 1831 р. на свого пана Т.Левницького,

повстанця з Волині. Завдяки свідченням п'яти інших селян, цей Семен Бурделок отримав волю, підтверджену царем 30 липня 1835 р. [17]. Інші ж, підкреслював Д.Г.Бібіков у звіті 1839 р., розчаровані необхідністю повертатися до своїх панів, що підриває віру у слово центральної влади. Польського підданства уникли лише ті, що мешкали в конфіскованих польських мастках, але вони ще більше незадоволені, бо їх в основному передають під контроль Військового міністерства, запроваджуючи серед них лад військових поселень, винайдений О.А.Аракчєєвим! Цим якраз, з гіркотою констатує Бібіков, і користуються польські поміщики, переконуючи селян підтримувати їх і залишатися слухняними підданими, щоб не потрапити до військових поселень.

Ми бачимо, якою великою ставкою є українське селянство, коли йдеться про збереження впливів у краї. Зазначаючи, що селяни, ймовірно, віддають більшу перевагу польським панам, ніж військовим поселенням, генерал-губернатор, стурбований певними змінами настроїв, констатує, що під час проведення слідства у справі Ш.Конарського не одержано жодного доносу на поміщиків. Через кілька місяців, у травні 1839 р., у рапорті шефові жандармів і головному начальнику Третього відділення О.Х.Бенкендорфу Бібіков зазначає, що в його губернії селяни

"прагнуть вірно служити полякам і відданистю своїм панам заслужити їхню милість, полегшивши в такий спосіб свою долю" [18].

Те, що Бібіков сприймає (або робить вигляд, що сприймає) як зближення між кріпаками та їхніми польськими панамі, є лише наслідком наростання терору, механізм якого докладно прослідковується в архівах київської поліції з кінця 1831 р., тобто одразу ж після провалу повстання. Щойно розпрощавшись з надіями на відродження Польщі, землевласники знову висувають на перший план свої класові інтереси і соціальний статус. Царській поліції байдуже до обіцянок, даних кілька місяців тому військовими, вона, як і поміщики, прагне до суворого дотримання *status quo ante*. Таким чином, ми є свідками дуже швидкого порозуміння між росіянами і поляками, спрямованого на захист кріпацт-

ва, позиція котрого похитнулася внаслідок повстанського руху.

Так, можемо натрапити на подиву гідні скарги маршалків шляхти з різних повітів, адресовані представникам російської влади. 17 червня 1831 р. маршалок Васильківського повіту Боровицький скаржиться київському військовому губернатору Б.Я.Княжнину, що близько двадцяти кріпаків землевласника С.Проскури відмовилися відробляти панщину й тиняються без діла. Таку ж скаргу маршалок шляхти Київського повіту Підвисоцький надіслав на селян села Шпильки. Землевласники звертаються зі скаргами безпосередньо до росіян, як, наприклад, Хосцький із Сквирського повіту. Дехто карає селян батогами за брак солідарності під час повстання, на що російська поліція не звертає жодної уваги [19].

Трапляється й гірше. У серпні 1832 р. в мастки дуже багатих польських землевласників Собанських, де селяни сіл Медведівка, Мельники, Головкивці, Осота та Косарі Чигиринського повіту надто легко повірили російським обіцянкам, волинський військовий губернатор Левашов, відгукуючися на скаргу власника, посилає частину волинського уланського полку на чолі з полковником Панковим зі спеціальним завданням, виконуючи яке, той "наводить порядок" – силою змушує селян відробляти панщину. 13 серпня, після успішного завершення експедиції, предводителі місцевої шляхти надсилає губернатору цинічного листа, де від імені всієї шляхти свого повіту висловлює надію, що віднині її стосунки з селянами будуть гармонійними, а ці події не послаблять їхньої влади над підданими. Оскільки заворушення тривали аж до кінця 1832 р., організаторів покарали: трьом присудили по 30 ударів палицею, одного віддали в солдати, іншого заслали в Сибір [20].

Таких випадків було чимало. 30 червня 1832 р. київський військовий губернатор повідомляє дворянським зібранням, про те, що з кожним засланим у Сибір селянином повинна їхати дружина [21]. Так поверталися кріпосницькі порядки, тобто сваволя, пом'якшена подекуди патріархальністю.

Польські землевласники все жорстокіше ставляться до своїх селян, вважаючи, що безкарність їм забезпечена і що вони можуть помститися українцям за байдужість до польської справи. Чоловік відомої Евеліни Ганської, яку дуже кохав Бальзак, дозволив своїм економам чинити над селянами наругу, що свідчить про справжню суть цього повернення до порядку. Один з його економів, Врублевський, прославився тим, що 1829 р. виллв киплячу смолу на голову селянина, від чого той і помер. Аж ось у квітні 1832 р. 56 доведених до відчаю селян подають священику скаргу на економа, котрий, увірвавшись до церкви під час служби на Вербну неділю, витягнув з неї шістьох мешканців села Суходолуччя (Радомишльський повіт) і наказав козакам господаря побити їх нагаями. Причиною було те, що ці "нероби" наважилися збирати в панському лісі мох, щоб позатикати дірки у стрісі. Ні економ, ні Вацлав Ганський, колишній маршалок шляхти Волинської губернії, не постали перед земським судом, не потурбувала їх і російська адміністрація [22].

Дванадцять селян "хрестиками" засвідчили скаргу, подану волинському цивільному губернатору в Житомирі на економа пана Сорочинського: той примушував їх сіяти для пана льон на своїх клатках землі, а їхні дружини повинні були тіпати той льон, тим часом як ця праця (як і тривалий процес випалювання соди з деревного вугілля) за панщину не зараховувалася. Двоє селянських дітей померло через відсутність належного догляду, коли батьки були на панщині, економ же пригрозив їм солдатчиною, якщо вони поскаржаться. Волинський губернатор відіслав селян, визнавши вимоги економа цілком законними [23].

Росіяни, як і поляки, ставилися до українських селян здебільшого як до дикої маси, від якої можна сподіватися найнесподіваних вчинків. Характерною в цьому плані видається відозва, з якою в жовтні 1838 р. три російські цивільні губернатори звертаються до губернських предводителів. Голодні бунти, що мали місце на узбережжі Чорного моря, зокрема на Херсонщині, а також привид соціальних заворушень у сусідній [Лівобережній] Україні так налякали російських чинов-

ників, що вони не побоялися звернутися до польської шляхти:

"Його Царська Милість, розглянувши пропозиції Ради міністрів щодо способів забезпечення поміщиками харчування підданих, милостиво постановила, що на випадок повторення таких безчинств з боку селян вони одразу ж будуть придушені, хоч би силою зброї. За наказом Його Царської Милості головнокомандувач повинен наказати усім загонам першої армії надати підтримку тим цивільним силам, які її потребують для забезпечення належного порядку" [24].

Хоч така ситуація була малоімовірною в його губернії, київський цивільний губернатор усе ж волів попередити предводителів:

"Якщо їхні [селян - Д.Б.] зухвальство дійде до такого ступеня, що заходів поліції виявиться недостатньо, аби протистояти агресії, і якщо буде необхідна військова допомога, пропоную Вашому превосходительству надіслати відповідний рапорт естафетою або спеціальним гінцем, щоб я міг вжити належних заходів" [25].

Чого очікувати від патерналізму?

Відтак, можемо констатувати, що до 1838-1839 років ставлення Санкт-Петербурга і польських землевласників на Україні до українського селянства дивовижно співпадає. Прояви людяності трапляються лише у виняткових обставинах, як з одного, так і з другого боку. З-поміж поляків окремі аристократи згадують про свій обов'язок лише в часи великого голоду. Ось одне зі свідчень тих часів:

"Прийшло літо (1832 р.) і найсмутніші живля. Селянину нічого було збирати, в розпачі він звозив до стодоли трохи поганенької соломи, придатної хіба для годівлі своєї мізерної худоби. Нечувано підскочили ціни на збіжжя. На Волині корець жи-

та коштував 30 злотих, ненабагато менше – на Поділлі й Україні (тобто в Київській губернії-ДБ.) Заможніші шляхтичі, які мали монулорічне зерно, відкрили свої токи, але цього було недостатньо, бо ж треба було заощадити щось на озимину для себе і для підданих. До тієї мізерії виділеного збіжжя доводилося домішувати мелену кору солодших дерев або посічену й висушену соломку, щоб пекти хліб. Незліченні натовпи геть зубожілих і зголоднілих людей пересувалися по дорогах і по містечках, вимолоючи шматок хліба...

Автор, наводячи приклади чулого милосердя графині Ожаровської, княгині Радзивілі і графині Дзяльницької, стверджує:

"По всій Волині нещастя призводило до того, що заможніші шляхтичі ділилися з підданими тим, що мали на своїх токах. Чи всі діяли незацікавлено – не знаю, однак багато хто робив це з милості до ближнього..." [26].

Що ж до російської сторони, то вона залишає поляків на певний час господарями. Щоправда, закон 1835 р. передбачав конфіскацію на користь держави ґрунтів найбільш жорстоких польських землевласників (тоді як землі надто жорстоких росіян підпадали лише під нагляд опікунського дворянського комітету), але спершу на це, здається, зважали мало. Поліпшення долі селян можна припускати лише в тих мастках, що були конфісковані з політичних мотивів. Так, 29 березня 1833 р. граф Бенкендорф наказав міністру Канкрину перевірити, чи правдиві нарікання селян на те, що при колишніх господарях їм жилося краще.

Правду кажучи, шеф жандармів вважав ці чутки наслідком вигадок негативно настроєних осіб, які залишилися на своїх старих місцях – незмінних польських економів, що продовжували виконувати ті самі обов'язки і, належачи до дрібної шляхти, "тільки й підбурюють люд проти уряду". Втім, подільський цивільний губернатор організує перевірку і стверджує, що селяни платять звичайний податок (3 крб. власник

двокинного воза, і крб. – однокінного воза, 66 коп. той, хто не має коня). Київського цивільного губернатора повідомлено про важке становище з тягловою силою і насінням – його просять посприяти в подоланні цих труднощів. А волинський цивільний губернатор констатує, що економи дійсно зловживають у конфіскованих мастках Вацлава Жевуського неподалік Ковеля, а державне управління лісами овручських ченців-василів застосовує надто драконівські заходи, і було б добре дозволити селянам, як і раніше, продавати смолу і дьготь, випалені зі збираного дерева. Врешті-решт, локальні перевірки дають можливість київському генерал-губернаторові інформувати 4 жовтня 1834 р. Санкт-Петербург, що до "конфіскованих" селян всюди ставляться добре, а в певних місцевостях вони нібито одностайно визнали, що їхнє теперішнє становище є кращим порівняно зі службою в панів [27]. Поліпшення, як бачимо, ефемерне, а після введення військових поселень 1837 року становище селян ще й погіршиться.

Яких же благодінь селяни могли очікувати в щоденному житті? Як бачимо, лише випадкові прояви патріархального способу життя могли іноді принести якесь полегшення. У Київській губернії російський уряд утримує дев'ять шпиталів, одну божевільню, один притулок для бідних; як і по всій імперії, ними управляє Приказ громадської опіки, цей зародок соціального захисту. У селах про здоров'я підданих повинен турбуватися пан, але цей обов'язок виконується вкрай погано. Так, за 1850 р. надання медичної допомоги селянам цих губерній зафіксоване лише в 53 мастках. Ідеться про допомогу кільком сотням хворих, іноді кільком десяткам; найбільшим (1200 хворих на рік) це число було в мастностях Браницьких (Біла Церква, Ставище, Сміла). Як і в 27 інших землевласників, тут ця допомога, схоже, надавалася безкоштовно, а решта вимагала плати. Цього, звісно, недостатньо – серед селян лютує жахлива смертність.

Періодично вибухають великі епідемії. Зокрема, сім'я жах холера, від якої безпорадно ховаються вдома. 15 серпня 1848 р. Ю.І.Крашевський пише до матері:

"По всій Волині й Поділлію страшенно лютус холера, особливо в містечках, але трапляються випадки, коли й у селах з дизентерією виростає холера. Смертність велика, а ця відірваність, цей розрив контактів, тиша, мовчання серед страшного відгоміння містять щось таке пронизливе. Якщо й надійде часом якась звістка, то й та перебільшена, іноді – жахлива за змістом. У Кам'янці безприкладна, у Кременці і Дубні величезна, у Луцьку й Торчині хоч і менша, однак все ще значна. Люди вмирають і вмирають. У нас, дякувати Богові, досі тихо, але чомусь страшно..." [28].

Якщо так реагує пан, що ж тоді робити селянинові?

Уникнути панщини практично неможливо. Проте траплялися випадки, коли селянин потрапляв у ласку до пана і, якщо той був багатим, це могло змінити селянське життя. Близько 1850 р. зріс експорт зерна через Одесу, що зумовило появу нечисленної групи привілейованих селян-чумаків, перевізників і довірених великих виробників зерна, які возили його в порт, а звідти поверталися з винами і колоніальними товарами з Марселя для своїх панів. Деякі, хоча ці функції виконувала в основному безземельна шляхта, служили управителями, гуменними, отаманами (тобто, доглядачами худоби). Інші мали користь від снобізму, що панував у великих мастках, де любили оточувати себе "почесною гвардією". Членів цієї охорони називали козаками, адягаючи у відповідний одяг, що нагадував про давнину або був витриманий у "барві" магнатів. Сюди підбирали фізично розвинених селян, які виконували різні тасміні доручення, виступали посередниками між дворами, доглядали панських дітей тощо. Ці привілейовані селяни, як правило, забували про свій клас, перетворюючись на відданих тілом і душею виконавців волі своїх панинів.

У неопублікованому щоденнику Кароля Бжозовського, написаному, очевидно, в 40-х роках, спеціальний розділ присвячено добродійним вчинкам автора. З нього видно, як глибоко навіть найлюдякіші землеласники, з

найкращими у світі намірами, були переконані в розумовій неповноцінності своїх селян:

"Під ногами у хлібороба – гоїні дари неба, треба лишень, щоб зібрався над ними схилитися, а як схоче ухилитися навіть від такої праці, належить примусити до неї. Селянин потребує батьківської опіки; вельми помилковою є думка, що найкраще полишити їх самих на себе, а коли нестачі дошкулуть їм, то, мовляв, і ливий візьметься до праці. Так мало б бути, але так не є, цього навчить досвід, якщо широко хочемо порозумітися з селянством. Мені вдалося придбати масток, де селяни жили в найближчих злиднях, убогості, голоді, без одягу, майже у хлівах; через три роки злидні шезали, а через шість – налагодився хороший добробут селян. Для цього є дуже важливі, а разом з тим найпростіші засоби – кожному мешканцю дати найбільшу ділянку залежно від місцевості та заможності рільника. Халупників без ґрунтів бути не повинно, бо невідомо, до якого класу слід зараховувати хліборобів без рілля: поденщина ще може їх утримувати, але на випадок хвороби, каліцтва чи старості матимемо з них готових жебраків..."

Далі Бжозовський пояснює, яким оригінальним способом йому вдалося забезпечити процвітання своїх підданих: він дав позички всім, хто потребував, а спосіб їх використання розглядався на загальному зібранні села, що належало до його володінь, де привселюдно ганьбили невдах. Така сама система громадського осуду була застосована в боротьбі з пияцтвом. Селяни змушені були підписати зобов'язання не пити протягом певного періоду, а тих, хто порушив присягу, пани садив на сім днів на хліб та воду, окрім того, вони діставали по одній різці вранці й увечері, бо своїм вчинком ображали Бога й подавали поганій приклад іншим [29].

Нечисленні проникливі свідки епохи погоджуються з тим, що архаїчний порядок, який панував у цьому віддаленому закутку Європи, перетворював його на не-

рухомой світ, чия непорушність відповідала застиглості Священного Союзу.

"Землевласник, тримаючи у своїх руках адміністративну, виконавчу, а часто й судову владу, — лише поляк Август Іванський, — був паном-самодержцем у своєму маєтку. Він міняв селянські наділи, як йому було вигідно, обмінював, а часом і забирав у селян хутори, на яких вони господарювали здавна, втручався в розподіл їхніх податків і набір у рекрути, забирав здібних слуг при продажу маєтку, переселяючи їх в інші села, часом виступав арбітром у подружніх справах. У таких взаєминах найбільш варте роздумів те, що як пани, так і піддани вважали цей устрій чимось природним і невідладним жодним змінам" [30].

Примус був значно важливішою віссю цієї системи, ніж милосердя, а один з найжорстокіших його проявів — набір у рекрути — служить ще одним свідченням польсько-російської змови. Доручаючи, згідно з щорічною обов'язковою нормою, набір рекрутів на страшну двадцятип'ятирічну військову службу землевласникам, царський уряд передавав до їхніх рук небезпечну зброю. Першими кандидатами на цю справжню кару були селяни, які намагалися втекти. Для того, щоб їх упіймати, влаштовувались облави, втікача наздоганяли всім селом, а потім посилали на рекрутську комісію. Досить часто це траплялось і з тими нещасними, які дозволили собі якесь "зухвальство"; за словами А.Іванського, карали

"за кожен прояв почуття людської гідності, чого тогочасна шляхта терпіти не могла, бо, на жаль, цього не розуміла і не відчувала в цьому потреби" [31].

Таких теж заковували в кайдани і вивозили.

"Послухайте, коли когось беруть у рекрути, — пише Ю.І.Крашевський, — який плач, який розпач, які ридання! Найдивніше, що в такі урочі хвили-

ни жалоби жінки замість того, щоб приказувати і плакати, весь час тужно, немов жмохить, співають, ідучи за возом бідного вигнанця, витирають очі й смутним співом проводжають його до містечка. Проникнувши глибше в причини сліз і жалю, помітиш у них, напевно, матеріальні підстави, хоча чого ще можна чекати від такого неосвіченого і бідного люду?" [32].

Звичайно, тих людей можна було просвітити й навчити. Дехто з поляків-сучасників розумів цю проблему:

"В руках панів знаходиться справа просвіти, справа похвальна, свята серед усіх інших. Уряд дозволяє влаштувати по селах парафіяльні школи. Такі школи, кімнати притулку для дітей, шпиталі для хворих (а найбільше — палке й діяльне старання) через кільканадцять років призвели б до відродження багатьох сотень тисяч людей, доля яких віддана Божим Провидінням до рук панів під серйозну опіку!..." [33].

На жаль, як побачимо, це залишалось тільки добрим наміром, бо й справа шкільництва наштовхнулася на російсько-польське суперництво: царський уряд давав згоду лише на відкриття російських шкіл, а землевласники прагнули спілкуватись зі своїми підданими виключно по-польському. Перепона виявилася неподоланою.

Тож, залишалось хіба очікувати гіпотетичної еволюції світу багатих, яку без особливого успіху проповідували окремі католицькі священники та прогресивні письменники.

Католицьке духовенство, переслідуване після поразки 1831 р., соціальними проблемами цікавилось не дуже; письменник Титус Щеньовський саме в уста вигданого священника вкладає таку проповідь, адресовану землевласникам:

"Скільки ж серед вас, милих, приятельських, добродішних і навіть побожних, не зрозуміли широкосердно, що Бог доручив вам не тварин і що ви не повинні ставитись до своїх підданих так, як наро-

ди-ідолопоклонники Риму й Греції до своїх рабів, або як нещодавно чинили з неграми... Не один з вас вимудровус, як би порахувати на свою користь панщину, тобто дні кривавого поту й праці, як обманути селянина різними додатковими вигадками, щоб звалити на нього і його бідну дружину тягар найважчих робіт... А що казати про тих, які зловживають правом покарання, немилосердного ставлення й биття, незважаючи на те, що ці люди, неосвічені по милості тих самих панів, потребують більшої поблажливості до своїх вчинків, котрі в основному є наслідком нікчемного становища, в якому їх тримають... Чи ж завжди були захищені їхні доньки й дружини від ваших непристойних розпусних домагань? Якої ж карі заслуговують ті, хто використовує свою вищість над підданими, штовхаючи нещасних у прірву со-рому?" [34].

Становище українських жінок – одна з найбільш-ших проблем. Польська шляхта дивилась на кріпачок надзвичайно цинічно, і хоча не всі були такими багатими, як граф Мечислав Потоцький, який утримував щось на зразок гарему з чарівних селянок у своєму тудчинському замку [35], чимало хто дозволяв собі обурливі вольності, котрі й стали основою інтриги в популярних моралізаторських романах Ю.І.Крашевського.

Ю.Крашевський та Т.Т.Сж – це винятки, що рятують честь поляків на Україні стосовно ставлення до селян. Звичайно, Крашевський не бачить національних відмінностей, проте це можна вибачити – його популярні романи написані у 1840-1860 роках. Герої його книг – українці, як у Жорж Санд – беррійці. Але і там, і там вони перш за все справді селяни. Письменник сам у 1840-1846 рр. займається господарством у невеличкому маєтку в Городку поблизу Луцька на Волині (а пізніше в маєтку Губин). Щире почуття, яким сповнені твори Крашевського, очевидне бажання розвінчати зловживання, змалювати боротьбу за гідність знедолених, завдали автору багато клопоту у взаєминах з представниками його класу. Інакше трапилося з Теодором-

Томашем Сжем (Мілковським). Колишній учень Немирівської гімназії та ліцею в Одесі, пізніше студент Київського університету, він у 1848 р. емігрував до Угорщини, де саме точилася боротьба; свої власні спогади використав у першій селянській повісті "Василь Голуб" (1857). Історія селянина, який тікає від жорстокого пана в бессарабські степи – це мішанина реалізму без самозамилування з утопічним аграрним комунізмом.

Кожна ситуація в цих оповіданнях, які сьогодні адяються нам мелодраматичними, подається без самозамилування і відображає сумну дійсність. В "Ульні" (1842) Крашевський змальовує трагічну долю спокушеної паном селянки. Чоловік у розпачі б'є її, що дає панові підставу зачинити його в холодну. Покинута коханцем молода жінка вішається. Чоловік підпалює маєток і також кінчає життя самогубством. "Історія Савки" (теж 1842 р.) присвячена схожій типовій ситуації, коли польський шляхтич (лях-економ) викрадає дружину у виснаженого непосильною працею бідняка Савки. Савка, поранивши його, втікає до австрійської Галічини. Герої цих творів розповідають про своє злиденне життя у виразах, які утвердилися за роки віковичного панування, згадують про "Божий гнів", про свої гріхи, та Крашевський викривав землевласників, які знають лише кулак і кийок, знеславлюють жінок і дівчат, використовують корупцію царської адміністрації, щоб приховати власну жорстокість. У повісті "Остап Бондарчук" (1847) ми відчуваємо стіну, що відділяє селянина, котрому навіть пощастило здобути освіту, від світу панів, де залишається його кохана. В 1860 р., в розпал загальноімперських дискусій про майбутнє звільнення кріпаків, у повісті "Історія кілка в тинові" Крашевський викривав відсталість і обмеженість шляхти. Це повість про талановитого кріпака-музиканта, який так і залишається слугою – подібно до того, як із прекрасного молодого дуба вийшов усього-навсього кілок для тину. Крашевський вирішує порвати з цим задуршливим світом своїх, що постійно ганьбить його, й емігрує в Саксонію.

Серед усіх земель давньої Речі Посполитої Правобережна Україна, безсумнівно, була найвідсталішою в соціальному плані. Яка ж величезна різниця відділяла

ментальність поляків, мешканців України, від ментальності поляків-втікачів у Франції, котрі в ті самі часи, надихаючись демократичними ідеалами, назвали – о, іронія! – "Громадою Умань" одну з громад "Товариства польського люду" на знак солідарності з пригнобленим польського люду! Як далеко був Париж... та ще й відірваний від реальності! Керівник згаданої групи демократів Генрик Камінський у своїх спогадах, опублікованих лише 1951 р., описує як під час свого тасного перебування на цій території в 1844 р. він розмовляв з кількома селянами про рай, яким стане Польща (а з нею й Україна), коли пани добровільно відмовляться від панщини. Втім, він швидко переконався в безрезультатності таких розмов.

Вміє використання зловживань

Лютий 1838 р., час вступу на посаду в Кисві нового генерал-губернатора Дмитра Гавриловича Бібікова, слід вважати поворотним пунктом у російській політиці стосовно селянського питання на Україні. Віднині політика Санкт-Петербурга спрямовувалась на те, аби максимально використати зловживання, допущені польськими землевласниками, з метою тісніше прив'язати українське населення до Російської імперії. Залишаючи без змін структури кріпосництва в самій Росії, влада намагалась послабити їх саме в цьому регіоні з тим, щоб зменшити польський вплив. Чи ж справді закони кріпосництва були не такими суворими у внутрішніх губерніях Росії порівняно з Україною? Принаймні, віддавання в солдати та тілесні покарання траплялися так само часто [36]. Чи ж розповсюдження оброку замість панщини справді поліпшувало долю селян? [37]. Втім, відсталість російських поміщиків не так важлива, головне довести відсталість польських панів, а це не так і складно.

Уже в 1837 р. Комітет у справах західних губерній на підставі закону 1835 р. зажадав від губернаторів трьох правобережних губерній призначити спеціального чиновника для приймання скарг від селян, які належали поміщикам або католицькому духовенству, а також поліцейського – для проведення відповідних розсліду-

вань [38]. Стало ясно, що зловживання кріпосників стануть прекрасною антипольською зброєю.

7 січня 1838 р. Микола І звернувся до Комітету з проханням розглянути пропозиції "анонімної" доповідної записки чітко антипольського спрямування. Цар не раз вдавався до такого прийому, маючи намір висловити чи підтримати якусь цікаву на його думку ідею. У даному випадку записка містила дві основні пропозиції: про повну конфіскацію маєтків католицької церкви, до чого ми ще повернемося, та про обмеження влади панів над селянами. Комітет був наляканий сміливістю цих пропозицій, і підтримав їх лише князь Долгорукий, хоча друга ідея, як побачимо, таки дістане продовження [39]. Через десять років її буде реалізовано під назвою "Закон про інвентарі", тож варто б замислитись, чи не Бібіков був автором анонімної записки царю, оскільки через місяць саме він став генерал-губернатором трьох губерній. Зрештою, всі дії цього непримиреного ворога поляків аж до кінця його кар'єри в 1852 р. матимуть однаковий спрямованість.

В усьому випадку, наше припущення підтверджується одним з перших рішень нового господаря України. 16 квітня 1838 р., ледве заступивши на посаду, Бібіков, цілком у дусі анонімної записки до царя, звернувся до кримінальних палат кожної з губерній з проханням надіслати відомості про розслідування справ, пов'язаних з поганим ставленням до селян. Коли ми візьмемо до уваги, що в цей час (і набагато пізніше, далі зрозуміємо – чому) правосуддя знаходилося у руках польської шляхти відповідно до устрою, усталеного ще до поділів Польщі, то нас не здивує, що лист залишився без відповіді. Проте Бібіков діє наполегливо, повторивши цей самий лист 13 січня 1839 р., і завдяки репутації суворой людини одержує відомості, хоча й не вичерпі, за кожен квартал 1839 р. Подільський земський суд повідомив, що в першому кварталі 1839 р. розглянуто три випадки поганого ставлення до селян: побиття й поранення, безжалісне покарання батогами, у двох випадках – надмірна жорстокість, що стала причиною смерті (жодного звинувачувального вироку не винесено, ініціаторами розправ були шліхтичі-економки). У друго-

му кварталі – такі самі "результати" в одинадцяти випадках, п'ять з яких закінчилися смертю і один – самогубством селянина. Не краще виглядали справи на Володині – сім випадків брутального поводження в першому кварталі (непосильна праця, насильство, викидні у жінок внаслідок побиття) і ще тринадцять – до кінця року; більшість з них призвели до смерті і залишилися непокараними. Названо прізвища землевласників та економів, а також мастки, котрі, зрозуміло, належали полкакам [40].

Зацікавлений таким станом речей, генерал-губернатор наказує підготувати точніші списки по кожній губернії за три (1838-1840) останні роки. Ці списки дуже промовисті: в одній колонці описуються випадки, які розглядались у суді, в другій – рішення шляхетського правосуддя. Важко знайти виразніший приклад ставлення панів до своїх селян, самого духу шляхетського правосуддя.

Досить співставити кілька випадків в усій жорстокості їхнього прояву з відвертим цинізмом винесених "судових вироків", щоб збагнути справжню суть цих взаємин, для цього ми наведемо вибірку, зроблену кримінальною палатою Київської губернії на підставі даних земських судів [41]:

- 16 грудня 1837 р. Економ Л.Вежбовський побив двох хворих селян, один з яких помер. Вирок: місяць арешту і загадана ксьондзом покута.

- 18 грудня 1837 р. У мастку Мадейського економ К.Коцобинський призначив "кару, яка призвела до смерті". Звинуваченого звільнено.

- 2 січня 1838 р. У селянки стався викидень після того, як її побив економ з мастку Давидова. Два тижні арешту.

- 7 січня 1838 р. Сквирський землевласник Сверчевський разом зі своїм економом примушували селян працювати в неділю та свята. Два місяці арешту.

- 14 січня 1838 р. Економ Чайковський покарав селянку, яка після цього померла. Місяць ув'язнення за власний кошт.

- Цього самого дня. Головний управитель Браницьких Домбровський, а також економі Піскорський, Маркевич, Вишневський і Вахновський примусили додатково працювати в неділю та свята. Оскільки селяни, поскаржившись, наважились не відробляти панщину, суд не розглядав даної справи, обмежившись простим зауваженням тим, на кого надійшла скарга.

- 18 лютого 1838 р. Судять землевласника К.Добжанського за надто суворе покарання сусідських селян, один з яких повісився; шляхтича "тимчасово" посаджено під домашній арешт. З приводу самогубства селянина прийнято рішення згідно з формулюванням, яке часто зустрічається, що "його вчинок треба віднести на рахунок Божої волі".

- 11 березня 1838 р. Землевласник Т.Тушинський до смерті забив одного зі своїх кріпаків. Виправданний.

- 28 квітня 1838 р. Економ Радзивіла Я.Замброшицький забив селянина до смерті. Виправданний.

- 20 травня 1838 р. Економ Я.Козловський побив до смерті селянина з мастку княгині Лопухіної. Його не позбавили волі, вказавши, що надалі покарання слід призначати у відповідності з законом.

- 27 травня 1838 р. Землевласниця Роза Глаєр забила до смерті одну зі своїх служниць. Справа взагалі не дійшла до суду.

- 19 червня 1838 р. Такий самий злочин учинив економ Ольшанський, його також залишено на свободі, бо смерть селянина настала "з волі Божої". А для того, щоб економ надалі утримувався від подібних вчинків, його протримали один тиждень в поліції за власний кошт.

- 30 вересня 1838 р. Економ З.Добровольський побив до смерті селянина. Увизнив будь-якої відповідальності.

- 10 грудня 1838 р. Економ А.Масальський побив жінку, яка померла через три дні. Його протрима-

ли місяць у в'язниці за власний кошт (це означало, що він може замовляти їжу й користуватися допомогою слуг), потім, "після відбуття призначеної церквою покути для очищення сумління заплатити дорожні витрати".

- 12 січня 1839 р. Економ Трипольських А.Новицький ударив вагітну жінку. Вона народила мертве дитя. За цю "необережність" його протримали два тижні в поліції за власний кошт.

- Цього самого дня К.Міровського, економа В.Бушинського, за побиття, яке призвело до смерті, ув'язнено на три тижні за власний кошт та - виняткова суворість - йому заборонено займати дану посаду.

- 31 травня 1839 р. Економ Браницьких А.Олехович побив до смерті селянина: "Вважати цю смерть природною і не звинувачувати в ній шляхтича". Зауважено, що селяни скаржаться на безпричинні покарання, його закликано до більшої поміркованості.

- 16 серпня 1839 р. Економ К.Кржижановський побив до смерті кріпака. Цю смерть віднесли на рахунок Божої волі, винуватця залишили на свободі, попередивши його.

- 19 серпня 1839 р. Економ С.Бжозовський побив вагітну жінку, що призвело до передчасних родів. Протримали два тижні в поліції на власний кошт.

- 12 жовтня 1839 р. Після покарання поміщицею Г.Єромінською, заподіяла собі смерть її служниця Босючкова. Вирішено "розглянути цю смерть як наслідок особливої фантазії Босючкової" і не турбувати власницю.

- 31 грудня 1839 р. Економ Івашкевичів Вежемський побив до смерті жінку. Його звільнено з роботи і на два тижні посаджено на хліб та воду. Отож, обурення було сильнішим, коли жертвою виступала жінка, що характерне і для наступного випадку.

- 5 січня 1840 р. За такий самий злочин на 24 тижні ув'язнено економа Браницьких

В.Городецького, пізніше йому присудили сплатити 80 копійок (!) на користь сиріт.

- 16 січня 1840 р. Землевласник А.Августинюк побив жінку, яка народила мертву дитину. Його ув'язнено на три місяці за власний кошт.

- 24 січня 1840 р. Землевласник Карпичий побив селянина, який після цього повісився. Поміщику суворо вказано на те, що він карав на Великодні свята.

- Цього самого дня Гурський, економ Браницьких, убив двох стареньких. Три дні його тримали в поліції і заборонили працювати на цій посаді, "оскільки під час покарання він не звернув уваги на слабке здоров'я людей похилого віку".

- 27 січня 1840 р. М.Франковського, економа державних маєтків Уманського повіту (конфіскованих у Потоцького), затримано на тиждень у поліції; йому суворо вказано на те, що вбив селянина.

Наведено лише коротку вибірку з винесених вироків, що сьогодні здаються такими обурливими; вона не охоплює вповні навіть трьох років і представляє тільки одну губернію. Можна уявити, яким було життя українських кріпаків упродовж вікової неволі. Варто підкреслити, що в цих присудах, переважно спрямованих на економів-шляхтичів, навіть не вважалося за потрібне називати прізвища жертв, і це ще дужче поглиблює враження зневаги й анонімності, в якій жило селянство.

Польському шляхтичеві, мешканцю цих теренів, і на думку не спадало, що правосуддя мусило б чимось відрізнитися від цієї пародії. Так, Генрик Жевуський у "Спогадах Соплиці" (1839) доходить до того, що найвно прославляє тих шляхтичів, які добровільно, без будь-якого примусу з боку поліції, спокотували провини, по кілька тижнів усамітнюючись і каючись (розділ "Пан Лещиць"). І чи не до того самого схилився у "Панові Тадеуші" Міцкевич, вкладаючи в уста воюка такі слова:

Не пам'ятаєте того ви, молоді,
Як воля вольная пишчалася тоді,

Коли шаноба ще жила у нас до права
І віра у серцях тайлася нелукава!
Хоч і змагалися, проте держався лад!

(Переклад М.Рильського)

Там само ксьондз Робак співчутливо відпускає гріхи Ключичкові, який дозволив собі "забити безборонного невільника": вбивство селянина-кріпака взагалі не вважалося за злочин!

Варто зауважити, що поблажливе ставлення до злочинів такого роду було прерогативою шляхтичів. Коли ж винуватцем ставав селянин, якому пощастило – річ, як ми вже бачили, надзвичайно рідкісна, – стати економістом, його карали з усією суворістю. Так, 13 вересня 1839 р. Київська палата кримінального суду присудила 25 ударів різками селянину-економісту, який за згодою свого пана С.Ясинського покарав одного з кріпаків, що після цього покінчив життя самогубством. Економіста згодом вислали, а співучасть пана враховано не було. Те саме трапилося з Беньковським, економістом Браницьких, бо його шляхетство викликало сумніви. Три місяці ув'язнення, великий штраф і заборона займати цю посаду – таким було покарання за надмірну примусову працю (26 листопада 1839 р.). Відтак, трактувати селян-кріпаків гірше, ніж худобу – виключний привілей шляхти; з мовчазною згодою за цим уважно стежить судова влада, що знову таки складається із шляхти. 28 вересня 1839 р. Бібіков, розуміючи серйозність ситуації, пише "Проект пропозицій повітовим предводителям дворянства" і доручає цивільним губернаторам трьох губерній поширити його серед зацікавлених осіб. У Проекті, написаному від свого імені, найвищий представник царя говорить про гнітуче враження від одержаних донесень і закликає предводителів шляхти до розуміння, послаючись на мораль і благо їхніх підданих. Майже такий самий текст поширюється серед справників, повітових начальників царської поліції з закликом стежити за порядком [42]. Викриваючи зловживання, Бібіков одним пострілом убиває двох зайців: з одного боку – закладає підвалини для верховенства центральної російської влади над судовими органами, що діють на Україні, а з

другого – підриває серед полків довіру до ймовірних прихильників "друга народу" Ш.Конарського. Після ліквідації "змови" росіяни виступають єдиними захисниками кріпаків.

Як полегшити долю селян?

Поповнюючи своє досє, генерал-губернатор прямує далі. 28 листопада 1839 р. він просить повідомити про кількість кріпаків, засланих панами у Сибір минулого року. Проте на цей раз наслідки не виправдовують його сподівань. Такою можливістю скористалося лише троє шляхтичів з Поділля – Седроцький, Іжницький та Сулатицький. Було і двоє поміщиків з Київської губернії, але росіяни (Ф.Уваров і М.Протопопов)! Це, однак, не завадить губерньському прокуророві вимагати у листі до Бібікова 4 грудня 1839 р. позбавити польську шляхту права засилати селян до Сибіру. "Багато хто, – пише прокурор, – плекає почуття помсти до своїх селян, які їх часто викривали під час повстання 1831 р. Вони злі на них і за те, що ті насмілюються подавати скарги росіянам. Звичайно, в розпорядженні 1826 р. предводителю дворянства пропонувалося вести таємний нагляд і уникати заслання кріпаків, але як їм можна довіряти, коли вони самі належать до категорії землевласників і, звичайно, не здатні зберігати неупередженість у цій справі?" Тож найкраще було б відмінити статтю 601 тому IX та статті 319, 320, 321 тому XIV "Полного зібрання законів", які надають це право землевласникам, а нагляд за селянами цілком перекласти на державну поліцію [43].

Через півроку, 2 липня 1840 р., Бібіков вирішує знову (і на цей раз більш урочисто) привернути увагу представників шляхти до селянського питання, звертаючись безпосередньо до повітових предводителів з циркуляром, надрукованим на трьох великих аркушах з підтвердженням про одержання. Він зазначає, що в трьох доручених йому губерніях селяни зазнають надто великої експлуатації і гноблення, картає недбалих власників, які передають усю владу до рук економів. У наступному розділі ми побачимо, що зловживання частини власників послужать підставою для безжалюї

поданих Комітетові у справах західних губерній, які розглядалися на засіданнях 3, 20 і 28 квітня 1840 р.

Цікаво, що навіть затяті прихильники русифікації в Комітеті вагаються з приводу реалізації цієї ідеї. Вони визнають її неприйнятною. Граф П.Д.Кисельов, міністр державних маєтностей, безсумнівно, охоче послав би на українські землі російських або балтійських економістів, які "своїми моральними якостями гарантують безумовну відданість урядові", та де їх узяти? І найвища особа в управлінні державними маєтностями змушена зробити дивне зізнання, яке суперечить узагальнюючим висновкам київського губернатора: лише поляки мають досвід управління цими маєтками, вони просто незамінні. Відтак, у Санкт-Петербурзі відновлюється видімість рівноваги, яка ледве не похитнулася від заподадливості Кисєва у викритті зловживань. Незважаючи на очевидну суворість звичаїв, переважна більшість поляків є добрими управителями!

"Надто великий поспіх у цій справі, спрямований на швидкі політичні зміни в краї, - продовжує Кисельов, - може призвести до зовсім протилежних наслідків".

Було б помилковим, додає він, призначати управителями росіяни, які зовсім необізнані зі специфікою роботи:

"це означало б пожертвувати нинішнім матеріальним становищем селян для віддаленої мети і, відповідно, пожертвувати найбільш певною гарантією добробуту, що з'являється або щезає залежно від умінь управляти".

Після відвертого визнання переваги польських методів господарювання, які лиш одні здатні забезпечити життєдатність конфіскованих маєтків в цій ситуації, Комітет погоджується зі станом, що склався, водночас проголошуючи забезпечення добробуту селян своїм першочерговим завданням [47].

Та цього недостатньо, аби стримати завзяття Бібікова. 12 серпня 1841 р. Комітет розглядає його докладний звіт, де він ще раз виклав звинувачення проти польських економістів, котрі, на його думку, не мають

нічого спільного з селянами: ні релігії, ні мови, ні вірності трону чи батьківщині. Знаючи, що такі рапорти спершу читає Микола I, дуже чутливий саме до таких аргументів, Бібіков наголошує - у ряді випадків селяни, які видавали повстанців 1831 р. після конфіскації опинилися у руках друзин або родичів останніх. "Чи це можливо?" - нотує імператор на польх рапорту. Кисельов змушений довго пояснювати, що, згідно з законом, таких ситуацій уникнути неможливо, але 1840 р. його служби розіслали казенним палатам (місцевим установам Міністерства державних маєтностей), тасюку інструкцію про заміну управителів-поляків росіянами або прибалтійцями під час інвентаризації державних маєтків, а якби таких не виявилось - на їх місце належало призначати поляків, які служили в царській армії і на яких можна було б покластися. Він звернувся і до губернаторів з проханням подати списки росіяни, можливих кандидатів на ці посади, та до губернатора Риги з проханням опублікувати в газетах перелік маєтків, де потрібні нові управителі. У будь-якому разі, продовжує міністр державних маєтностей, навіть Бібіков змушений визнати, що в трьох правобережних губерніях "немає жодної особи, яку можна визнати гідною виконувати обов'язки управителя".

Київський генерал-губернатор користувався виразною прихильністю царя, тож міністрові довелося повернутися до спершу відкинутаго напрямку дій. Не вдаючись у подробиці, він наводить докази слухняності розголошення, пише він, уже дало наслідки - зголосилися особи, які хотіли б ознайомитися з маєтками. Звернення буде опубліковане повторно і кількість економістів-росіяни, безперечно, зросте. Аби позбутися поляків, він готовий віддати маєтки росіянам, щоб ті "безконтрольно управляли ними". Кисельов домагається схвалення Комітетом проекту про надання новим управителям після дванадцятирічної служби уже не 12% прибутку, як у прибалтійських землях, а 30%. Особливо привабливими ці посади можуть стати після прийняття закону, який дозволив би орендарям брати участь у дворіських зібраннях [48].

Відділити селян від поляків

І все ж головною проблемою залишалася доля поміщицьких селян. Усі ці роки, аж до 1848 р., Бібіков намагався реалізувати свою ідею про обмеження повноважень власників, що знайшла вираження у відомому проекті "Закону про інвентарі".

Ця грандіозна ідея за своєю суттю була антипольською; на інших теренах імперії питання про кріпацтво, що піднімалося багатьма російськими письменниками від Радіщева до Герцена, ніколи не ставилося. Тут же, навпаки, думка про контроль над землевласниками виникла як наслідок їх нових зловживань.

Окрім тілесних знущань, убивств, самогубств, обурення російської влади стали викликати втечі селян. У жовтні 1842 р. повітові предводителі дворянства Київської губернії отримали від цивільного губернатора ще одне нагадування про рескрипт 1826 р. і новий заклик боротися з поганим ставленням до селян, бо це, як пишеться в документі, спричинює часті втечі кріпаків у сусідню Новоросійську губернію, "ще мало колонізований край". Занепокоєне втечами, Міністерство внутрішніх справ просить вжити рішучих заходів. До відповідальних осіб з числа шляхти знову звертаються з проханням посилити пильність щодо їхніх співвітчизників-землевласників, змусивши їх виконувати свої обов'язки, поважати закон, навчитись "людяному ставленню до селян і правильному розумінню всіх їхніх потреб" [49].

Ця підозріло корислива любов високих російських чиновників до українського народу часто гальмується або паралізується через продажність нижчих чиновників. Те, що відбувалося з липня по вересень 1845 р. у селі Бузова Київського повіту в маєтку Цивинської, характерно відтворює ставлення широкого загалу до даного питання і засвідчує труднощі його можливого врегулювання.

Щоб забезпечити собі безконтрольну сваволу, землевласникові було досить перетягнути на свій бік російську поліцію. З документів незрозуміло, чому справник Бузової не взяв сторону повсталих мешканців села,

однак про це неважко здогадатись: адже всі прекрасні поривання цивільного губернатора і його ненависть до поляків ще нічого не могли змінити. Дізнавшись, що через губернію невдовзі проїздитиме цар, шістнадцять селян Б.Цивинської вирішують подати скаргу. Непісьменні, вони звернулися з проханнями до Рогозьського, декласованого шляхтича, чий становище, як і багатьох інших, було ближчим до селянського, ніж до панського. 19 липня 1845 р. той від імені селян пише, що Цивинська обманює їх щодо суми державного податку, забирає у громади запаси зерна, аби гнати горілку, захопила найкращі землі, гнобить панщиною, зокрема на винокурні, не залишаючи селянам часу для праці на себе. Лист, звичайно ж, потрапив до цивільного губернатора, який захотів пересвідчитись у достовірності фактів. З цією метою він звертається до повітового предводителя дворянства Гудима-Левковича, одного з небагатьох росіян [] на цій посаді, такого ж, як і полуби, прихильника кріпацтва, та до справника. Ці двоє пишуть листа до третьої особи, що мала можливість зашкодити землевласникові, тобто до священника, якому, очевидно, теж щедро заплачено. Як завжди, перемогло право сильнішого, і предводителю надіслав цивільному губернатору відповідь, де в усіх гріхах звинувачувались кріпаки.

Повідомлялося, зокрема, що селяни збиралися перед церквою, проголошуючи, що цар подарує їм свободу, і гостро виступаючи проти свого пана. Одна дуже збуджена жінка, яка мала нібито срібний хрестик від царя, закликала село до бунту. У присутності предводителя й справника вона ображала поважних осіб. Лише такий виклад фактів і міг отримати губернатор. Окрім того, предводитель повідомляв, що

"вже більше тридцяти років характер селян Бузової завжди відзначався рисами нестримного потягу до бродяжництва, некерованості і сваволі".

* Гудим-Левковичі не були "росіянами", як пише автор, а походили зі старшинського роду з Лівобережної України [прим. ред.]

У такий спосіб, із землевласниці були зняті всі підозри. Щоб показати, на чьому боці сила, представник шляхти заарештував і відправив до Києва Рогальсько-го, автора "прошення" до царя, і вимагав суду над двома селянами. У наступному розділі ми принагідно повернемося до велими характерної близькості декласованого польського шляхтича до селян [50].

У 1844-1845 рр. боротьба росіяни за привернення українських душ набуває специфічних рис. Парафіяльні школи, утримувані поляками для навчання простолюдю до 1832 р. (спочатку - в традиціях Комісії народної освіти, пізніше - під егідою Вільнюського університету, зокрема, під опікою відомого Т.Чацького), після повстання були закриті. Віднині лише православні священники отримували право опікуватися початковою освітою, звичайно ж - російською мовою, оскільки українську царизм вважав діалектом. За наказом царя з серпня 1832 р. у шести головних повітових містечках Київської губернії були відкриті початкові школи на кошти приказів громадської опіки. Проте до Бібікова дійшли чутки про навчання в деяких великих маєтках польською мовою. Прагнення до культурного домінування таку конкуренцію унеможливило. З 1831 р. російська мова стала обов'язковою в державному житті, хоча польська й надалі лишалася засобом приватного спілкування, у тому числі - з українськими селянами [51].

12 вересня 1844 р. канцелярія генерал-губернатора розіслав справникам усіх трьох губерній циркуляр з грифом "Щільно таємно", де вимагалось надіслати перелік маєтків, у яких селянські діти навчаються польською мовою. У більшості відповідей поліції це заперечувалось, хоча й зазначалось, що якийсь десяток заможних родин має невеликі групи людей, створені почасти з освітньою метою, де трапляються і селяни, вони прислужують у костьолах або грають у дворових оркестрах, котрі, як водиться, утримують аристократи. Так, у маєтку княгині Марцеліни Чарторийської, уродженої Радзивілл, ксьондз з-під Рівного разом з органістом викладають азбуку і катехізис восьми дітям віком від 7 до 15 років, причому не тільки селянським. У маєтку графа Плятера цього ж повіту є музична

школа, де діти володіють польською настільки, щоб співати цією мовою. У маєтку Ожешка Ковельського повіту 11 дітей, у тому числі 9 православних (царські чиновники підкреслюють цю деталь) навчаються співати. У графа С.Холоновського в Літвінському повіті навчають ази польської мови, музики і рахунку. У князя Понятовського в Київському повіті шестеро дітей навчають польську і російську мови, а також рахунок та ведення реєстрів. У С.Липецького 12 підлітків від 14 до 18 років вчаться грати на різних інструментах і співають польською мовою. Неподаляк від Дубно, у Млодецьких, учнів маленької школи співу навіть одягають у сині мундирики, як у російських гімназіях. Нарешті, у Нововейського поблизу Рівного є хор, де читають і співають польською мовою, а сімнадцяти вже дорослим співакам (11 православних і 6 католиків) присвоєно італійські прізвища: Паганіні, Тартіні, Альбіні, Шербіні тощо.

Справжній скандал! Бібіков просто кипів від злості на поляків, щоправда, не переймаючись етнічними особливостями українців. 28 листопада 1844 р. він надіслав до поліції запит, вимагаючи роз'яснень:

"чому в тих чи інших школах вчать дітей польської мови, тоді як вони справжні росіяни і не повинні розмовляти іншою мовою, крім російської, і не мають потреби знати чужу мову".

Письмові відповіді на запит мусили бути підписані звинувачуваними землевласниками.

Протягом грудня 1844 р. вони здебільшого спробували уникнути відповіді. Чарторийська, Плятер і Понятовський відбули в подорож. Холоновський, оскільки на одержанні відповіді наполягали, запропонував, що це зовсім не школа. Липецький в усьому послався на органіста, Млодецький спершу категорично відмовлявся давати письмові пояснення, а пізніше примусив якогось селянина відповісти по-російськи, що всі дуже добре володіють цією мовою.

Найбільш напружена ситуація склалася між генерал-губернатором, Ігнатієм Плятером і Ламбертом Понятовським.

Шляхтер, як повідомляє рівненський справник, відмовився підписати документ російською мовою, заявивши, що він її зовсім не знає і не може підписати те, чого не розуміє. Тому він дав пояснення по-польськи, написавши, що утримує дітей у себе, як це робив його батько Антоні вже 50 років, "для свого власного задоволення, а коли йдеться про мову, якою вони розмовляють або не розмовляють, то він у них про це не питає і мови їх не навчає" (10 січня 1845 р.). Бібіков відповів особисто 24 березня 1845 р.:

"Не можу уявити, що Ваша Світість, володіючи російськими селянами, російської не знає і з ними російською не розмовляє, і що Ви не обізнані з законом, який зобов'язує до вживання російської мови в офіційних документах, а також не знаєте, що роблять і що вивчають люди у Вашому домі. Вважаю Вашу відповідь цілком незадовільною стосовно поставленого Вам запитання та Ваших обов'язків дворянина і землевласника, бо грубість ніколи не була і не повинна бути дозволена в офіційних стосунках між людьми Вашої культури. При цьому прошу суворо заборонити у Ваших володіннях навчати дітей чужої мови".

Л.Понятовський пояснив, що після придбання даного маєтку в 1823 р. він став готувати людей для ведення своїх облікових книг як польською, так і російською мовами, і тут йдеться не про школу, а про звичайну домашню підготовку. Таке пояснення не задовольнило Бібікова, 14 квітня 1845 р. він переказав через повітового предводителя дворянства, що Понятовський не має потреби розмовляти польською у себе вдома:

"Навчати селянських дітей польської мови не варто і не бажано, бо вона їм ні до чого. Якщо ці селяни потрібні для ведення реєстрів, то їх можна заповнювати російською. Ось чому він повинен покласти край всьлякому навчанню селян польської мови".

Зрештою, поступилися і найупертіші, підписавши необхідні зобов'язання. 10 березня 1845 р., щоб шляхта не могла скористатися релігійними аргументами, генерал-губернатор надіслав поліції трьох губерній розпорядження, згідно з яким "немає жодної потреби вчити селянських дітей польської мови, навіть якщо вони й католицького віросповідання". Це був досить відчутний удар по мовних зв'язках, які поєднували 579 тис. селян-католиків з поляками. На думку Бібікова, польська мова у костьолі не потрібна, адже служба правиться латиною.

До самої смерті Бібікова, цього жандарма Європи, задіяні поляки вже не пробуватимуть налагодити мовний міст між собою і селянами. Нові спроби в цьому напрямі розпочнуться близько 1860 р.

Закон про інвентарі та його запровадження

За таких обставин наближалось перше обмеження кріпачтва в Російській імперії. Цю реформу, безумовно, провели б раніше, аби якомога швидше ослабити поляків і певніше завоювати українців, коли б не виникли чималі труднощі матеріального плану, зокрема - при визначенні "справедливої" норми панщини та завершенні нескінченних "інвентарів" на землю, котрі бодай як-небудь забезпечать від аловживань. Уже 16 липня 1840 р. на засіданні Комітету у справах західних губерній був заслуханий звіт міністра внутрішніх справ О.Г.Строганова, який, "визначаючи загалом слушним введення обов'язкової інвентаризації в приватних маєтках...", зауважував, що це потребуватиме часу, і радив розпочати з кількох маєтків, які будуть передані під опіку держави у зв'язку з поганим ставленням до селян. Строганов мав намір поширити це й на Могильовську та Вітебську губернії, які раніше були польськими. Мікола І, на думку якого інвентаризація повинна була мати загальний характер, особисто написав на рапорті:

"Якщо це викличе певне обмеження прав землевласників, то воно піде безпосередньо на благо кріпаків, тому в жодному випадку не повинно зупинити добродійної спрямованості дій уряду".

Імператор вважав за потрібне розпочати справу вже 1 вересня того ж року, але чиновники звернули увагу на необхідність розробки моделі, взірцем для якої мали стати державні мастиці, оскільки остання ревізія кадастрів відбулася в 1798 р., а поточна ще не була завершена [52].

Сенсацією для Комітету став проект про врегулювання стосунків між панамі й кріпаками, поданий 1 квітня 1844 р. Міністерством внутрішніх справ. Поряд із загальною думкою про те, що землевласники повинні звітувати про свої починання перед урядом, проект передбачав надання великих земельних ділянок селянам: це могли бути порожні угіддя землевласника або навіть їхня власна земля.

Такої лібералізм був з подивом сприйнятий П.Д.Кисельовим, який вбачав у цьому – і цілком слушно – “справжню революцію в економіці всього краю”. Комітет у справах західних губерній жваво заперечив: йдеться шонайбільше про встановлення норми панщини, а цією метою в кожній губернії вирішено створити Комісію інспектування та інвентаризації приватних маєтків в західних губерніях. До її складу мали входити цивільний губернатор (голова), губернський предводитель дворянства, прокурор і три землевласники, відомі як добрі господарі у своїх володіннях, яких повинні обирати на дворянському зібранні, “щоб не виникло підозри про якийсь примус”. Звичайно, склад комісії мав затверджувати генерал-губернатор, а всі витрати на її діяльність покладалися на дворянські зібрання. 15 квітня цар затвердив ці пропозиції, встановивши шестимісячний термін для здійснення задуму [53].

Бібіков чекав на це десять років. Не відкладаючи до визначеного строку, він енергійно організує роботу комісії у трьох підпорядкованих йому губерніях, і вже 26 травня 1847 р. цар підписав указ про початок інвентаризації лише на Україні. Міркович, який обіймає таку саму посаду на колишніх польських землях Білорусії та Литви, довго вагався, перш ніж приступити до справи [54], але київський генерал-губернатор побажав бути на вістрі боротьби з поляками. Оскільки довіри до предводителів дворянства у проведенні інвентаризації не було,

то передбачалося, що справники подаватимуть рапорти про свої губернії поліції, а та, працюючи разом із спеціальним комітетом Міністерства внутрішніх справ, тямно стежитиме за подіями.

Якими ж були терміни виконання “Закоу про інвентарі”, маловідомого західним історикам, які загалом вважають, що реформа 1861 р. була єдиним конституційним заходом уряду, спрямованим на зміну становища селян в імперії? [55]. Без сумніву, заходи “гуманності”, які прислужилися українським кріпакам, дали певну користь. Вони визначають межі дуже відносного лібералізму російської влади, а водночас засвідчують неуклиненість відміни кріпацтва в імперії, бо при всій своїй поміркованості ці “переваги” не могли не викликати такого ж прагнення у російських селян інших губерній.

Головна ідея документа, що склалася із 65 статей, полягала у визначенні “взірцевої панщини”, в тому, щоб раз і назавжди встановити стосунки між кріпаками й панамі, зафіксувавши у найменших деталях неперуш-не й патерналістське суспільство. Кожний поляк, який володів землею, отримував надрукований примірник цього закону. Кріпацтво визначалося у ньому як звичайний контракт: згідно з законом селянин мусив безкоштовно виконувати певний обсяг робіт для пана за надачу в користування землею. За згодою громади пан мав право збільшити або зменшити селянської наділі. Тут ми бачимо запровадження структури миру на теренах, де поляки цього не знали. Чисельність селянського населення впливала на розмір наділу, але в будь-якому випадку він мусив відповідати працеспроможності всієї кріпацької сім'ї. Кріпаки ділилися на чотири категорії: тяглий – власник воза, напівтяглий – власник піввоза, огородний і бобиль – поденні робітники. Дві перші категорії мали відробити два-три дні з запрягом та один день панщини для жінок.

Придатними для роботи, за винятком калі, вважалися чоловіки віком від 17 до 55 та жінки – від 16 до 50 років. Для відробітку панщини з запрягом потрібно було мати дві одиниці тяглої худоби і необхідний реманент. Жіночу панщину мусила виконувати одна жінка від сім'ї.

Селяни, які хотіли б мати більшу ділянку землі, були зобов'язані домовитися з паном про відробіток більшої панщини, але пан не мав права розділяти сім'ю між двома господарствами. Це правило діяло і тоді, коли пан, який одноосібно розпоряджався селянами, захотів би їх переселити: він мусив робити це сім'ями. Вся надана селянину земля повинна була становити єдине ціле, записане в інвентарі. На випадок смерті селянина його наділ міг бути переданий, але будинок і город залишалися дружині й дітям.

Землевласник зобов'язувався письмово повідомляти повітового предводителя дворянства про кожну зміну в установленому порядку, зазначаючи, що все погоджено з селянами і не суперечить чинному праву. Зміни, зрештою, могли мати місце тільки у виключних випадках, і селяни не повинні були спускатися на гірший, ніж доти, шабель. Постійний контроль за цим покладался спільно на предводителя дворянства й справника.

У великому, детальному описі про роботи в полі, в лісі чи на присадибній ділянці немає місця випадковостям. Панщинку не можна переносити з одного тижня на інший, забороняється працювати у свята. Цікавою є ідея платні, коли б пан вирішив, що панщинних днів замало: за додаткові дні праці (не більше двох на тиждень) належало сплачувати по 7,5 – 15 копійок сріблом денно у залежності від характеру роботи. Поза тим, селяни щоліта мусили відробити на пана безкоштовно дванадцять днів.

Врешті в заключних пунктах ідеться про засади покарання кріпаків. Навіть не згадується про те, що кожен власник може їх карати. Про тілесні покарання немає мови, тобто вони допускаються; говориться лише про випадки "грубощія" щодо пана чи його представників. Окрім того, за відмову від панщини власник має "право" притягнути винного до відповідальності. Для запису ж усіх порушень передбачається книга штрафів.

Ось такі невеликі, але досить суттєві обмеження поставила Російська держава перед необмеженою доти владою польських землевласників над їхніми українськими кріпаками [56].

На жаль, рік прийняття цього закону як і наступний були мало сприятливі для його спокійної реалізації. Вже не беручи до уваги того, що польська шляхта намагалася всіма способами підкупити продавне оточення Бібікова, аби уникнути обмежень, суперечливих з їхніми звичаями [57], європейські бродіння поволі почали проникати і в ці, усе ще далекі від асиміляції царської імперією, губернії. Відтак, уряд завагався, вибираючи між примирливою і репресивною політикою щодо українського народу.

Небезпека українського національного руху пов'язувалася, як ми переконаємося пізніше, з тим, що в російські школи на посади вчителів уперше прийшла частина інтелігенції і вихідці з духовенства або купців. У 1844 р. до Києва приїхав Микола Костомаров, уродженець Харкова, який доти працював на посаді вчителя історії нової Рівненської гімназії на Волині. На такий же посади працює в Луцькій гімназії Пантелеймон Куліш. Обидва спричинилися до пробудження української свідомості.

У рік запровадження Закону про інвентарі царська поліція розгромила в Києві Кирило-Мефодіївське братство, до якого входили студенти університету та молоді інтелектуали, наприклад, Тарас Шевченко, котрий став відомим 1840 р. завдяки збірці українських поезій "Кобзар". Скінчивши у Санкт-Петербурзі малярські студії, він разом з кількома товаришами (Гулак, Костомаров) повернувся, щоб створити згадане товариство, яке досить наївно проголосило іділічну федерацію слов'ян.

Шевченко, який вважається основоположником національного відродження українців, написав тоді "Книгу буття українського народу" [1], інспірованою, судячи зі стилю "Книгою польського народу" Адама Міцкевича, виданою в Парижі 1832 р. Члени братства по різному дивилися на майбутнє свого краю – одні пов'язували його з Росією, інші хотіли створити республіку, проте

* Автором "Книги буття українського народу" був М.Костомаров. (Прим. ред.)

незабаром усіх було заарештовано. Шевченка віддали в солдати, звідки він повернувся аж 1860 р., а наступного року його вже не стане.

Незважаючи на короткочасність свого існування, Кирило-Мефодіївському братству вдалося посіяти певне зерно серед селянства. З селянами працювали і пов'язані з Празьким слов'янським комітетом (як відомо – одним з головних стрижнів Весни народів) польські пропагандисти, що перебували в австрійській Галичині. Миколу І непокоїла ця хвиля, загрозлива для патерналистської гармонії, модель якої йому щойно вдалося розробити завдяки планам інвентаризації.

Одразу ж після подій у Парижі й Відні, починаючи з березня 1848 р., цар щотижня особисто переглядає поліцейські рапорти про політичну ситуацію в мало надійних західних губерніях, котрі перебували, як тоді говорилося, під згубним "польським" впливом. Загалом у рапортах агадок про якісь заворушення не було, однак поліція сигналізувала про деякі тривожні факти у селянському питанні [58].

Так подільський цивільний губернатор повідомляв з Кам'янця про перехоплену на митниці брошуру, написану "малоруським" наріччям, тобто по-українському, і надруковану кирилицею у Львові, яка закликала до запровадження польської мови в школах та судах, до призначення на уряди людей місцевих і неросійців, до звільнення політичних в'язнів, створення національного польського війська з офіцерами-галичанами та до відміни кріпацтва. 13 червня в Летичівському костьолі було розкрито відозви Слов'янського комітету по-польськи і по-російськи. Це зробили помічені вранці київські студенти Станіслав Боньковський і Людвік Чайковський. 20 червня у Кам'янці знайдено вірші російською й польською мовами з закликом до повстання.

Селяни плутали ці відозви з проголошенням інвентаризації, і це часто призводило до вибухових ситуацій. Наприклад, волинський губернатор повідомляє, що в 37 мастках новина про інвентарі викликала заворушення, які довелося придушувати зброєю [59].

Тож документ, спрямований на "захист мужиків", не був сприйнятий ними з самого початку, і як тільки по-

чала назрівати небезпека великого соціального руху, російська влада знову звернулася до тих самих власників, від яких хотіла відділити селян. Тобто коли йшлося про часткові переслідування селян росіяни були на їхній стороні, але відразу приймали сторону поляків, як тільки заходило до пробудження соціальної свідомості.

Наведемо ряд прикладів, що засвідчують поспіх, з яким було поновлене російсько-польське порозуміння при виникненні серйозної загрози соціальному ладові 6 червня 1848 р. ольгопільський предводителю дворянства Стажинський просить у Бібікова допомоги проти селян свого повіту; той направляє її вже 10 червня. Як могло дійти до такої парадоксальної ситуації після багаторічної боротьби з польськими землевласниками?

Повідомлені Стажинським факти добре окреслюють загрозу. Знову йшлося про селян Ієроніма Собанського, де вибухова ситуація ускладнилася смертю власника. Кріпаки скористалися цим і відмовилися від панщини. Понад три тисячі селян не вірять у те, що інвентарі не звільнили їх від панщини, і демонструють у церкві зневагу до священика, якого звинувачують у приховуванні "справжнього закону". У листі до генерал-губернатора предводителю дворянства просить прислати царські війська, пишучи, що поляки перелякані не менше за росіяни. Досить селянам проявити непокору, як польські пани прагнуть опинитися під захистом російського крила:

"Його Царська Милість зволила наказати, щоб на випадок проявів селянського непослуху були негайно з усією суворістю вжиті необхідні заходи. Я гадаю, що вони повинні відзначатися якщо й не цілковитою суворістю, то, принаймні, радикальним характером, так, аби довести силу урядової [виділено в тексті – Д.Б.] влади і посіяти в головах простого люду тривогу і острах перед лихими намірами за будь-яких обставин. Вважаю, що варто було б дозволити мені викликати, коли б знадобилось, військовий гарнізон і в його присутності, під його охороною, закликати селян до порядку, покарати винних і бунтівників" [60].

Отже, як бачимо, коли хитаються підмурки європейських трояків, усі сили об'єднуються проти селян.

12 червня 1848 р. предводитель дворянства Літинського повіту повідомляє Бібікову про аналогічні події. Йдеться про кріпаків землевласника Юстина Корнеловського, котрі "відмовляються від панщини і на кожному кроці допускають грубість, зухвальство й непослух". Завдяки присутності справника йому вдалося протистояти наговту, який "глумачив інвентар на свій лад", і навести порядок, надавши лясців зачинщикам, що їх наказано схопити й привселюдно висікти [61].

У цей страшний для землевласників рік генерал-губернатор змушений відкласти реформу, змирившись із фактами, які в інший час використав би зовсім інакше. Так, зіткнувшись у лютому 1848 р. з такою ж відмовою від панщини селян землевласника Тадея Рильського у Сквирському повіті, він у жовтні дає згоду на звільнення економа Глинського, ув'язненого за звинувачення в неодноразових знущаннях над кріпаками. Цей тип був раніше відомий тим, що примушував до непосильної праці і пропонував заслати у Сибір 26 чоловік, але, в підсумку, вийшло так, що його пожаліли, бо мовляв, як людина бідна, він не міг належно харчуватися у в'язниці й ослаб!... [62].

Сумний кінець владарювання

Навряд чи можна ствердити, що запровадження Закону про інвентарі дало позитивні наслідки. Звичайно, коли минув переляк 1848 р., російська влада знову повернулася до намірів опікуватися селянами, але це вдалося хіба в окремих випадках, загалом продовжує панувати ганебна експлуатація кріпаків, де не відбулося жодних позитивних змін аж до царювання Олександра II.

"Принаймні для нас було те, — писав ліберал Август Іванський, — що навіть київський сатрап Бібіков мусив обмежувати й унормовувати панщину, якої вимагали землевласники, припиняючи їхні зловживання і видавши в 1848 р. обов'язковий для обох сторін так званий інвентар. Тож му-

симо з сумом визнати, що змальовані Шайнохою відносини, котрі панували між шляхтою й селянами на Русі в середині XVII ст., аж ніяк не змінилися на краще впродовж наступних двох століть" [63].

Документи, які зберігаються в архівах, свідчать, що завдяки інвентарям становище селян все таки подекуди вдавалося поліпшити. Так, 30 грудня 1850 р. князь Радзивіл погоджується звільнити свого орендара Фраюковського у зв'язку з непорозуміннями, що виникли між ним і селянами Сквирського повіту, яких очолив якийсь Кослячук. Скаргу повітового предводителя дворянства на кріпаків не прийнято, російська ж поліція встановила, що орендар примушував селян платити значно більші податки, ніж сплачував у скарбницю (загалом 1 460 срібних карбованців замість 960) [64]. У серпні 1850 р. справник Таращанського повіту одержав скаргу селян на пана А.Бекерського: той нехтував інвентарем, вимагав надто великої денної норми під час жнив, змушував жінок виконувати на панщині важкі роботи через дватри тижні після пологів, наказував "надолужувати" святкові дні 14 травня 1851 р. повітовий предводитель дворянства надсилає на власному бланку з офіційним знаком Міністерства внутрішніх справ Бекерському для підпису зобов'язання дотримуватися Закону про інвентарі [65]. А на скаргу справника з Липовця від 15 вересня 1850 р. на графа Юліуша Красицького, який виділив обмаль землі в селянське користування і примушує їх до непосильної праці на своїх землях, Київська комісія інвентаризації рекомендує провести переділ землі [66].

Проте, загалом становище українського селянства наприкінці правління Миколи I змінилося ненабагато. Важко контролювати зловживання, які стали звичини, а надто — на розлогіх теренах, де завжди знайдуться предводители дворянства, які солідаризуються з рівни собі або з землевласниками, аби виправдати найгірший визиск. Так, цілком природним вважалось те, що у Сквирському повіті присудили по 15 різок за відмову відробити панщину [67]. Обмежилися — безсилля чи

порозуміння? – самою тільки реєстрацією скарги молоді селянки, яку пан Юркевич посилав працювати безплатно до свого економа Табенського. Дівчина повернулася до дому. Коли її прийшли шукати, вона сховалася. Незважаючи на те, що батьки відправили на роботу другу дочку, економ наказав побити селянина батогами за те, що сховав першу.

Лише зля воля пані Ганської змогла примусити Бальзака під час подорожі у Верхівню 1847 р. повірити, що

“селянин живе безтурботно, як дитина в домі. Його годують, йому платять, а залежність, замість того, щоб бути для нього злом, стає джерелом щастя і спокою”.

Як відомо, Бальзак, прибічник царського абсолютизму, не був тією людиною, в якій можна знайти бодай крихту співчуття до кріпаків. Енергійно не довіряючи простолуду, про звільнення якого ніхто з поміщиків навіть не розмірковував, письменник старанно, немов завчений урок, повторює:

“Невігластво варвара – таким є характер селянина. Вони спритні й хитрі, і треба століть, аби їх просвітити. Говорити з ними про свободу – значить навести їх, як і негрів, на думку про те, що їм не доведеться працювати. Це був би розвал імперії, заснованої на послухові... Довелось б подолати жахливу кризу, якою є пияцтво селян. Нині селянин мріє про те, як би лиш заробити гроші на горілку. Збут горілки – одне з основних джерел прибутку власників, котрі в такий спосіб забирають те, що заплатили селянину. Тож слово “свобода” означало б дозвіл пити. Якими б прикритими стали такі часи!” [68].

У кількох мастках, де зароджується харчова промисловість, що невдовзі перетвориться на джерело багатства України, визиск наприкінці XIX ст. був ще більшим, бо вади архаїчної системи накладалися на злидні народжуваного пролетаріату. Наприклад, з січня

1849 р. справник із Старокостянтинова доповідав, що в мастку покійного пана Чорби, спадкоємець якого перебуває у Варшаві, економ-чужоземець Покарт керує цукроварнею абсолютно не по-людськи. Працюючи постійно, селяни не отримують платні, зате регулярно зазнають побоїв і зневаги, їм голять голови й посилають у солдати, примушують до роботи, нехтуючи вимогами інвентаря; жінки й діти працюють у таких самих умовах. Лише після купівлі цукроварні родиною Браницьких вдається навести лад [69].

Ще гіршою є доля селян, які належать панам з розумовими відхиленнями. 12 квітня 1850 р. справник з Липовця виявляє, що восьмидесятирічний Б.Машевський, якому з 1835 р. заборонено мешкати у своєму селі Лопатинці, повернувся і накладає на кріпаків штрафи під загрозою тілесних покарань. Селянську громаду стурбувала доля двох кріпаків, яких, закувавши у кайдани, господар піддавав тортурам в окремому будинку, взятому під варту. Після арешту божевільний старик не розкався, а почав писати протести, що красномовно ілюструє рівень сумління загалу. Він сповіщає цивільного губернатора, що його заарештували, не дозволивши навіть одягнутися, тим часом як його “бездоганна” поведінка не дає підстав для ув'язнення. Впродовж усього 1850 р. він пише Бібікову, в Міністерство юстиції, в Сенат, надсилає 300 срібних рублів київському адвокату на ведення захисту, вирок винесений лише 26 травня 1853 р.: маньяка присудили до 50 срібних рублів штрафу, поновивши заборону жити у власному мастку, який передавався під опіку дворянського зібрання [70].

Якби розголос, зчинений ним самим, був менший, його, найімовірніше, так би і не покарали, бо предводителі дворянства майже регулярно надсилали генерал-губернаторові рапорти, які зводили нанівець завищення справників. Цілком вірогідно, що докори сумління у росіян глушила корупція. Принаймні, що в багатьох випадках рапорти просто не розглядалися і в них не було згадок про інвентарі. Так, 11 квітня 1851 р. савірський предводитель дворянства пояснює, що рапорт справника про надмірне покарання кріпака шляхтичем

Жураковським – це вигадки, бо згаданий селянин ле-дар і п'яниця, йому дали всього кілька запотилочників, аби втихомирити, а його дружина одержала лише п'ять різок... [71] Іншим разом цей самий представник шляхти пояснює, що селянин, якого побили палицею і бато-гом, насправді поранився сам, відбиваючись, коли його хотіли законно покарати... [72].

У 1853 р. Кримська війна, така близька до українсь-ких земель, ознаменувала новий період напруженості в селянському світі. Дехто з польських істориків поми-ляється настільки, що вважає селянські повстання до-казом того, що кріпаки мали певну надію ніби поляки виступлять на англо-французькому боці [73]. Дехто з поляків дійсно плекав таку надію, і ми ще повернемося до цього, але досить згадати Бобровського, проникливо-го поляка-очевидця, аби зрозуміти, що в цьому, як і в решті випадків, по українських селах ширилися чутки, де знаходили вихід народні прагнення та фантазії. Го-ворили, що цар дозволив формувати вільні козацькі загони і віднині можна не відробляти панщини і не пла-тити податків. У зв'язку з цим у п'ятнадцяти селах Сквирського повіту кріпаки починають об'єднуватися, і даремно київський студент Й. Розенталь поширює серед них листівки із закликом підтримати уявних поляків, які проженуть росіян. Його упіймано слухачами і згодом заслано до Сибіру, а селяни тимчасом звинувачують польських землевласників у приховуванні таємного царського указу. Декого кидають у ставки, і знову по-вторюється знайома сценарій: більше занепокоєні збе-реженням панщини, ніж проблематичною незалежні-стю, пани звертаються до поліції, і коли цього вияв-ляється замало – до армії. При розгоні армією п'ятити-сячного селянського натовпу в селі Березній убито близько п'ятнадцяти чоловік [74].

На момент смерті Миколи І в житті селян, затисну-тих рабством, немає жодного просвітку: обидві проти-борчі сили однаково зацікавлені у збереженні *status quo*. Ю. Крашевський в одному зі своїх романів, написаному 1855 р. в Житоїрі, так змальовує безнадійну ізольо-ваність кріпака: великий землевласник-поляк, каже кріпак Парфен,

"людей не бачить і не розуміє, до нього не досту-пишся, от я сам розмовляв з селянином з нашого села, який уже три дні стоїть біля воріт, наміря-ючись побачити пана і з ним поговорити... Ну я що! Пан напевне відішле його до управителя, а управитель до економа, на якого він прийшов скаржитись... А ті лакеї гірші від панів; ледве скряска скинув, а вже хизується... У нас двір і село – це немов єдине ціле, а тут, у замку, народ інакший, не поговориш з ним, не поскаржишся..." [75].

Кому вигідний лібералізм?

І все ж серед цієї п'яниці зблиснула надія. На трон сходить Олександр II, "цар-визволитель". І відразу ж – зміна клімату, запровадження популістського, широко емоційного політично-літературного руху, який охопить всю Росію і, відповідно, Україну. Він, звичайно ж, не обійде ставлення до простолуду, бо з ним пов'язаний. Його прояв не чужий і творам Крашевського, проте особливого розвитку набуває серед київських студентів. Один з поетів, Тимко Падуря (1801-1871), випускник польської школи у Вінниці, запроваджує 1842 р. моду на фольклор та українську музику. З 1857 р. група мо-лодих людей під проводом Володимира Антоновича (їх називають хлопоманами) поширює тексти, які заклика-ють поляків прислухатись до свого сумління, одягнути селянські сорочки, позбувшись пихи, зламати соціальні бар'єри й об'єднатися з народом [76]. Зі свого боку, росі-яни Тургенєв, Толстой, Салтиков-Шчедрін, Герцен, а не-забаром Успенський і Писарєв висувують селянське пи-тання в центр соціальних тривог Російської імперії.

Серед загальної ейфорії оновлення перших років царювання Олександра II в якості прикладу не можна оминути поляків Литви й Білорусії. Саме шляхта шес-ти північних губерній російського відлomu Польщі, більш ліберальна й набагато відкритіша, ніж шляхта на Україні, подала сигнал про потребу відміни кріпацтва. Її адрес, звернений до царя в жовтні 1857 р., показав початок великої дискусії про це болоче для всієї імперії

питання. Консервативний український світ, хотів він того чи ні, був утягнутий в цю вповні схвалену новим царем акцію. 9 березня 1858 р. цар закликав усі дворянські зібрання російських губерній створити комітети, котрі невдовзі почнуть діяти.

Т.Бобровський, досить ліберальний землевласник Київської губернії, про якого ми вже згадували, залишив у "Щоденнику мого життя" точний, нераза різкий опис діяльності дворянських комітетів "Про влаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян" (це офіційна назва), або Селянських комітетів, хоча селяни не входили до їхнього складу. Автор зазначає, що, коли комітети працювали дуже серйозно, то панський загал не брав жодної участі в їхній роботі, до якої не проявляв аніяйменшого інтересу. Обрані 24 червня 1858 р. на дворянських зібраннях з розрахунку по дві особи від повіту, тобто по 24 з кожної губернії, уповноважені не відзначались, як і можна було чекати, новаторським запалом. 8 вересня 1858 р. вони почали засідати в Києві, Житомирі й Кам'янці; з перервами на світські розваги засідання тривали до весни 1859 р. Прихильників збереження існуючої системи панщини вистачало, передусім у Подільському комітеті, де верховодили такі магнати, як Бжозовський і Собанський. Однак у Києві та на Волині було розроблено комплексну систему, яка передбачала, залежно від якості орної землі, або переведення селян на оброк, або надання їм більших земельних ділянок [77].

Тим часом пізніша організація роботи над реформою в Санкт-Петербурзі не залишить жодного шансу на використання ідей, запропонованих українськими комітетами. Так, якщо до столиці їхало по представнику від кожного з великоросійських комітетів, три українські губернії мали формувати тільки одну делегацію, а полякам з Білорусії та Литви було дозволено створити одну представницьку одиницю з шести губерній, тобто загалом існувало всього два польські комітети від дев'яти губерній. Спільна комісія трьох українських губерній працювала з 19 квітня по 26 липня 1859 р. і нарешті направила до столиці чотирьох ультраконсервативних делегатів: Собанського від Поділля, Шостаковського від

Київщини, Мікулича від Волині та Ярошинського як голову делегації, який одразу ж після приїзду десь поїхався зі своєю коханкою.

Відомо, наскільки мляво й обережно велася ця робота у Санкт-Петербурзі під керівництвом міністра юстиції Панина та міністра внутрішніх справ Ланського. У підсумку пункти указу про відміну кріпацтва від 19 лютого (3 березня) 1861 р. змогли принести лише величезні ефемерні наслідки, бо їхнє дійсне запровадження у життя припало аж на 1863 р., коли росіяни побачили в Україні терен, охоплений польським повстанням, і вжити надзвичайні заходи.

Що ж до тих незначних змін, які сталися тут у 1861 р., — вони не принесли українським селянам ні полегшення, ні послаблення залежності від польських землеволодільців. Згідно з параграфом N 8 акта про відміну кріпацтва, дотичним трьох "південних губерній", у цьому регіоні запроваджувалися російські традиції, тобто мир і волость, і зокрема — була стверджена повна перевага шляхти завдяки створенню інституту мирового посередництва, що мав виступати своєрідним арбітром при розгляді конфліктів між селянами й панами, призначати його повинен був предводитель повітового дворянства [78]. У свою чергу ці арбітри (хоча таке й не передбачалося законом) почали призначати волосних писарів з-поміж польських декласованих шляхтичів, більш-менш асимільованих селянською масою, про що Київський митрополит Арсеній скаржився генерал-губернатору. 30 грудня 1861 р. князь П.Васильчиков, який заступив Бібікова у 1853 р., відповів йому, що функції писаря мусить виконувати конче селянин [79]. Селянські маси, як можна зрозуміти — ще більше дезорієнтовані змінами, котрі адіяніювалися від їхнього імені, але без їхньої участі, відповіли численними новими буйтатами [80]. Навесні 1861 р. Юзеф Шембек писав з Устя на Поділлі у листі до свого тестя Петра Мошійського, з якими труднощами він зустрівся, пояснюючи селянам, у чому полягають їхні права. На його думку, "царський маніфест стосовно емансипації селян" написаний нечітко, селяни недоречно зрозуміли його як знищення панщини, що призвело до гострих сутичок. Закінчилося все експедицією батальйону піхоти та ескадрону кавалерії, блокадою села, арештами

"головних зачинщиків з чоловіків і жінок", причому найбільш активними були саме жінки, які підбурювали чоловіків [80].

Для нас, хто дошукується суті польсько-українських взаємин і простежує перебіг російсько-польської боротьби за опанування українськими душами, найсуттєвішою на цей момент виступає ділянка, довгий час занедбувана польською стороною – початкова освіта.

Варто пригадати, як ще 1845 р. Бібіков твердив, що навіть українець-католик не має жодної потреби молитися або читати по-польськи. У свою чергу, православна церква не зробила ані одного кроку до ліквідації неписьменності серед селянських мас. Тим часом величезний інтерес до народу, що з'явився внаслідок обговорення питання про кріпацтво, викликав завзяття і в святихників – настільки ж пастирське, наскільки й русифікаторське. Їм забезпечують необхідні умови і надають різноманітну допомогу з метою організації при кожній церкві навчання молитов церковнослов'янською мовою та читання й писання по-російськи. З рапорту канцелярії генерал-губернатора дізнаємося, що у восьми повітах Київської губернії лише за 1859-1860 рр. створено багато парафіяльних православних шкіл [81]:

Повіт	Кількість шкіл
Липовець	90
Тараща	85
Звенигород	83
Сквира	88
Чигирин	61
Умань	61
Черкаси	57
Київ	23

Табл. 4. Православні парафіяльні школи, створені у 1859-1860 рр.

У таких початкових школах навчалось від 50 до 70 учнів. Коли ми пригадаємо, що ці школи існують поряд з народними училищами – початковими школами, якими управляє держава, то одержимо приклад, якщо й не вибуху в народному шкільництві, то принаймні реального поступу.

Польські землевласники, закостенілі у своїй ворожості до будь-яких реформ, не відразу зауважили, що цей рух приховував загрозу ще більшого відриву українського народу від них. Вони залишаються глухими до закликів випередити росіян, з якими до них звертається з Парижа, з польської еміграції, орган князя Чарторийського *Wiadomości polskie*. Втім, завдяки лібералізму Олександра II невдовзі такі осмілили київські студенти, котрі створили "Товариство наукової допомоги польському народові Волині, Поділля й України". Оскільки ж на Україні польського "народу" практично не існувало, під ним слід розуміти український народ! Згідно зі статутом, Товариство мало організувати "невеликі недільні школи" для міських ремісників і відкривати початкові школи, які і справді було створено 43 [83].

Тоді ж на допомогу польській шляхті в її намаганнях утримати бодай частину українців в орбіті польських впливів приходила сила, яка після 1831 р. себе майже не проявляла, – католицька церква. Така сміливість пояснюється хіба скороминущим проявом лібералізму. Гуманіст Пирогов стає відповідальним за народну освіту як куратор у Києві, а Варшава часів Велопольського, як відомо, служить прикладом нечуваного буяння політичного автономізму.

Восени 1859 р. Олександр II приїздить у Білу Церкву до графа Браницького, бере участь у полюванні і звідти вирушає на зустріч з подільською шляхтою до Кам'яниці. Шляхта користується нагодою, аби подати йому адрес, що дозволялося робити під час шляхетських виборів: двісті землевласників ризикують вимагати, "щоб діти бідних селян католицького віросповідання могли навчатися принаймні початкових елементів своєї віри" [84]. 16 січня 1860 р. генерал-губернатор Васильчиків передає – дивовижно! – відповідь Ради міністрів:

"Віднині римо-католицькому духовенству надаються рівні з православним духовенством права щодо навчання засад віри".

О якими поважними наслідками обернулося це рішення!

579 тис. селян-католиків знову пертворилися на ставку в мовно-релігійній битві. Поліція, яка живе ще часами Бібікова, закриває перші парафіяльні католицькі школи, створені на Поділлі в маєтках Олександри Потоцької й Чеслава Ярославського. У листопаді 1860 р. гайсинський справник припиняє діяльність п'яти таких шкіл у своєму повіті, де, відповідно, навчалось 39, 18, 10, 7 і 3 учні. Подільський предводитель дворянства Ф. Собанський надсилає протест Васильчикову [85], наголошуючи на значній кількості селян, які потребують такого навчання. Удаючи, що він прагне примирення, Васильчиков пише листа до двох єпископів католицьких діоцезій України, де просить, аби в цих школах навчали тільки катехізису і аби в жодному випадку вони не ставали школами читання й письма [86].

Настає період особливого напруження: 26 лютого 1861 р. у Варшаві, в Конгресовому Королівстві, падають перші жертви, і всюди, навіть у віддалених губерніях, приєднаних до Російської імперії, проходять жалобні меси за полеглих, що дуже непокоїть царський уряд. Це, звичайно, не загрожувало порушенням порядку в селах: селяни, як пише Т. Бобровський, вважають, що папи моляться за відновлення панщини! [87]. Але єпископи переконані, ніби, обмеживши кількість відправ, вони пом'якшать ставлення росіян до шкільного питання. Це виразно видно з листа, надісланого 18 березня 1861 р. Каспером Боровським, луцько-житомирським єпископом, І. Васильчикову. Він ставить собі в заслугу те, що уникнув надто частих жалобних відправ по варшавських жертвах, навіть викликавши недовіру пастви, і взаємні просить припинити переслідування православних, які перейшли у католицизм, і дозволити закриті раніше парафіяльні школи [88], згадуючи ще дві на Волині.

Тим часом, уся діяльність цивільних влад, особливо поліції, спрямована на те, аби не допустити чогось польського у навчанні селян. 14 квітня 1861 р. начальник волинської поліції відверто каже генерал-губернаторові, що він дотримується указу від 7 січня. Даючи ксьондзу в Білгороді дозвіл навчати катехізису й співу, він підкреслює, що строго стежитиме, аби "під жодним приводом не було організовано школи, аби діти

не вивчали там інших предметів". У Київській губернії поліція слідкує за діями ксьондза з Макарова у школі, фінансованій землевласниками Росцішевським і Рильським, які "відзначаються своїм патріотизмом і бунтівливими думками". У рапорті від 20 червня 1861 р. доповідається, що заняття проходять у помещкани ксьондза, через те не можна перевірити, за якими книжками воно ведеться, але відомо, що приватний учитель шляхетного походження одержує за це 300 рублів від поляків. Додаткове розслідування від 27 лютого 1862 р. уточнює, що вчитель Адольф Невенгловський має 24 роки і закінчив Одеський ліцей.

Школи продовжують діяти, коли не виявлено, що там навчають по-польськи, але їх безжално закривають при виявленні порушень. Подільський цивільний губернатор у звіті від 3 листопада 1861 р. дає дозвіл на діяльність десяти католицьких парафіяльних шкіл (серед учнів, кількість яких не перевищує двадцяти, добру половину становлять однодітці, тобто декласована шляхта), а тим часом Васильчиков забороняє 26 листопада школу, яку ксьондз Хлодковський хотів відкрити поблизу Липовця в маєтку Колишка, бо той виявив намір найняти шкільного вчителя [89].

У грудні 1861 р. міністр внутрішніх справ, схвалюючи твердість генерал-губернатора, ще раз підтверджує, що йдеться передусім про відкриття шкіл для селян великоросійських губерній. Оскільки ж у Південно-Західному краї православні школи існують майже всюди, немає потреби відкривати нові, і тому

"можна чудово уникнути шкідливого впливу на селян учителів польського походження завдяки вжитим Вами заходам" [90].

Віднині всі католицькі *szkołki* (невеличкі школи) та *osłonki* (дитячі будинки) перетворюються на ознаки широкої змови з метою таємного поширення польської освіти і їх закривають одна за одною, щоб у жодному разі не дійшло до повторної колонізації українців, байдуже, що вони католики. І ось начальник володимирської поліції доповідає про закриття шкіл у маєтках Любомирських, Чацьких, Цешковських, Свідерських. Воно

щоразу супроводжується поліцейським обшуком і арештом учителів [91]. 6 лютого 1862 р. начальник волинської поліції інформує самого генерал-губернатора, що він порадив старшинам і старостам селянських громад посилати дітей не до панських, а виключно до православних шкіл [92].

Розпочалася справжня війна за просвіту. В усіх повітах закриваються початкові католицькі школи. Це смертельний двобій: одних – щоб зберегти вплив, інших – щоб заволодіти душами українців.

У довгому листі від 8 березня 1862 р. луцько-житомирський єпископ ще раз звертається до Васильчикова, намагаючись довести, що перше рішення Ради Міністрів зовсім не забороняло наймати вчителів, бо у ксьондза немає часу для навчання, до того ж це широко практикується у православних школах. "Ми, католики, дуже засмучені, що нашу просвіту обмежують...", – пише він, наводячи всі випадки закриття шкіл і вказуючи, зокрема, на Бердичів, де

"поліцейський особисто розігнав дітей, наказав своїм підлеглим повкидати лавки й стільці і погрожував порозбивати їх на друзки, якщо учні знову зберуться".

Єпископ звертає увагу на арешти шкільних учителів та органістів і на свавілля поліції, яка нищить знайдені польські букварі [93].

Двозначність ситуації випливає з того, що католицьке духовенство розширено тлумачить текст ухвали Ради міністрів від 16 січня 1860 р., а росіяни, навпаки, вважають, що дітям селян-католиків належить вчитися лише молитов і співу по-латині. 10 березня 1862 р. предводитель липовецької шляхти рішуче протестує проти навчання, яке могло б вестися тільки усно, але Васильчиков не поступається. 20 березня він навіть підтверджує трьом цивільним губернаторам незаконність усього, що б робилося поза костюлом та ще й сторонніми особами [94]. Цим він ніби наперед відповів на лист Антоні Фіалковського, кам'янецького єпископа, в якому той чотирма діями пізніше даремно посилатиметься на роалогу територію парафій, просячи дозволу

донести катехізіас до віддалених сіл. Обмежити навчання самим костюлом, зазначається в листі, означало б відрізати велику парафіяльну родину від її наставника [95].

Ні в поляків, ні в росіян не виникає навіть гадки – всупереч, а, може, якраз через те, що українська мова набуває поширення в міських центрах – про те, що українському народові було б логічно молитися рідною мовою. Обмінюючись аргументами, обидва гегемони прагнуть довести лише те, що українська мова – це діалект його власної.

Пильна увага росіян сконцентрована і на загрозі польського відродження в цьому регіоні. Повз їх увагу не пройшли приготування до повстання: в лютому 1862 р. у Кисві викрито підпільну друкарню Стефана Бобровського. Тож можна зрозуміти злість, яку вчувасмо в листі подільського цивільного губернатора з Кам'яниці до Васильчикова від 27 квітня 1862 р., коли він заторкує мовне питання стосовно селян:

"Хоч ці селяни є католиками за вірою, вони росіяни за походженням. Оскільки ж між національністю і вірою немає нічого спільного, не варто, на мою думку, дозволяти їм вчити польську мову у ксьондзів; було б природно, щоб вони навчали їх катехізісу згідно з католицьким обрядом, але по-російськи, що було б людям зрозуміліше, ніж по-польськи".

Цей аргумент дуже імпонує генерал-губернаторові, який упізнає в ньому думку Бібікова 1845 р., і відразу, 11 травня 1862 р., пише до єпископів. Єпископи, зазначає він, повинні пам'ятати, що мають справу з селянами, католиками лише за вірою (sic), але росіянами за походженням, які розмовляють малоруським діалектом і тому краще розуміють російську, ніж польську. Він вимагає від них рапортів про заходи, вжиті для навчання виключно російською мовою.

Фіалковський не вірить своїм очам і 22 травня намагається довести губернаторові, що це неможливо:

"Малоросійський діалект селян-католиків на Поділлі, насичений польськими елементами внаслідок багатовікових взаємин обох народів, ніяк не перешкоджає навчанню дітей польською мовою, бо вони в ній охрещені і нею моляться... Відповідно, неможливо залишати малоросів у релігійному невігластві з тієї причини, що вони росіяни за походженням..."

До того ж, додає єпископ, ксьондзи не перешкоджають їм вивчати російську і навіть у цьому допомагають [96].

Але подільський цивільний губернатор у Кам'яниці, який, схоже, користується прихильністю Васильчикова (йому надіслано копію відповіді Фіалковського), продовжує розвивати свої досить вагомні аргументи. Він заявляє, що зовсім не розуміє доказів подільського єпископа, адже всі католики Росії - лицемірно пише він, не згадуючи про переслідування - як і італійці, французи, литовці, вірмени, можуть молитися рідною мовою.

"Чому ж тоді росіянин-католик у Росії є настільки залежним, настільки невільним від польських ксьондзів, що не зважається молитися рідною мовою? Його навіть не навчають інших молитов, окрім польських... З дитинства йому намагаються насадити переконання, що він не належить до єдиної російської родини тільки тому, що він римо-католик, а не православний? Я розцінюю це як сваволю з боку польських ксьондзів, які намагаються поширювати й зміцнювати польський елемент на цих теренах, завдаючи шкоди місцевому російському елементові".

Посунувши так далеко свою логіку, російський савонник наприкінці листа до генерал-губернатора торкається навіть можливості, яку той не поспішатиме реалізувати: він просить, щоб селяни навчалися своєї релігії "рідною мовою, тобто російською або малоросійською" [97].

Епістолярна війна на найвищому рівні тривала з липня по вересень 1862 р. Тоді як Фіалковський повто-

рював, що "ласка й хвала Всевишнього не обмежуються однією мовою", а Васильчиков сухо наказував йому виконувати одержане розпорядження, луцько-житомирський єпископ Боровський, відсутній на момент прийняття рішення, вирішув, що зможе захистити поляків:

"Я переконався, що в усіх волинських парафіях селяни-католики мешкають переважно у прикордонних зонах Галичини й Конгресового Королівства, що всі вони поляки за походженням і називають себе мазурами (тобто, уродженцями Центральної Польщі - Д.Б.). Наскільки я міг спостерігати в костьолі, всі добре володіють польською, дуже добре розуміють церковне вчення костьола й молитви... Вони вчать малоросійську й користуються нею у внутрішніх взаєминах, але не вважають її за ознаку свого походження" [98].

Схоже було, що битву стосовно мов програно, але католицьке духовенство й землевласники намагаються ще щось зробити, аби зберегти якомога тісніші контакти з селянами-католиками, незважаючи на їхні поступове віддалення. З вересня 1862 р. Вітте, новий куратор Київського учбового округу, тобто найвищий губерньський чин, відповідальний за російську освіту, відкидає пропозицію київського предводителя дворянства А.Хорвата про призначення католицьких наставників у початкові православні школи. Він відповідає, що це підірвало б довіря батьків:

"Це неминуче викликало б у селян підозру щодо православного духу й російської національності шкіль. Зрештою, дозволити перебування ксьондзів у початкових православних школах - означало б ввести польську мову, обтяжуючи незручностями школи, створені урядом для відродження серед сільського населення краю усвідомлення свого російського походження, чого в початковій школі треба остерігатися ще більше, ніж в будь-якій іншій".

Зрештою, Вітте волів би, щоб малолітні католики ходили до ксьондзів, аніж бачити ксьондза в російській школі, проте Васильчиков не дозволяє ні того, ні іншого [99].

Дехто з ксьондзів, наприклад Остапович (про якого йдеться в рапорті поліції на старшину селянських громад), для того, аби відокремити учнів-католиків, змушених ходити до православної школи, бере на себе їхнє навчання, але поліція протистоїть таким намірам, бо це дорівнювало б створенню школи (там було десять учнів).

"До того ж, - пише начальник поліції цього повіту, - подібні школи, як повідомляє керівництво губерньської поліції в листі від 31 жовтня, створюються тасмним товариством, мета якого поширення польського фанатизму серед дітей і селян";

окрім того, поліція давно помічала за Остаповичем, що "під час проповіді він дозволяє собі робити прозори натяки, які пробуджують польський націоналізм" [100].

Вичерпавши всі аргументи, Боровський випробовує останній шанс, щоб зберегти тонку нитку, яка єднає - звернімо на це увагу - лише шосту частину селян з польськістю. Його спроба добре характеризує консервативний дух, схильний краще на відстані підтримувати національне й релігійне верховенство, ніж допустити зміни в суспільному статусі селян. У період наростання революційної хвилі польський єпископ наївно вірить, що російські самовладці почують його. 10 листопада 1862 р. він пише до Васильчикова, що його, як і уряд, непокоїть поширення шкідливих ідей, а оскільки в багатьох випадках російські вчителі, підготовлені в царських університетах, виявляються небезпечними соціалістами, було б просто й доречно збалансувати їхній вплив, призначивши у школи "людей простих і благонадійних": церковних сторожів, ризничих, органістів, які б забезпечували початкову підготовку й навчали катехізису.

Ось про що думав польське духовенство, тоді як гарячі, сповнені патріотичного запалу голови у Варшаві готують повстання проти царя. Росіянам пропонують

співпрацю в боротьбі зі "шкідливими думками", аби зберегти мізерний і обмежений вплив на жменьку селян. Боровський переконує, що можна просто довірити католицьким деканам вибір учителів, які були б - це так слушно! -

"людьми дуже простими, далекими від сучасних ідей, вибраними з середовища людей з чистим серцем, які, безперечно, заслуговуватимуть на більшу довіру, ніж ті, що легко й успішно складають іспити в університеті..." [101].

Але той, кому призначається це послання - Васильчиков, помирає, генерал-губернатором стає генерал Анненков, який не любить жартувати. Київський митрополит намагається одразу ж переконати його в тому, що поляки і надалі прагнуть повернути навчання народу на свою користь, як це робить Гейне, мировий посередник з Бердичева, роздаючи абетки й "намагаючись посилити польський елемент на шкоду православно-російській народності" [102]. Звільняють Гейне, а заодно й шкільних учителів-поляків, які не дотримувались інструкції від 11 травня 1862 р.

9 лютого 1863 р. Анненков рекомендує цивільним губернаторам трьох губерній розпочати безжальне полювання на "польські школки, які знову вважаються ознакою діяльності тасмних товариств" [103], а 26 лютого надсилає в Міністерство внутрішніх справ та начальника київської поліції Гессе список сімнадцяти парафіяльних католицьких шкіл цієї губернії, де навчається 221 українська дитина [104]. Скарги Боровського з приводу звільнення шести ксьондзів на Волині 14 березня 1863 р. до уваги не беруться, оскільки поліції вже відомо, що Варшавське повстання загрожує перекинутися на Україну. Поліція, звичайно, не знає, що землевласники цих губерній не схильні дослухатися до закликів із Варшави, що вони гальмують поширення серед українського народу написаної у Варшаві "Золотої грамоти", в якій проголошувалося - цілком нереально - що поляки, здобувши волю, дадуть селянам більше, ніж цар [105]. Як тільки у травні 1863 р. кілька несміливих і спорадичних шляхетських заворушень - ми ще до

цього повернемося – створили враження, ніби польське повстання перекинулося на Україну, послідувала безжальна військова відповідь росіяні, і не могло вже бути навіть мови про культурні контакти між поміщиками й селянами. 1 травня 1863 р. волинський поліцеймейстер пропонує Анненкову "повністю заборонити навчання дітей у парафіях і дозволити його лише в католицьких семінаріях, де навчають служби біля вівтаря". Того ж дня генерал-губернатор надає цьому рішенню законодавчої сили. Віднині по всій Україні забороняється вивчати католицький катехізис. Це триватиме десятки років [106].

Який же висновок можна зробити про цей період польсько-українських стосунків, що тривав понад 30 років? Польська історіографія, навіть найновіша, не може позбавитися мрій про те, яким міг би бути союз з селянами у боротьбі проти царизму. Стефан Кеневич, автор найкращого дослідження про 1863 рік, пише:

"Однією з основних причин падіння Національного уряду [уряд польського повстання у Варшаві – Д.Б.] було те, що польське повстання не охопило селянських мас України й Білорусі" [107].

Хіба могли українські селяни у світлі всього сказаного відчутти щонайменший потяг до солідарності зі своїми панами, які думали лише про збереження панщини без жодних обмежень, з усіма її жорстокостями, доки їх власні інтереси не були прикро зачеплені у 1863-1864 роках? Коли Кеневич пише про останнього керівника повстання С.Траугута, що мав вирішити "найважчу проблему, яку доводилося вирішувати польському народові", то треба сказати, що проблеми як такої не існувало. Питання було вирішено наперед. Паризька еміграція не хотіла цього визнавати, а перестороги Северина Гошинського про непоправну прірву, висловлені в книзі "Король старого замку" (1842), та заклики кількох членів "Громади Умань", створеної 1835 р. після розколу Польського демократичного това-

риства, залишилися поодинокими. Т.Бобровський вказує, що 1863 р. селяни схилилися до росіян, мріючи, як правило, лише про грабунок панських маєтків.

Проте не всі серед нечисленних польських повстанців у цих губерніях у 1863-1864 рр. належать до закоренілих прихильників панщини. В одних анонімних мемуарах читаємо:

"Селяни зв'язали нас і так привели у волость. Може видатися дивним, що ми дозволили зв'язати себе, як баранів, тоді як у нас була зброя. Треба це зрозуміти, треба знати, що ми присягали не застосовувати на Русі зброю проти селян, і краще полягти, ніж пролити кров наших заблуканих братів. Ми сподівалися, що в майбутньому зможемо довести, що вони помилялися, і пояснити, що не ми, а Москва є їхнім ворогом".

Але селяни не бачать різниці, вони, продовжує мемуарист,

"зібралися, з'їхалися возами, посадили нас на них, виділивши по вартовому на кожного. Всі були верхи й звідусіль оточували наші вози... Волосся стає дибки від однієї думки про те, які страхіння вони собі дозволили чинити, і хто б міг подумати, що сільські жінки виявляться дикішими за чоловіків? Вони допускали таке варварство над мертвими тілами, що в жодній мові немає слів, щоб це описати" [108].

Багато хто з "червоних" розумів, що польське повстання на Україні було наперед приречене на поразку. 19 липня 1862 р. молодий Емануель Мошинський, який проводив канікули на Поділлі, писав до батька: "Народу не знаю, бо й пізнати його не можу, мови не знаючи. Землевласників не знаю, бо не багатьох бачив, окрім як на іменинах пана Липковського, але ніколи не відчував до них симпатії і не відчуватиму. Вважаю, що через надмірне старання про власну кишеню вони забули, що є єдиними представниками Польщі в цьому краї, що кожен з них мав би бути посланцем у своєму маєтку,

який поширює братання і освіту народу, що йшло б на користь Польщі, а вони були тиранами й катами народу і слугами ворогів. Дотримувалися патріотизму, доки він не торкався їхніх кишень, а любов до народу прославляли доти, доки вона не ставала на заваді панщині і всій їхній тиранії. Тепер виступають проти тієї молоді, яка починає, хоч і запізно, поширювати освіту й розказувати людям про права людини. Їх звуть хлопоманами, їм приписують якнайчорніші злочини; одні засоромлені тим, що їх випередили в патріотизмі нижчі від них, інші перелякані, чи не прийде кара, слухна в усіх відношеннях.

Розповіді про минулорічні страждання (ідеться про сутички, пов'язані з проголошенням "емансипації селян" - ДБ), яких ці селяни зазнали лише за намір домагатися людських прав - за ці муки вони гідні стати поруч з тими мужами, які присвятили свободі життя й усе, що мали - дуже мене роздратовали й обурили. Згідно з відозвою варшав'ян до всіх поляків, яка тепер повинна стати нашим правом, вважаю, що всіх тих, які допустили військо на народ, належить рахувати нарівні зі зрадниками, бо, можливо, саме цим остаточно вони погасили симпатії селян до нашої справи" [109].

У 1864 р. Санкт-Петербургові вдалося спритно скористатися ненавистю народу до землевласників, встановивши - на відміну від решти імперії - обов'язковий викуп за землю з двадцятивідсотковою знижкою порівняно з сумою, передбаченою реформою 1861 р. [110]. Чи ж варто цьому дивуватися?

У досліджуваний період понад чотири мільйони селян становили робочу силу і єдине джерело збагачення польських поміщиків-шляхтичів. Ця база, протиставлена своїм власникам, постійно є предметом підступних намірів росіян, мета яких - з усе більшим успіхом перетягнути її на свій бік, замінити старий імперіалізм, котрий дедалі більше опиняється під загрозою, імперіалізмом власним, більш динамічним і потужним.

Ми показали, що польські землевласники понад півстоліття після включення до Російської імперії, аж до 1863 р., займали домінуючу позицію стосовно ук-

раїнського селянства, але у великому суперництві двох крупних сил, що прагнули гегемонії - російської і польської - у соціальному, культурному, релігійному і мовному протистоянні завжди виграла російська сторона, котра все більш поглиблювала уже й без того широкую в минулому прірву між поляками та українцями.

ПРИМІТКИ

1. Ще на початку XVII ст. багато родин землевласників визнавали українське походження, хоча в досліджуваній період вони вже повністю полонізувалися. Див.: T.Chynczewska-Hennel. *Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII wieku*. - Warszawa, PWN. 1985 - S.188; F.E.Syrop. *Between Poland and Ukraine: the dilemma of Adam Kysil, 1600-1653*. - Cambridge, Mass., Harvard Ukrainian Research Institute, 1985. - 406 p. Про всю складність і суперечливість асиміляційного процесу у XVI-XVII ст. див.: A.Jobert. *De Luther à Mohyla, la Pologne dans la crise de la chrétienté 1517-1648*. - Paris, TES, 1974. - 474 p. 1a) Звіт волинського цивільного губернатора за 1850 р. ЦДІА СРСР у Ленінграді, ф.1281, оп.5, спр.59; звіт київського цивільного губернатора, там само, спр.61; звіт подільського цивільного губернатора, там само, спр.78a.

Ці дані уточнювали кількість кріпаків, вказану у рапорті генерал-губернатора за 1840 р. - Там само, ф.1409, оп.2, спр.6344; вони використані В.М.Кабузаном: *Народонаселение России в XVIII и в первой половине XIX в.* - М., 1963. Кількість поляків отримано додаванням кількості підтверджених шляхтичів до декласованих (однодворців і громадян), див. наступні розділи нашого дослідження. У 1858 р. загальна кількість поляків у трьох українських губерніях становила 493 767, що свідчить про дуже великий природний приріст. Див.: В.М.Зайцев. *Социально-сословный состав участников восстания 1863 г.* - М.: Наука. - 196 с. Звернімо увагу на кількість польської шляхти. У 1789 р. у Франції нараховувалося лише 110-120 тис. знаті, тобто 25 тис. родин. Пор.: G.Chaussinand-Nogaret. *La noblesse au XVIII siècle*. - Paris: Hachette, 1976. - P.47-49.

2. Звіт генерал-губернатора Д.Г.Бібікова по трьох губерніях за 1840 р. - ЦДІА Ленінград, ф.1409, оп.2, спр.6344.

3. Там само.

4. Там само.

5. Там само.

6. Див.: T.Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski w latach 1764-1794*. - Warszawa, 1897. Т.1. - 88 s.

7. Наведена В.Вельгорським кількість жертв - 150 тис., безсумнівно, перебільшена, бо становить не п'яту частину польського населення на Київщині, як твердить автор, а загальну кількість, див.: *Ziemia ukraińska Rzeczypospolitej, zagrys dziejów* // *Pamiętnik Kijowski*, т.1. London, 1959. - 70 s. Фрагменти поеми цитую за: *Zamek kaniowski*, cz.II, v.279-276, 279-287.

8. Селянський рух на Україні (середина XVIII - перша чверть XIX ст.) Збірник документів і матеріалів / Упор. Л.З.Гісцова та ін. - К.: Наукова думка, 1978. - 574 с. Другий том про XIX ст. у стадії підготовки. [*] Див. також: В.А.Дядиченко. *Історія селянства Української РСР*. - К.: Наукова думка, 1967, т.1, останній розділ.

9. S.Twardowski. *Wojna Domowa z Kozaki i Tatary... za panowania Jana Kazimierza... tocząca się*. - У чотирьох книгах, 1681. Окрім цього свідчення він цитує Грондського та французького картографа Боплана.

10. J.Kraszewski. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*. - Т.1, - Wilno, 1840. - S.170-181.

11. A.Przedziecki. *Podole, Wołyń, Ukraina*. - Т.1. - Wilno, 1841. - 78 s.

12. J.Kraszewski. *Op. sit.* - S.175. Він зауважує, що з наближенням до Києва жінки одягаються краще, а селянські запряги стають численнішими тощо.

13. А.З.Барабой. *Обезземелення поміщиками кріпосних селян Подільської губернії і посилення експлуатації їх в період між "інвентарною" і "селянською" реформами* // *Наукові записки Інституту історії АН УРСР*. - К., 1958, т.12; В.З.Ганцова-Берникова. *З життя селянства Київщини за першу половину XIX ст.* // *Україна*. - К., 1927, т.21; F.Rawita-Gawroński. *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po r.1831 i 1863*. - Kraków, 1917. - S.7-20.

14. W.A.Serczyk. *Historia Ukrainy*. - Wrocław, Ossolineum, 1979. - 224 s.

15. П.А.Лавров. *Українське селянство і польське повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні* // *За-*

* [Селянський рух на Україні 1826-1849 рр.: 36 док. і матер. - К.: Наукова думка, 1985. - 504 с. Прим. ред.]

писки історичного факультету Львівського державного університету ім.Франка - Львів, 1940, т.1; Г.І.Сергієнко. *З історії повстання 1830-1831 рр. на Правобережній Україні // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - К., 1979, вип.5. - С.63-77; T.Łepkowski. Spoleczne i narodowe aspekty powstania 1831 roku na Ukrainie // Kwartalnik Historyczny, 1967, n.6.*

16. ЦДА Ленінград, ф.1266, оп.1, спр.24 (1839 р.). Тасма на записку Бібікова розглядалася 1, 24 і 25 лютого 1839 р.

17. Там само, спр.18 (1836 р.). Нота Міністерства внутрішніх справ від 29 вересня 1836 р.

18. Там само, спр.24, 8 травня 1839 р. "Записка про моральне обличчя поляків з політичної точки зору", автором якої був Бібіков; комітету її представив Бенкендорф.

19. ЦДА у Києві, ф. 533, оп.2, спр.911, 1003, 1005, 1015.

20. Там само, ф. 442, оп.131, спр.8. Інша справа про цю важливу подію зберігається в Київському облдержархіві, ф.2, оп.3, спр.5527.

21. Лист київського військового губернатора до дворянського зібрання. Київський ОДА, ф.782, оп.2, спр.491 (ресстр кореспонденції за 1832 р.).

22. ЦДА Київ, ф.442, оп.131, спр.110; Київський ОДА, ф.2, оп.3, спр.5629.

23. ЦДА Київ, ф.442, оп.128, спр.961.

24. Київський ОДА, ф.1238, оп.1, спр.3. Циркуляр київського цивільного губернатора предводителем дворянства губернії від 14 жовтня 1833 р.

25. Там само.

26. *Ramoty starego detiuka o Wołyniu // Wyd. F.Rawita-Gawrobski, t.III. Wilno, 1914. - S.217.*

27. ЦДА Київ, ф.442, оп.65, спр.82.

28. ЦДА Ленінград, ф. 1281, оп.5, спр.61, звіт цивільного губернатора J.I.Kraszewski. *Listy do rodziny 1820-1863. - Kraków, Wyd. Lit., 1982. - S.156.*

29. І.С.Слабсєв. *З історії первісного нагромадження капіталу на Україні: чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII - першої половини XIX ст. - К.: Наукова думка, 1964. - 138 с. Див. також: A.Iwański. Pamiętniki 1832-1876. -*

Warszawa, 1928. - S.6-7 (wyd.II, 1968); Спогади К.Б.Жозовського (батька Зенона) "Pamiętka od dziada dla wnuczek Maryni i Helenki Grocholskich" були люб'язно передані мені в копії проф. Каролем Гурським з Торуня, якому я широ дякую.

30. A.Iwański. *Op.cit. - S.5.*

31. *Ibidem, s.3.*

32. J.I.Kraszewski. *Op.cit. - S.174.*

33. A.Przedziecki. *Op.cit., t.I. - S.79.*

34. T.Szczeniowski. *Bigos hultajski, bzdurstwa obyczajowe. - T.I, Wilno. - 1844. - 161 s.*

35. T.T.Jeż (Z.Milkowski). *Od kolebki przez życie. Wspomnienia. - Kraków, 1936, T.I. - S.121.* Трохи загальніше про конфлікт Потоцьких з їхнім оточенням див.: С.Шамрай. *Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими, 1787-1837 // Науковий збірник історичної секції УАН - К., 1929.* Феодальну сваволу Мечислава Потоцького описано на основі рукопису однієї з його жертв, Вінцента Белжецького (Biblioteka PAN w Krakowie, sgn. 1001); див.: J.Łojek. *Potomkowie Szczęsnego. Dzieje fortuny Potockich z Tulczyna. - Lublin, Wyd. Lubelskie, 1980. - S.131-132.*

36. В.А.Федоров. *Помещичьи крестьяне центрально-промышленного района России XVIII-XIX вв. - М., 1974. - С.241-245.*

37. Там само, с.226.

38. ЦДА Ленінград, ф. 1266, оп.1, спр.42, щоденник засідань за 1837 р., с.179-180.

39. Там само, спр.22, анонімна записка, представлена міністром внутрішніх справ і передана імператором.

40. ЦДА Київ, ф. 442, оп.1, спр.2808.

41. Там само, спр.3127. У цій справі містяться такі самі відомості про Поділля, документ складено 20 листопада 1840 р.

42. Там само, ф.442, оп.789а, спр.288.

43. Там само, спр.372.

44. Там само, оп.1, спр.3125. Судячи з рапортів цивільних губернаторів, кількість самогубств серед селян щороку була досить значною, звичайно по 100-150 на рік у кожній губернії. Часто траплялися самогубства дітей у віці від 8 до 16 років, здебільшого від страху

перед покаранням за крадіжку. У 1853 р. київський цивільний губернатор заборонив публікувати результати 114 анкет про самогубства. Там само, спр.10526-10640.

45. Там само. Відповідь Бібікова, 20 липня 1840 р.

46. Там само. Відповідь В.Здєсховському, 1 березня 1841 р.

47. ЦДА Ленінград, ф.1266, оп.1, спр.26, щоденник засідань за 1840 р.

48. Там само, спр.28.

49. Київський ОДА, ф.1238, оп.1, спр.418. Про переслідування селян та про численні вимушені втечі з маєтків див. популістську повість: Т.Т.Жез. *Wasył Hohub* (1857) та аналіз повісті: S.Kozak. *Ukraina w twórczości T.T.Żeż* // *Slavia Orientalis*, 1969, N 4. - S.401-413.

50. Там само, спр.565, лист предводителя дворянства Київського повіту цивільному губернатору від 28 вересня 1845 р.

51. ЦДА Київ, ф.442, оп.794, спр.186. Усі школи при католицьких та уніатських парафіях були закриті указом від 15 квітня 1832 р. Лише на Волині їх налічувалося 55, на Поділлі - 35. Там само, ф.710, оп.1, спр.53.

52. ЦДА Ленінград, ф.1266, оп.1, спр.26. Річний звіт київського цивільного губернатора за 1840 р. приділяє багато уваги надмірній експлуатації селян поміщиками та економами. Там само, ф. 1281, оп.3, спр. 71а, арк. 8-11.

53. ЦДА Ленінград, ф.1266, оп.1, спр.34, с.23-94 щоденника засідань за 1844 р.

54. Там само, спр.36, с.230-265.

55. Російські праці про підготовку реформи 26 травня 1847 р. також неповні. Див.: В.И.Семевский. *Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой пол. XIX вв.* - В 2-х томах. - СПб., 1888. Докладнішою є праця: І.О.Гуржій. *Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст.* - К.: Держполітвидав УРСР, 1954. - С.348-425.

56. Примірник "Закону про інвентарі", розісланий усім землевласникам, зберігається в архіві родини Потоцьких: ЦДА Київ, ф.49, оп.1, спр.418 (масток Болєслава Потоцького).

57. T.Bobrowski. *Pamiętnik mojego życia, tom I.* - Warszawa, PIW, 1979, przedm. S.Kieniewiczza. - S.287 (перше видання: Lwów, 1900).

58. ЦДА Київ, ф.442, оп.798, спр.74: звіти подільського й волинського цивільних губернаторів, березень-червень 1848 р. Михайло Возняк. *Кирило-Мефодіївське братство.* - Львів, 1921; A.S.Nifontow. *Rozja w roku 1848.* - Warszawa, 1953. - S.93-105, автор говорить і про інші польські листівки на Галичині.

59. Там само. З приводу цих повстань див.: М.Корнилович. Бібіховські обов'язкові інвентарі і селянство в Володимирському повіті на Волині // *Український археографічний збірник.* - К., 1926, Т.1; більш загальна праця: А.З.Варабой. *Правобережна Україна в 1848 г.* // *Исторические записки*, N 34, 1950.

60. Там само, ф.442, оп.45, спр.73.

61. Там само, оп.445, спр.119.

62. Київський ОДА, ф.2, оп.3, спр.7774.

63. A.Iwański. *Op.cit.* - S.4.

64. Київський ОДА, ф.2, оп.164, спр.219.

65. Там само, спр.220.

66. Там само, оп.165, спр.47.

67. Там само, оп.164, спр.175.

68. Там само, спр.172 (про молоду селянку Юркевича); H.de Balzac. *Lettre sur Kiev.* - С.574-575.

69. ЦДА Київ, ф.442, оп.451, спр.7.

70. Київський ОДА, ф.2, оп.165, спр.37.

71. Там само, оп.164, спр.173.

72. Там само, спр.174.

73. Так було з В.Вельгорським (Пор.: *Ziemia ukraińska*, s.7.), який всупереч змісту цитує уривок із З.Мілковського *"Udział Polaków w wojnie wschodniej 1853-1856"* (Paris, 1858). Міністерство закордонних справ Франції уважно слідкувало за цими заворушеннями й вимагало рапортів від очевидців. З цього приводу листи французам надсилав генерал Рибінський, див.: А.Е. Paris. *Mémoires et Documents, Russie*, t. XIV. - P.18-21. Див. також: M.Handelsman. *Ukraińska polityka kr. Adama Czartoryskiego przed wojną krymską.* - Warszawa, 1937. Найфантастичнішу інтерпретацію селянських заворушень на початку 1855 р. знаходимо у: M.Kukiel. *Dzieje Polski*

porozbierowej 1795-1925. - Paris, 1983. Ed. "Spotkania", wyd. II. - S.366, де говориться, що селяни прагнули до порозуміння з польськими поміщиками й шукали у них підтримки проти Москви.

74. T. Bobrowski. Op.cit. - Tom II. - S.57-58. Про випадок з Розенталем див.: J. Tabiś. *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim*. - Kraków, 1974. - S.75-77. Про придушення цих рухів за допомогою сили вичерпно пише С.Шамрай: *Київська козаччина 1855 р.: до історії селянських рухів на Київщині // Записки історико-філологічного відділу УАН*. - Київ, 1928, Т.11 і 20.

75. J. Kraszewski. *Dwa światy*. - Kraków, Wyd. Lit., 1967. - S.82-83.

76. J. Olechnowicz. *Polska myś patriotyczna i postępową na ziemiach ukraińskich w latach 1835-1863 // Pamiętnik Kijowski, T.II*. - London, 1963 - S.24-25. Див. також: J. Tabiś. Op.cit. - S.129-132; Р.Ф.Кирців. *Україніки в польських альманахах доби романтизму*. - К., 1965, де добре висвітлена "мода на український народ", див. передусім: Дмитро Дорошенко. *Володимир Антонович*. - Прага, 1942.

77. Одержані комітетами результати викладені у названій праці Т.Бобровського (т.П): київський комітет - с.137-211, волинський комітет - с.253-258, подільський комітет - с.264-266.

78. Список цих арбітрів та коментарі Т.Бобровського про реформу див. у т. II, с.410-416.

79. ЦДА Київ, ф.442, оп.811, спр.255.

80. О.Степанишина. *Господарство графів Брацицьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках // Студії з історії України: дослідження кафедри історії України в Києві*. - К., 1930; S.Kieniewicz. *Powstanie styczniowe*. - Warszawa, 1972, PWN. - S.160; *Соціально-політичне рухання на Україні 1856-1862 і 1863-1864. Сборник документов / Ред. В.Королюк*. - Вроцлав -К., 1963-1964, в 2-х т. - С.566, 551; Г.Марахов. *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине*, - К., 1967; Н.Н.Лещенко. *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.* - К., 1959. - С.375-415.

81. ЦДА Київ, ф.442, оп.810, спр.192.

82. S.Kieniewicz. Op.cit. - S.40.

83. Там само, с.41. Про недільні школи для міських ремісників є гарне дослідження В.Королюка й Г.Марахова у збірнику: *Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie w latach 1856-1862*. - M.Wroclaw-K., 1963. - С.93 і відповідно російською та польською мовами.

84. T. Bobrowski. Op.cit., т.II. - S.355.

85. Лист від 17 грудня 1860 р. ЦДА Київ, ф.442, оп.810, спр.182.

86. Лист П.Васильчикова до кам'янецького єпископа та луцько-житомирського єпископа Боровського від 7 січня 1861 р., там само.

87. T. Bobrowski. Op.cit., т.II. - S.445.

88. ЦДА Київ, ф.442, оп.810, спр.182.

89. Там само.

90. Міністр внутрішніх справ Васильчикову, грудень 1861 р. Там само, оп.810, спр.255.

91. Там само, рапорт від 20 січня 1862 р.

92. Там само.

93. Там само, спр.182.

94. Там само. Це бажання росіян перешкодити польським впливам на українців ще виразніше виявляється в листі Васильчикова до міністра народної освіти О.В.Головіна, наведеному В.Королюком та Г.Мараховим: *Ruch społeczno-polityczny na Ukrainie...*, док.123. - с.251-253.

95. Після повстання російська преса відверто говоритиме про плани католицького духовенства як про бунтівничі; див.: *Тайные польские школы в Юго-Западном крае России до 1863 г. // Вестник Западной России, 1865, Т.5*. - С.250-254; Трохи ширше: *Недавно минувшее Вольки // Вольские губернские ведомости*. - Житомир, 1867, N 127-134.

96. ЦДА Київ, ф.442, оп.810, спр.182.

97. Там само.

98. Там само, лист єпископа Фіалковського до Васильчикова від 7 серпня 1862 р. та відповідь останнього від 23 серпня; лист єпископа Боровського від 29 серпня 1862 р. Насправді мазури, про яких писав єпископ, належали не до селян, а до зубожілої шляхти, просто на цей час вони вже асимілювалися. Див. наступний розділ.

99. ЦДІА Київ, ф.442, оп.811, спр.255.
 100. Там само, оп.810, спр.182.
 101. Там само.
 102. Там само, рапорт коадьютора київського митрополита київському генерал-губернатору від 25 січня 1863 р.
 103. ЦДІА Київ, ф.442, оп.811, спр.255.
 104. Там само, оп.810, спр.182.
 105. Факсиміле такої "Золотої грамоти" кирилицею опублікував Олехнович (назв. праця, С.32). Про недовір'я - цілком слушне - поляків на Україні до самих українців під час повстання див.: S.Kieniewicz. *Op.cit.* - S.297-300, особливо с.498-499.
 106. ЦДІА Київ, ф.442, оп.811, спр.255.
 107. S.Kieniewicz. *Op.cit.* - S.703.
 108. E.Kozłowski. *Rok 1863 na Ukrainie: pamiętnik nieznanego autora.* - Kraków, WydLit., 1979. - S.50-52.
 109. Цит. за: E.Rostworowski. *Popioły i Korzenie.* - S.245-246.
 110. T.Bobrowski. *Op.cit.*, т.II. - S.487, 506-508. Після 30 липня 1861 р. генерал-губернатор Анненков завойовує популярність, обіцяючи ці заходи селянам. Відтоді поляки вже нічого не можуть їм запропонувати. Див.: S.Kieniewicz. *Op.cit.* - S.612-613.

II

Пастка для шляхти

Декласована польська шляхта

Поляки, про яких досі йшлося, були землевласниками або управителями маєтків. Ми застали їх у драматичній ролі, ми говорили про їхні стосунки з народом, які склалися як стосунки між панами і невільниками. У наступних розділах мова піде про внутрішню організацію цієї верстви і про соціально-культурні особливості землевласницької шляхти на Україні, але першусім слід розглянути становище її долю шляхетської більшості – дрібної шляхти. Вона настільки зближена з селянами, що неполякові тяжко її навіть виокремити; втім, на цей раз ролі поміняються – поляки фігуруватимуть як переслідувані.

Хлопчики для биття

Від часів Катерини II до 1830 р. бідні, здебільшого безземельні шляхтичі, поглинуті Російською імперією разом зі своїми "привілеями", вели життя, яке нагадує повість Жевуського "Спогади Соплиц", тобто в силу прадавньої *Komituşy szlacheckiej* (шляхетської солідарності) ці мізерні люди живуть більш-менш в орбіті й з ласки багатіів, орендуючи й власноручно оброблюючи клапоть землі, мешкаючи в хатині, що не завжди їм належить, та виконуючи різноманітні дрібні функції, які, однак, дозволяють їм зберігати почуття гідності. Гідність відіграє велику роль в їхньому житті. Вони належать до вільних людей, про що свідчить герб на перстені – єдине свідчення ласки, якою обдарували їхніх

предків польські королі. Дехто з них навіть має освіту завдяки навчанню в польських гімназіях, яких до 1831 р. було багато.

Чому ж вони такі ненависні для царського режиму? На думку росіяні, саме вони – найзапекліші поборники повернення польської незалежності бо надто прихильно дослухалися до бунтівників з Варшави. Таке звинувачення правильне лише частково. Повстання не могло стати тут таким масовим, як в етнічно однорідному Польському Королівстві, а російська армія протягом двох місяців задушила всі патріотичні поривання [1]; після перемоги в Боремлі 19 квітня 1831 р. генерал Дверницький, маючи 4 700 чоловік та 12 гармат, змушений був у травні втікати на Галичину, а такі поодинокі сутички, як невдалі битви біля Городка й Дашова, поблизу Липовця, бої Кароля Ружицького під Житомирком – це лише прояви героїзму, що знайшли чудове епічне втілення в "Думі Вацлава Жевуського" Ю.Словацького. Але навіть наміри засуджуються, і росіяни не вибачають дрібній шляхті плану повстання 20 тис. шляхтичів на західному Поділлі, де загорова шляхта була особливо численною.

Вибачають, хоч-не-хоч, землевласникам – адже в Росії єдиним критерієм належності до знаті є володіння землею, але проти бідних діють затято. Перші, незважаючи на часткові переслідування і конфіскації (до чого ми ще повернемося), вважаються справжніми дворянами, назва ж шляхта, набувши у вустах росіяні дуже неважливого відтінку, залишається за цими паріями. Вони просто стають якоюсь скандальною аномалією у структурі імперії, де існує лише три стани: дворяни, міщани й селяни. Власне, саме цю шляхту і намагатиметься із затятою ненавистю нищити впродовж кількох десятирок років Микола I.

Повстання 1831 р. було всього лиш причиною. При ознайомленні з матеріалами Комісії для розслідування повстання, створених указом від 10 липня 1831 р. у кожному повіті і підпорядкованих губернським центрам, помітимо, що доказів вини – а комісії працювали дуже довго, деякі навіть до 1843 р. – не так уже й багато. Між тим склад комісії не залишає місця для підозр у

щонайменшій поблажливості: на губернському рівні їх очолював генерал-губернатор або вищий військовий чин, заступником голови був цивільний губернатор, а голови судів разом з радниками казенних палат – її членами. З поляків серед членів комісії – лише предводителі дворянства. Згідно з протоколами засідань, які збереглися у київських архівах по всіх трьох правобережних губерніях, кількість повстанців майже ніколи не перевищувала 200 чоловік на повіт. Алфавітний список повстанців, справи яких розглядалися комісією Київської губернії у 1831-1843 рр., має 96 сторінок, з розрахунку 18 прізвищ на сторінку, тобто трохи менше, ніж 1800 прізвищ. На Волині й Поділлі повстанців, безсумнівно, було більше, але загальна кількість – 10 тис. чоловік – видається найбільш можливою цифрою для трьох губерній. Щоправда, виразно переважає бідна шляхта: 400 чоловік у Київському повіті проти 19 землевласників та 55 "селян і волоцюг", причому в протоколах зазначено, що останніх часто примушували силою [2]. Однак, у жодному випадку така кількість учасників не виправдовує розмаху репресій, які впали на зuboжлу польську шляхту.

Через кілька місяців після початку терору антипольські обурення й ненависть досягнули у Санкт-Петербурзі апогею, причому як серед громадськості та в пресі [3], так і в урядових колах. Поруч з конфіскаціями маєтків, закриттям польських шкіл і релігійними переслідуваннями два масштабні заходи проти зuboжлого польського населення Південно-Західного краю особливо свідчать про озлобленість уряду: рішення депортувати 5 тис. шляхетських родин з Поділля на Кавказ і декласувати загал дрібної шляхти з метою асиміляції зі спеціальною категорією селян-однодвірців.

Жоден з цих заходів не був предметом історичного дослідження. Перший з цих намірів не вдався, хоча польська історіографія вважає його загалом доконаним. Втім його дослідження все одно є цікавим, щоб показати рівень антипольського сказу російської адміністрації. Другий намір, навпаки, здійснився з дивовижною затятістю впродовж двадцяти років і увінчався успіхом, значно змінивши соціальну структуру.

Здійснення цих двох імперських рішень почалося одночасно, їхнє посднання викликало паніку серед дрібної шляхти. Для ясності викладу ми хочемо спершу висвітлити депортацію на Кавказ, котра, незважаючи на свій трагізм, має аспекти, гідні пера Гоголя.

Усіх на Кавказ!

Більшість польських авторів подає як достовірну цифру 5 тис. шляхетських родин, вивезених на Кавказ. Дехто, як Г.Мостицький чи Б.Вінярський, навіть твердить, що у квітні 1832 р. депортація охопила 45 тис. родин з польських земель імперії. Новіші праці, наприклад М.Бернацької про дрібну шляхту Мазовії й Підляшшя або В.Вельгорського про польську Україну, так само наводять це число. Останній автор дійшов до фантастичної цифри 300 тис. чоловік, зауваживши, що "методи масової депортації придумані не більшовиками" [4]. Навіть якщо врахувати відправку повстанців в армію і заслання в Сибір, то й тоді ми не матимемо такої цифри, тож твердження про депортацію на Кавказ 5 тис. шляхетських родин спирається на указ від 21 листопада 1831 р. без докладної перевірки його виконання. Саме таку перевірку ми й хочемо запропонувати.

Перш за все зазначимо, що думка про масову депортацію населення, яке росіяни вважали особливо нестійким і небезпечним через його непов'язаність з землею та дух незалежності, не була новою. Вже при Катерині II Зубов розмірковував, як використати цей дух незалежності для зміцнення армії і висунув ідею про асиміляцію поляків з малоросійськими козаками [5].

Від самого початку ця ідея виказувала швидше лють, ніж здоровий глузд. 15 листопада 1831 р. барон Корф писав подільському губернаторові, що його губернію вибрано як експериментальну, і для початку Комітет у справах західних губерній встановив цифру 5 тис. сімей. Виділені на Кавказі землі будуть, звичайно ж, державною власністю, а створені там поселення пізніше можна буде воснізувати [6].

Подільський губернатор Луб'яновський одразу ж зауважив труднощі і поставився до цього досить стримано. Він не уявляв, щоб знайшлося 5 тис. сімей-

добровольців, і запитус, чи не слід застосувати примус. На його думку, найкращими поселенцями на Кавказі були б ті, хто знає різництво, тоді як серед повстанців переважають молоді неодружені "нероби". Може, й добре б очистити від них Поділля, але й заселити ними Кавказ не зовсім безпечно, бо

"поселення їх там у великій кількості принесе шкоду не тільки їм самим, а, з огляду на ворожість до нас сусідніх гірських племен, стане справжньою шкодою суспільству".

24 січня 1832 р. Корф, який очолював Комітет у справах західних губерній, нагадує перший брутальний указ Миколи I, що вповні справи не прояснював:

"усунути наскільки можливо із західних губерній безземельну шляхту (шляхту неоседлую, бобылей), яка живе в гультьяйстві і завжди готова служити тому, хто її купить".

На думку царя, цих шляхтичів – оскільки вони волюючи – варто відправляти в козацькі загоны. Підкреслимо озлобленість проти всього, що не вкладається в строгі рамки трьох станів російського суспільства. Не мати власної землі – означає бути "волоцюгою" і викликати до себе ворожість і підозру, як і кожний маргінал. Така типова реакція Миколи I відповідає, зрештою, указові від 12 лютого 1829 р., за яким кожну здорову бездомну особу віком до 35 років слід затримувати і відправляти в допоміжну службу до козацьких полків.

Міністерство фінансів і Міністерство внутрішніх справ спільно розробляють засади депортації, схвалені Радою міністрів 25 березня 1832 р.: Микола I все ще не заспокоївшись, власноручно дописує:

"Вважати, що ці правила не стосуються одного тільки Поділля, а й усіх інших західних губерній".

Позірно запанувала атмосфера надзвичайної суворості, однак пропозиції Комітету у справах західних губерній від 5 квітня 1832 р. щодо впровадження видаються дещо нерішучими і навіть суперечливими: спо-

чатку вирішено відправити тільки добровольців, які одержать найбільше землі; за ними пойдуть ті, кого влада визнає "підозрілим або малонадійним з певної причини". Довелося "з огляду на труднощі" відмовитись і від встановленої цифри в 5 тис. родин: доки на Кавказ не будуть завезені будівельні матеріали, передбачалося відправити лише працездатних, а їхні родини мали приїхати пізніше. Розрізнявано, врешті, чесних однодворців, які стануть добрими поселенцями, та відомих "волоцюг" з поганою славою: їх варто вислати на кавказький фронт.

Це обтяжливе доручення покладалося саме на подільського губернатора у Кам'янці. Він мав визначити людей для депортації, організувати їх відправлення, підтримувати зв'язки з губернатором Кавказського краю генералом Вельяміновим. Оскільки ж губернатор небезпідставно побоювався розголосу про ці заходи, міністр внутрішніх справ рекомендує наступного дня, 6 квітня, Луб'яновському опікуватися тим,

"щоб умови згаданого переселення людей та одержані з цього приводу розпорядження, були відомі лише їхнім виконавцям і не розголошувалися ні в газетах, ні якимось іншим чином".

Надто пізно! У приступі заподадливості, а, може, для того, щоб обійтися без застосування сили, губернатор Луб'яновський уже розіслав предводителем дворянства великий надрукований проспект, у якому він закликає добровольців їхати на Кавказ, подаючи вигнання як милість. Цей документ під заголовком "Льготы и выгоды переселяемой в Кавказскую область шляхте Всемиловстейше даруемые" [7] є зразком дріб'язкового бюрократизму у поєднанні з методичним відбором. Погодимося, що це — ще й приклад нечуваної наївності: російський чиновник гадав, що ці "вигоди" здатні звабити поляків покинути свій рідний край?

"Шльги й вигоди", запропоновані шляхтичам-добровольцям при депортації, надавалися трьома етапами: 1) на місці проживання, 2) в дорозі, 3) після прибуття на місце переселення.

1). Ймовірно переселенці "мали право" продати свій будинок і майно, залишивши собі все, що одержать від

продажу, причому комісія повинна впевнитись, що все сплачено повністю. Не можна продавати коней і рогату худобу, які потрібні й на Кавказі, як і домашнє начиння та знаряддя праці, що вміщуються на одному возі. Коли від'їжджаючи обробляти землю, яка належить громаді, то громада її або забирає, або відшкодовує зацікавленим особам (це свідчить про необізнаність росіян з місцевими звичаями: поняття община, властиве для російських селян і однодвірців, було зовсім чужим для шляхти). Перед від'їздом необхідно сплатити всі можливі борги, держава не бере на себе відповідальності за них, хоча позикодавці не можуть перешкодити від'їздові (у такий спосіб хотіли спонукати до переселення тих, хто не міг повернути боргів).

2). При від'їзді кожна "переселенська" сім'я отримує з державної казни 50 паперових рублів на дорожні витрати. Сім'ї об'єднуютимуться в групи, їх супроводжуватиме чиновник, який "ім допомагатиме й оберігатиме від усіляких клопотів". На кожній зупинці забезпечуватимуться безплатний нічліг, а також "поліпшене харчування" усім, окрім немовлят, у поміщиків. Їхня худоба пастиметься також безкоштовно на общинних пасовищах протягом усього шляху. Сино брати не варто, переїзд відбуватиметься влітку. Хворих доглядатимуть у лікарнях тих міст, через які пролягатиме шлях, вони наздоженуть своїх через деякий час. Якщо сім'я дуже бідна і не може перевезти своє майно або численних членів, їй надаватиметься віз від однієї зупинки до іншої.

3). Після прибуття на Кавказ кожна сім'я буде наділено 50 десятин родючої землі для рільництва й утримання худоби. Там, де є ліс, кожна сім'я одержить матеріал для спорудження будинку і ще раз по 50 паперових рублів (по 100 рублів там, де лісу немає). Тим, хто одержить готовий будинок, гроші не видаватимуться. Переселенці будуть звільнені на п'ять років від подвірного податку, на вісім — від рекрутської повинності і на шість років — від обов'язку військових постів. Кожна сім'я може безкоштовно одержати від 4 до 6 четвертей озимого і ярового зерна, стільки ж крупи, 3 пуди солі. Оселятись будуть більш-менш великими селами залежно від умов.

Сподіваючись, що це привабить бідних шляхтичів – можна уявити їхні почуття при читанні цього документа – подільський губернатор тасмно готував більш примусову акцію. Він просить справників підготувати список, складений за доданням бюрократичним зразком,

"тієї категорії людей, які зовсім не пов'язані з землею, не мають певного заняття, вештаються з одного місця на інше, від одного поміщика чи орендаря – до другого, живучи, таким чином, у неробстві, або, що одне й те саме, з бродяжництва".

Принагідно віддамо належне цьому характерному узагальненню, яке дає можливість віднести декласованих шляхтичів просто до збіговиська п'яниць, злодіїв і забіяк, яких треба позбутися згідно з запропонованою схемою. Губернатор радить своїм поліцейським, щоб при складанні списку

"мали на увазі, що в дуже великій пригоді вам можуть стати священники парафій, якщо ви тасмно звернетесь до найпоміркованіших з них, бо своєю зразковою поведінкою вони справляють вплив на шляхтичів-католиків" [8].

Проте пройшло два місяці, та ні прямики, ні батіги не дали жодних результатів: повітові комісії, чіє завдання полягало у відшукуванні декласованих шляхтичів, винних у всіх гріхах, так і не встановили, кого ж таки ненавидів Санкт-Петербург. 9 липня 1832 р. міністр внутрішніх справ Д.М.Блудов, якому кавказький губернатор доповідав про свою постійну готовність прийняти переселенців, запитав про кількість осіб, готових до від'їзду. 27 липня дедалі більше розгублений Луб'яновський, звертається до міністра з такими запитаннями: 1) Оскільки переконування не дає жодних результатів, чи слід, "незважаючи на незгоду", здійснювати примусову депортацію шляхти? 2) Чи слід включати неодружених та тих, що не брали участі у повстанні? 3) Чи не треба брати до уваги те, що записано до генеалогічних книг?

У відповіді міністра від 14 серпня 1832 р. проникнутій невпевненістю в категоричній потребі примусу, помічається повернення до легалізму після періоду сліпої люті. Справді, рішення про депортацію суперечило проголошеному закону про амністію, тож невідомо, під яким приводом належало позбутися 5 тис. довільно відібраних сімей, тим більше, що дуже швидко виявилось: ця категорія декласованих шляхтичів нараховує сотні тисяч осіб. Тепер Блудов уже не ризикує силою відправляти "справжніх шляхтичів" на Кавказ. Його непокоїть розпочата велика ревізія титулів, якій не видно кінця. Особисто він схильний до того, щоб брати лише добровольців, які погоджуються їхати сім'ями, їхня звичка до ослістості утримає їх від утечі з Кавказу. Та Вельямінов ще більш ускладнює завдання. 25 жовтня він пише, що, навпаки, охоче зустрине неодружених чоловіків, влаштування яких обходиться не так дорого, до того ж на Кавказі – надлишок жінок!

Зволікання дратує Миколу І і він призначає інших виконавців: віднині цим питанням займається не міністр внутрішніх справ Блудов, а військовий міністр Чернішов. На рівні губерній

"за рішенням Його Царської Величності листування про переселення колишньої польської шляхти (sic!) на Кавказ і його організацію загалом, а також про учасників повстання в губерніях, що відійшли від Польщі, вестиметься не тільки з цивільними губернаторами, а й з військовими губернаторами і генерал-губернатором".

5 січня 1833 р. усі матеріали передаються Левашову, подільському військовому губернатору, який з лютого 1832 р. став київським генерал-губернатором.

Левашов прагне все з'ясувати. З листування він виявляє, що Луб'яновський збирався депортувати 264 особи в серпні, 1 200 осіб у грудні. Звідки такі цифри? – запитав він 15 січня. Цивільний губернатор пояснює, що 264 особи – це всі, кого можна було знайти серед п'яниць, злодіїв, волоцюг, на вивезення яких дало згоду дворянське зібрання. Принагідно він змальовує атмосферу, у якій проводилася ця акція: шляхта приїздила

до Кам'яни великими натовпами з усіх повітів, прагнуть знайти підтвердження свого шляхетства. Зустрічаючись з ними досить часто і розпитуючи про їхнє становище, цивільний губернатор прагнув усіма засобами викликати в них бажання до переїзду, але вони лише одностайно галасували, коли він намагався пояснити їм, наскільки корисною для них самих і для губернії є нагода позбутися тих, які поводять себе але. Що ж до другої цифри – 1200, то вона з'явилась у зв'язку із запланованим вивезенням по 100 шляхтичів з 12 повітів кожної губернії, але це лише вказівка – пояснює Луб'яновський: вона не була і не може бути здійснена, і, оскільки тепер справжніх шляхтичів належить поважати, тож доведеться зачекати завершення ревізії титулів.

Ситуація ставала тушковікою. 23 березня 1833 р. Луб'яновський повідомляє Левашову, що повітові комісії надіслали списки ймовірних переселенців, але не вказали причин, тому він повернув їх для уточнення даних. Третього липня він надсилає тому ж таки Левашову дуже наївне зізнання у своєму цілковитому безсиллі, з прикриттю повідомляючи про безрезультатність своїх заманливих обцянок та про опір, на який наштовхнувся наприкінці 1832 р. під час поїздки по Подільській губернії. Цей опір, на його думку, зумовлений непохитною надією відшукати докази свого шляхетного походження, яку плекали юрби людей. Вони знають, що після від'їзду на Кавказ ці докази так і не будуть знайдені, тоді як загроза потрапити до категорії однодворців менш страшна, бо, залишаючись на місці, вони можуть сподіватися, що шукатимуть і знайдуть їх через кілька років. Він згадує про категоричну опозицію сімей, усі члени яких, особливо жінки, відмовляють можливих кандидатів на виїзд. Нарешті, простодушно зізнається, що у зв'язку з родинними узами, з прив'язаністю

"до речей навіть незначних, які, проте, здобуті працею кожного, та через страх перед далекою подорожжю"

(не йдеться, звичайно, про патріотичну прив'язаність до рідних місць), він може на цей момент запропонувати лише 23 сім'ї добровольців – 49 чоловіків і 46 жінок,

до них присидуються 12 сімей непомилуваних учасників повстання – 31 чоловік і 25 жінок, а також 312 сімей різних "злочинців" – 875 чоловіків та 742 жінки, яких назвали місцева поліція та економі. Звернімо увагу на участь економів-шляхтичів у виловлюванні 1617 так званих правопорушників з-поміж співвітчизників. Ми ще не раз зустрінемося з такою колективним рефлексом.

Коли ж Комітет у справах західних губерній подав цей список царю, той – верх непослідовності – приймає рішення про переселення лише кількох охочих і просить допомогти їм трохи більше, ніж передбачено. Здається, цей несподіваний поворот, про який Луб'яновський довідався 21 липня 1833 р., має дві причини. Перша зумовлена дуже серйозними труднощами в забезпеченні харчуванням та постійною нестабільністю на Кавказі, яка, зрештою, призвела до того, що 7 серпня прийнято рішення про затримку від'їзду. Друга причина полягала в тому, що у вищих сферах усвідомили небезпеку висилки в такі непевні терени людей, які й самі є підозрілими в політичному та соціальному відношенні.

23 листопада подільський губернатор знову запитує про можливість від'їзду переселенців. Дозвіл одержано лише 4 липня 1834 р. і, нарешті, 12 серпня невеличкий обоз вирушає у південному напрямку – на Ставрополь. У ньому нараховується лише 76 осіб, оскільки частина бажуючих тимчасом померла (серед них було багато старих людей) або захворіла.

Гора породила мишу – депортації шляхти на Кавказ так і не відбулася!

З огляду на провал цього невірнішого проекту (хід якого довелося реконструювати, щоб виявити часто перевернену історичну правду) виникає спокуса погодитися з висновком Олександра Солженіцина, що царські репресії в порівнянні з переслідуваннями за радянських часів були, загалом, такою собі дитячою забавкою і що їхня суворість часто згладжувалася долею гуманізму. І все ж – остерігаймося поспішних висновків! Провал акції з вилученням 5 тис. родин – це ніщо у порівнянні з успіхом іншого, не менш значного вилучення, повільний, прискіпливий і невблаганний хід якого ми прослідкуємо.

Як їх позбутися?

"Указ о однодворцах и гражданах западных губерний" було прийнято 19 жовтня 1831 р., за місяць до попереднього. Він проникнутий тим самим духом невитравної некавістї до соціальної групи, а рїгїст вважаючи її винуватцем повстання і сприймаючи як нетерпиму в соціальній структурі Росії аномалію, яку треба позбавити права на дворянське походження через проведення широкої ревізії.

З давніх часів "однодвірцями" в Росії називали нечисленну категорію "вільних" селян - первісно власників "двора", які не були кріпаками. Що ж до інших повинностей, то з часів Петра Великого ці селяни належали до податного стану, відбуваючи, разом з рештою рекрутську повинність. Їхні нечисленні привілеї полягали в тому, що до них не застосовувалися тілесні покарання і замість подушного вони платили подвірне.

Освічені дворяни, які працювали в містах лікарями, вчителями, були артистами, адвокатами мали увійти до категорії громадян. Дослівно це означає "громадянин" і є важливим визнанням існування інтелігенції. Збереження польського статусу шляхтича як особи, що не платить податків, після поглинання Польщі Росією могло б здатись анахронізмом (таку ситуацію важко терпіти і в модерній державі, польські реформатори під час Великого Сейму 1788 р. самі вказували на потребу обмежити цей надмірний привілей). Це й стало причиною офіційних намірів асимільовати зубожілу шляхту з селянами-однодвірцями. Кількість дрібної шляхти в порівнянні з нечисленим російським дворянством обіцяла істотні грошові надходження з податків. Показово, що головним ініціатором цього заходу було Міністерство фінансів. Але, як побачимо далі, не це послужило основною причиною. Передусім йшлося про ліквідацію шляхти шляхом штучної асиміляції з уже існуючою категорією; повна свобода шляхти як соціальної групи дозволяла їй залишатися членом польської спільноти, підлягати лише її суду і зберігати недоторкану власну культуру, адже лише вона мала доступ до школи й освіти. Примусити більшість шляхтичів до асиміляції з се-

ляхтвом означало б знищення їхньої культури та ідентичності.

Ідея ревізії титулів, як і ідея депортації, не була новою. На думку Т.Корзона, багатьох польських шляхтичів викреслили з реєстрів у 1811-1816 рр.; за указом 1818 р. зі списків виключались особи, шляхетність яких підтверджувалася лише записом про хрещення. Відтак, з 1810 по 1830 р. в західних губерніях кількість належних до лицарського стану зменшилася на 60 тис. осіб [9]. Є певний сумнів, чи реальна така цифра, оскільки здатність шляхти до опору відома, в цьому ми ще переконаємося.

21 грудня 1831 р. Сенат сповістив київського військового губернатора Б.Я.Квєжкіна про принципи організації ревізії, які 1 грудня запропонував міністр фінансів Канкрін. Вони, як і проект депортації, не дуже досконалі, але з часом їх буде поліпшено.

Усі шляхетські титули, зазначається тут, мусять розглядатися повітовою комісією, до складу якої входять державний чиновник, секретар і предводитель місцевого дворянства. Поліція повинна простежити, щоб уся шляхта з'явилася на комісію протягом року від часу виголошення звернення; комісія ж видаватиме підтвердження, або так звану "легітимацію". Списки нелегітованих надсилатимуться до казенних палат, тобто до податкових органів, для запису таких осіб в однодвірці. Особи без паперів вважатимуться волоцюгами. Слабким місцем цих розпоряджень - а водночас шансом для тих, проти кого їх спрямували, - була гадка, що все населення погодиться на таку перевірку добровільно і що достатньо зобов'язати поліцію та землевласників виказувати тих, що ухиляються від закону, як усе піде належним чином [10].

Тим часом Герольдія (найвищий орган, що відав усіма питаннями російської генеалогії в Сенаті), також пропонує свої послуги у проведенні перевірки: 21 січня 1832 р. міністр юстиції Дашков повідомляє генерал-губернатора, що імператор дозволив мешканцям західних губерній, "які до цього часу називалися шляхтою", подавати папери на підтвердження шляхетного походження прямо в Герольдію з метою спростити процедуру; зацікавлених осіб, як і під час депортації на Поділля,

редик прізвись) працюють у нього за угодою, виконуючи певні обов'язки разом зі своїми дітьми й дружинами лише на ґрунті села Приборівки; вони можуть залишитись або піти геть тільки залежно від його рішення. Але чого вартий такий папірець в очах ревізорів?

Цікаво відзначити, що захисні рефлекси спираються на традиційний порядок: зацікавлені особи не усвідомлюють, що часи змінилися. У благословенні часи "шляхетської вольності" достатньо було слова сусіда або товариша, щоб бути зарахованим до лицарського стану. Для росіян така солідарність є неприйнятною. Тож невідомим виявляється хоча б такий зразок підтвердження, виданий предводителем дворянства Вінницького повіту Діонісієм Четвертинським:

"Ми, шляхта і мешканці міста Вінниці, даємо це наше свідчення Станіславу Рижинському про те, що він з дружиною Реіною, скільки сягає пам'ять, мешкав і нині мешкає в місті Вінниці, віддавна живучи з праці своїх рук, наймаючись робітником. Пригноблений роками, втративши здоров'я і силу, він нині живе вбого, з ласки милосердних людей, дому не має і мешкає там, де хто прийме його під свій дах. Перебуваючи у такому стані тепер, мешкає в домі титулярного радника Лозинського. Дане свідчення для більшої віри й ваги підписуємо руками власними. У Вінниці, 14 грудня 1832 р. Діонісій Четвертинський!"

Предводитель, ніби й не знає про заборону листування польською мовою. До комісії надходить багато таких довідок, що свідчить про своєрідне безсилля, невміння адаптуватися до наступу на досі незмінний патріархальний уклад взаємин між багатими та зuboжiлими поляками. Чимало землевласників, бажаючи допомогти, підтверджують, що люди, які перебувають у них на службі, ніколи не платили податків, не служили у війську, народилися і виросли там, де живуть тепер, регулярно сплачують належне [14]. Ці документи видають ментальність інших часів, непохитну віру в патріархальну систему, у внутрішню шляхетську со-

лідарність, яка, власне й була донедавна закритим польським світом.

Російська влада, намагаючись вирвати з орбіти землевласників ці віддані їм маси, щоб звести їх до становища українського народу, сподіваючись з ними їх асимілювати, паралельно проводить податкову операцію соціального та політичного характеру. Як і у випадку з депортацією, згадана влада намагається надати такий операції повну видимість законності.

Левашов, який став ківським генерал-губернатором, вважав за найпростіше і найзручніше не відкладаючи переписати всіх тих, хто не має земельної власності, у податні стани. Він пише про це міністрові юстиції 7 травня 1832 р. Дашков заперечує проти такого вочевидь незаконного рішення, тоді як саму ревізю титулів вважає нормальним явищем, незважаючи на величезний обсяг роботи. У цьому він цілком згоден з Блудовим, своїм колегою з Міністерства внутрішніх справ, який у приватному, з багатьма словесними викрутасами листі від 30 червня відкидає прохання волинського предводителя Ленкевича, а також з Комітетом у справах західних губерній. Останній вважав, що відстрочка термінів, про яку просить шляхта ("віддавна найбільш некерована й найбільш неморальна категорія серед усього народу"), нічого не змінить.

"Нова відстрочка, - читаємо в протоколі засідання, - могла б тільки зменшити очікувану від цієї справи вигоду, викликати чергові відмовки і чергові ускладнення; відстрочки, звичайно, хочуть ті, хто не має відповідних доказів або ж має їх недостатньо. Вони хотіли б повернути справу до попереднього безладдя та порушуваності, звідки їх витягло лише тверде рішення уряду" [15].

Між тим, протести й прохання про відстрочку дали перші результати. 11 жовтня 1832 р. Комітет у справах західних губерній наказує ревізійним комісіям поділити польську шляхту на три розряди:

1) Землевласники (підтвержені або непідтвержені Герольдією);

2) Особи без землі, шляхетність яких підтверджена дворянськими зібраннями; вони можуть бути звільнені від військової служби і податків до прийняття рішення ревізійною комісією;

3) Всі інші, які повинні одразу ж платити податки й підлягати рекрутській повинності.

Відтак, у другій категорії з'явилася малоімовірна можливість перечекати. Малоімовірна, але дуже цінна й максимально використана. Протягом року дворянські зібрання все активніше видають велику кількість підтверджень, адже ніде не записано, що вони повинні припинити реєстраційну діяльність. 2 листопада 1832 р. Левашов, попереджений контрольною комісією Сквири, повідомляє, що така діяльність неможлива без схвалення Герольдією [16], але поки що він не може оголосити недійсними вже видані підтвердження. До цього дійде аж у 1834 р.

Упродовж усього 1832 р. цивільні губернатори одержують інформацію про роботу комісій, яка свідчить, що, незважаючи на прагнення закінчити цю справу якомога швидше, вона буде тривалою.

У Литві й Білорусії, які також зачепила ревізія, виникли ще більші труднощі, котрі на пропозицію Комітету у справах західних губерній примушують імператора перенести завершення усієї акції на 1 січня 1834 р., а через кілька місяців – на 1 січня 1835 р. [18].

Та це не перешкоджає міністру фінансів Канкрину розробляти цілком відірвані від життя проекти, бо й досі невідомо, скільки ж буде виявлено однодвірців. Втім це несуттєво: міністр надсилав для роздумів цивільним губернаторам три тексти, що ґрунтуються на прекрасній бюрократичній конструкції, тасмицею якої так добре володіє царська адміністрація. Вони засвідчують, наскільки сильним є бажання втягнути польське населення в російські, цілком для нього чужі, структури.

Найбільш фундаментальний з цих проектів стосується внутрішньої організації, поліції та економічного життя спільнот однодвірців. Канкрин, абсолютно неозибаний зі звичайми й організаційними структурами польської шляхти, хоче нав'язати їй обштинне життя. Населенню, яке звикло до розпорощення, він пропонує перебудову за моделлю миру, тим самим ніби передба-

чаючи переселення народів ХХ століття. Потрібно, писав він, перенести всі хутори й утворити невеликі поселення приблизно по 100 дворів, якими б управляли старшини за допомогою ради у складі збирачів податків, інспекторів зернових запасів та секретарів. Вони обиралися б раз на три роки і затверджувалися губерньською поліцією.

Два інші проекти доповнюють перший. В одному опрацьовано процес сплати податків. Община під контролем суду і казенних палат повинна щороку визначати загальну суму для внесення в казну. В іншому розроблено засади рекрутської повинності. Кожні 500 душ мусять виставляти по десять рекрутів, яким не повинні голити голови. Треба встановити черговість по сім'ях або, при бажанні, можна посилати колишніх повстанців чи "неблагодійних" [19].

У своїх міркуваннях з приводу цих проектів, датованих 11 квітня 1833 р., цивільні губернатори звертають увагу міністра на складність їх виконання. Київський цивільний губернатор посилався лише на неготовність канцелярії до проведення такої реформи, тоді як волинський і подільський цивільні губернатори підкреслюють недолік концепції: цілковита розпорощеність шляхти по селах здасться їм неподоланною перешкодою для переселень. Особливо цікавим є соціальний образ, змальований подільським губернатором:

"Немає жодного села, що було б місцем окремого поселення колишніх шляхтичів, яких сьогодні називають однодвірцями, – пише він. – Ці люди розкидані по урядових мастностях, старостах, церковних володіннях, конфіскованих землях та приватних володіннях. Вони мешкають або в селах, або на хуторах, не мають власної землі, не мають здебільшого й дому. Вони наймаються до землевласників або підймаються в орендарів чи економів і платять орендну плату за угодою. Дехто не може заплатити навіть за це і мешкає десь по кутках, часто переходячи з місця на місце. Як же організувати цих людей? У невеликій кількості тих, яких уже примусили змінити свій статус, родини нечисленні. Навіть якби вдалося створити поселення по сто дворів, то серед них

було б не більше 300 чоловіків, чого явно замало для регулярного постачання рекрутів" [20].

Канкрін виклав ці міркування на засіданнях Комітету у справах західних губерній 28 жовтня 1833 р. і 5 січня 1834 р., проте це не перешкодило Комітету схвалити проект без жодних змін. У протоколі зазначається, що заходи, яких треба вжити, щоб запобігти вказаним недолікам, "виясняться лише з часом на практиці". Цар обачно занотовує на полях, що він схвалює ці проекти, але вони здійсненні лише через три роки [21]. За тиждень Сенат надає їм силу закону, вони розсилаються в губернії до поліції, судів, у міста – предводителям дворянства.

Тоді як у Петербурзі склали ось такі закони, в трьох губерніях протягом усього 1833 року тривав безжалюсний процес, до якого росіяни зобов'язали виборних представників шляхти. Не забуваймо, що повітові предводителі обов'язково входять до складу ревізійних комісій. Згідно з методами гетто, які подекуди відродились у ХХ ст., поляків примушували зраджувати своїх співвітчизників. Росіяни видають наказ, поляки ж самі повинні провести відбір між собою. Це було складно для представників шляхти ще й тому, що, згідно з традицією, відносини між шляхтою визначались як братерські. Отож, було декілька неспівзвучних протестів.

11 квітня 1833 р. предводитель волинської шляхти Г.Ленкевич намагається заступитися за тих, які не подали ніяких паперів:

"Доля таких людей здається надзвичайно сумною, бо, згідно з указом від 19 жовтня 1831 р., їх слід вважати волоцюгами. Оскільки лише відсталість, брак освіти, нерозуміння ситуації і навіть лінощі є єдиними причинами такого нещасного становища..."

і вони все ще сподіваються відшукати папери, які б засвідчили їхнє блискуче минуле, їм також слід дати відстрочку. 8 червня Ламберт Понятовський, виступаючи від імені дворянського зібрання Київської губернії, запитує Левашова, чи не можна затримати відправку підготовлених списків, доки не прийде звістка про

відстрочку, надану Санкт-Петербургом. Він каже, що в багатьох випадках при виконанні наказу справи розглядалися надто квапливо, а відстрочка дала б можливість переглянути деякі з них. Обидва представники дворянства одержують однакову негативну й різку відповідь генерал-губернатора:

"Належить тільки чекати на остаточне завершення цієї справи і припинити подальше листування з цього приводу".

Втім, не виключено, що поспішність і замішання створили умови, сприятливі для зведення певних рахунків між поляками. Пригадаймо на диво завищену цифру "злочинної" шляхти у списках, поданих економими під час депортації на Кавказ.

7 квітня 1834 р. предводитель дворянства Київської губернії одержує дуже характерну скаргу. Як і Василь Карасевич звинувачують землевласника Шимановського в тому, що він записав їх до селян, бо вони бідні і не можуть заплатити чинш. Вони ж мають документи, що засвідчують їхнє право на шляхетство, затверджені ревізійною комісією. На жаль, вони неписьменні, скаргу на їхнє прохання пише стороння людина. З приводу цієї скарги Г.Тишкевич звертається до предводителя Київського повіту, де знаходиться село Шимановського, – скарга так і залишається нерозглянутою [22].

Предводителям, хоч-не-хоч, весь час доводиться брати участь у роботі ревізійних комісій при визначенні перших жертв. Наприкінці 1833 р. в результаті наполегливих нагадувань Канкріна Левашову, який щоразу вимагає прискорити цю прихру роботу, її наслідки починають проступати виразніше.

Левашов домігся цього від трьох цивільних губернаторів, щоб відповісти на запит військового міністра про кількість рекрутів, очікуваних від однодвірців. У листопаді цивільні губернатори повідомляють про кількість декласованих шляхтичів згідно з даними комісій (див. таблицю 5).

Геть шляхетську солідарність!

70 тис. декласованих із 410 тис. польського населення – непоганий результат, але апетит приходить під час їжі, і росіяни цим не задовольняються. Так, інкаізитор з Комітету у справах західних губерній помічають, що шляхтичі, які не мали землі до 19 жовтня 1831 р. придбали її пізніше, "очевидно, для того, щоб мати право бути зарахованими до першого розряду землевласників". Міністр юстиції вирішує не миритися з таким способом уникнення декласації. 16 січня 1834 р. Комітет одержує розпорядження імператора негайно взяти ці мастки під опіку, а пізніше продати їх протягом трьох років. Прибутки, одержані в мастках до їх продажу, повинні йти в державну казну. Про всяк випадок, беруться і за тих землевласників, яких спершу вирішили не зачіпати. Герольдії доручено перевірити їхні генеалогії [23]. На засіданні Комітету 9 березня 1835 р. приймається рішення примусити тих, що не подолають ревізійного бар'єру, підписати зобов'язання продати землю протягом трьох років.

Найдійовішу для запуску всього механізму ідею подає волинська поліція. З таблиці 5 видно, що шляхта цієї губернії виявила вочевидь злу волю у "видачі" декласованих: їх утричі менше, ніж у двох інших губерніях. Окрім того, представники волинської шляхти і, передусім, волинський предводитель Г.Ленкевич виявляють надто мало вимогливості. Легко встановити одну з причин "браку успіху". 9 лютого 1834 р. царські жандарми помітили – як помітив і генерал-губернатор у листопаді 1832 р., хоча й не зробив належних висновків, – що багато підтверджень дворянства видано повітовими зібраннями після 19 жовтня 1831 р. Житомирської поліцеймейстер не вагаючись наказав своїм підлеглим самим передати в казну список усіх "так званих дворян", затверджених після згаданої дати, щоб їх негайно записати в однодвірці. Може, хоч у такий спосіб Волинь перестане шукати шляхів обійти закон. Він додає, що, зрештою, лише сини справжніх дворян мають право на титул, а всі бічні родичі підлягають декласації.

Київська губернія		Подільська губернія		Волинська губернія	
Повіт	громадяни однодвірці	Повіт	громадяни однодвірці	Повіт	громадяни однодвірці
Київ	54	Кам'янець	285	Житомир	100
Васильків	-	Проскурів	2 805	Новгород-Волинський	44
Богуслав	176	Летичів	51	Острог	15
Сквира	136	Літин	194	Заслав	155
Тараща	5	Вінниця	248	Рівне	19
Липовець	232	Брацлав	123	Володимир	17
Махнівка	128	Гайсин	68	Луцьк	81
Умань	251	Ольгопіль	59	Ковель	35
Звенигород	96	Балта	186	Старокос-трятинів	50
Чигирин	29	Ямпіль	-	Овруч	12
Черкаси	7	Могилів	418	Дубно	75
Радомишль	6	Ушиця	105	Кременець	126
Разом:	1 122	27 481	1 765	30 259	729
	28 603	32 024		11 517	10 788

Разом по трьох губерніях: громадяни - 3616, однодвірці - 68528. Разом декласованих: 72144
Таблиця 5. Результати декласації на листопад 1833 р.

Г. Ленкович, звичайно, береться за перо й пише довгий і палкий протест до Левашова. Він заявляє, що такі дії ображають шляхетські права, котрі оберігаються зібраннями, прямо оскаржує рішення цивільного губернатора, "який зловживає своїми повноваженнями", й вимагає втрутитися в цю справу [24].

Через тиждень він дозволяє собі написати – французькою, мовою світських людей – генерал-губернатору, підкреслюючи, що соціальні потрясіння такого розмаху призведуть до людських трагедій. Послухаймо це проникливе звернення Ленкевича, написане трохи незграбною французькою:

"Вважаю за свій обов'язок відкрити вам обставини, які можуть призвести до актів відчаю, приклад чого ми мали не так давно, коли одна жінка нашого стану покинчила з собою у розпачі щодо своєї дальшої долі. У сім'ях землевласників Волинської губернії багато шляхтянок, їхніх кузин, що в них працюють або просто живуть під опікою і на кошт глави сім'ї, вони ніде не записані, не мають жодного паспорта (який їм і не був потрібен), бо завжди залишалися вдома. Тепер, коли їм загрожує необхідність отримати письмовий вид, якого у них ніколи не було, вони плачуть і впадають у розпач, щохвилини з губернії надходять сумні новини з цього приводу ...".

На закінчення волинський предводитель просить знайти "швидких ліків і зарадити стражданням стількох людей" [25].

Та якраз ці питання зовсім не хвилюють російську владу. Навпаки, приклад Волині здається їй чудовим, і 28 серпня 1834 р. на подання Комітету у справах західних губерній цар затверджує нові обов'язки поліції, що поширюються і на інші губернії.

Віднині дворянські зібрання, яким, незважаючи на все, ще довіряють і на які покладається значна частина роботи по відбору, можуть хіба спостерігати втрату одного з основних аспектів своєї діяльності – реєстрацію доказів шляхетності і видання відповідних підтверджень.

Схоже, протягом 1835 року російська адміністрація шукає другого дихання, бо жодних нових заходів не запроваджувано. Це пояснюється двома причинами: спершу слід "урегулювати" становище 70 тис. виключених, пристосувати їх до інших умов життя, а новому генерал-губернатору трьох губерній потрібен час для ознайомлення зі справами, адже наприкінці 1834 р. граф О.Д. Гур'єв замінив В.В. Левашова. Помічається лише особлива строгість казенних палат. Незадоволені тим, що треба записувати нових однодвірців, вони вимагають, окрім усього, подавати при реєстрації не визнавані законними підтвердження, які, принаймні, начебто гарантують приналежність до "колишньої шляхти". У такий спосіб хочуть запобігти проникненню в категорію однодвірців панських та державних кріпаків, що підняло б їх на вищий щабель [26].

Але відстрочка була недовгою, волинська поліція знову опиняється на вістрі боротьби проти шляхти. Особливо відзначається капітан Бек, офіцер відділення жандармерії, який швидко завойовує прихильність Гур'єва після відправки кількох рапортів. Не задовольняючися тим, що дворянські зібрання вже не мають права видавати підтвердження, він хоче провести перевірку підтверджень, виданих після 19 жовтня 1831 р. Висунуті ним 22 травня 1836 р. причини проведення повторної ревізії уже відомі: як і раніше, йдеться про потреби військової служби та недостатні суми податків. Хоча знаходяться й нові: він шкодує, що поліція діяла не досить енергійно і не конфіскувала всі підозрілі папери, тож до виданих поспіхом дворянськими зібраннями підтверджень долучилася велика кількість документів, виготовлених відомими фальшувальниками Куликовським, Одинецьким та іншими. Він посилав одного зі своїх уповноважених для перевірки чотирьох сіл Житомирського повіту, і це дає одинадцять недійсних документів та п'ять фальшивих генеалогій, складених Куликовським, Пьонтковським та Осецьким. Загалом це становить 28 душ чоловічої статі, які не платять податків і уникають військової служби [27].

Висновок рапорту очевидний: конфіскувати якомога більше підтверджень і передати їх на перевірку в комі-

сю. Спершу Гур'єв задовольняється тим, що 30 травня просить Бека розслідувати справу фальшувальників, але з 2 червня Бек поновлює справу й підкидає хмизу в вогонь: виявлено ще 20 випадків незаконного запису в дворяни дворянськими зібраннями у 1832-1834 рр.

"Зловживання такого типу настільки поширені у Волинській губернії, що досягли її найвіддаленіших закутків".

Він застосовує "всілякі помірковані засоби, які є в [його] владі", щоб виявити всі порушення, і сподівається, що волинський цивільний губернатор Жуковський підтримає його ідею про комісію.

25 червня 1836 р. Жуковський, який уже просив предводителя губернського дворянства надіслати список підтвержень, виданих після 1832 р., пише О.Д.Гур'єву, що, на його думку, необхідно створити, як і хотів Бек, спеціальну, незалежну від дворянського зібрання комісію, до складу якої входили б "довірені особи", тобто росіяни.

Це не була незначна справа. Йшлося, не більше - не менше, про те, щоб передати цивільній адміністрації всю повноту влади над польською шляхтою, тобто повністю відсторонити шляхетські зібрання.

Гур'єв не належить до тих людей, які взяли б на себе відповідальність за такий акт насильства. Більше року він заплещує очі на дії Жуковського, аби той зменшив опір шляхти на Волині, тим часом як більш слухняні зібрання Поділля й Київщини самі виключають зі своїх рядів небажану для росіян "панів-братію". У 1840 р. київський цивільний губернатор відзначає, що багато поміщиків цих губерній уже не проявляють дворянської солідарності, яка ще мучить сумління волинян, і погоджуються "здавати" багатьох дворян, які, на їхню думку, завдають їм клопоту. І справді, неосілі поляки часто міняють місце проживання, з них немає тої користі, що з кріпаків, прикріплених до землі, трапляється й так, що поміщик мусить платити за них горілчаний податок, тоді як вони вже тут не мешкають. Простіше їх позбутися [28].

Ю.І.Крашевський правильно оцінює нестійкість шляхетських зв'язків, змальовуючи взаємини між паном і його приживалами:

"Панам часом хочеться пожартувати над кимось, мати при собі непримітну істоту, що була б вигідна, як шкіряна подушка, придатна і на крісло, і під голову - створіння, яке замість них піде, піде, поластяться, напише (якщо зможе), принесе плітки з цілого світу, мовчить, коли мовчать, сміється, коли сміються, п'є, коли п'ють, і грає, коли грають. Прилучившись одного разу до цього життя паразитів, вони вміють стати потрібними у домі, зовсім так, як будь-який предмет умеблювання в кімнаті, на який власник майже не звертає уваги, однак йому було б прикро, якби його винесли, він зразу ж помітив би його відсутність".

Легко зрозуміти, що більшість багатіїв охоче йде на розрив таких стосунків [28 а].

Отже, відкрита війна між губернським дворянським зібранням та росіянами спалахнула спершу лише на Волині. Цивільний губернатор дав спеціальному чиновнику на прізвище Дейша дозвіл на перевірку недавніх виданих посвідчень. Жуковський, "вірний син отчества" і найширший відданий слуга його превосходительства, знову пише Гур'єву 7 серпня 1836 р., домагаючись, щоб йому довірили справжню комісію для перевірки, оскільки побоюється, що ця велетенська праця є понад сили одного Дейші. До того ж, він не до кінця певний у невідкупності цього чиновника, який може спокуситися на хабар або піддатися тиску впливових осіб з польської шляхти.

Проте втручання того росіянина у справу Волинського зібрання викликає рішучий протест овруцького предводителя Малаховського, який виконує обов'язки губернського предводителя, та депутатів Старчевського, Ізбицького, Полянського і Троцького. Протест від 7 серпня 1836 р. адресовано Гур'єву. Автори покликаються на свої привілеї, гарантовані російськими законами, в першу чергу ст. 114 з т. IX "Повного зібрання законів", що надавала дворянським зібранням статус губернь-

ких органів цивільної влади, дії яких може контролювати лише Сенат через посередництво Герольдії. Авторі підкреслюють, що завжди дотримувалися правил реєстрації генеалогій, "а навіть коли припустити, що наше зібрання відійшло від правил, то його дії не завдали жодної щонайменшої шкоди урядові". (Гур'єв, звісно, підкреслює олівцем таку нахабну заяву!). Документ закінчується проханням відкликати Дейшу, "щоб зібрання не зазнавало утисків через ламання його привілеїв".

Конфлікт розгоряється з такою силою, що, починаючи з грудня 1836 р., волинське зібрання не дозволяє Дейші перевіряти свою діяльність! Цивільній владі не залишається нічого іншого, як подати скаргу Гур'єву (14 грудня) та ультиматум шляхті: вона повинна поступитися до 15 січня 1837 р., інакше... Нічого так і не трапилось, і впродовж 1837 року кожна сторона міцно стоїть на своїх позиціях. Гур'єв не зважується нав'язати свою владу, а Дейша скаржиться, що йому не дають працювати. В інших губерніях робота йде узвичасним порядком. Подільський цивільний губернатор жодного разу не вступає в конфлікт з дворянським зібранням, яке просто відмовилося подати йому списки, складені після 1831 р.: воно саме провело відбір. Чотири рапорти губернатора Гур'єву щоразу свідчать про його безпорадність, коли йдеться про втручання в діяльність зібрання (рапорти від 11 і 23 липня, 8 серпня 1836 р., 26 травня 1837 р., 17 серпня 1836 р., у зв'язку з відмовою дворянського зібрання дати для ознайомлення злочасні книги записів, зроблених після 1831 р., київський цивільний губернатор намагається провести поліцейську перевірку на підставі даних про дворян у недавно завершеному восьмому переписі населення імперії. Але там бракує відомостей про походження. Тому губернаторові доводиться дати згоду на створення спеціальної комісії).

Період вагання закінчується після прибуття до Києва Д.Г.Бібікова, коли дворянські зібрання повністю втрачають вплив на ревізію титулів.

Машина для перемелювання шляхти

Ставши генерал-губернатором у лютому 1838 р., однорукий генерал (він втратив руку під Бородино і зробив кар'єру в боротьбі з поляками у 1831 р.) дуже швидко проявив себе прихильником суворих заходів, спрямованих проти зuboжілої шляхти. До антипольського вибуху в 40-х роках призвели три основні чинники:

- 1) Певна істерія в оточенні царя внаслідок рапорту Миколі І волинського військового губернатора генерала Маслова;
- 2) Нова поява привида революції після розкриття "змови" Ш.Конарського;
- 3) Активізація полювання на "фальшивих дворян" на Волині.

Причиною обурення росіяні став рапорт генерала Маслова царю від 5 грудня 1838 р., після ревізійної поїздки по Волині. У рапорті, серед іншого, йдеться про шляхту, про існування якої Санкт-Петербург досі нічого не знав: не про чиншову шляхту, яка сплачує податок землевласнику, а про околичну, яка живе з обробітку власного клаптика землі. Цар пише на полях: "Строго вивчити", і відразу ж, 19 січня 1839 р., міністр внутрішніх справ О.Г.Строганов вимагає пояснень від Бібікова [29].

Маслов доповідає, що на Волині є багато бідних шляхтичів, котрі, на відміну від інших, живуть цілими селами, які називаються околиці. Він пише:

сумно дивитися на цих людей, які глибоко поринули в невігластво й розпусту, не відрізняються від селян ні ментальністю, ні способом життя, не платять податків, не підлягають державній службі, користуючись дворянськими привілеями.

І хоча привілеї надані їм польськими короллями, вони, на його думку, нічим не виправдовують свого існування, бо впродовж століть не принесли державі жодної користі. У цих околицях можна помітити дивні речі. Так, довкола Овруча в селі, де нараховується понад тисячу душ, у всіх може бути однакове прізвище! Ці люди говорять по-малоросійськи, однак, як Маслов сам

визнас, вони, незважаючи на бідність, живуть гідно і чисто, крім тих, що мешкають по лісах у "курних избах".

Життя в таких "шляхетських" селах, зокрема в Литві, добре відоме з польської літератури. Е.Ожешко все ще ідеалізуватиме його наприкінці XIX ст. у повісті "Хам". Ю.І.Крашевський також спостерігав їхнє життя на півночі Волині десь у 1838 р., майже одночасно з Масловим. Ось як він описує село Сернівку, де живе 240 "шляхетних" сімей, які називають себе *Mazury* (тобто поляки), або *Budnicy* (від слова *buda*, тобто мешканці буди) [1]:

"Вулиці, як такої, немає, кожен живе й будується на своєму клаптику там, де хоче. Кожний хлівець повернутий в інший бік, кожний дім дивиться в іншу сторону, кожне обійстя виходить на різні боки - справжня картина безладу й шляхетської свободи. Серед цього хаосу забудови бродять істоти, які одягом, а часом і обличчям нагадують селян; жінки босі, жовті, худі; діти напівголі, і все це - панове!" [30].

Польський письменник дає цінне свідчення про рівень українізації цього населення і показує, що заходи росіян щодо асиміляції його з селянами іноді були лише юридичним підтвердженням процесу, який уже давно розпочався, коли вже не завершився.

Єдине, що залишилось у цих "шляхтичів" від гідності, пише Крашевський, це повторення прислів'я "*szlachcic na zagrodzie równy wojewodzie*", або приказки "*szlachcic w łapciach, a człowiek*".

"Сьогодні всі сповідують православ'я, - пише він, - у них спільні з селянами, з якими вони спілкуються, забобони, бо, незалежно від вродженої гордості, мусили перейняти від них деякі вірування й звичаї. Шляхта розмовляє руською мовою во-

¹ Йдеться про будинок, тобто робітників буди - невеликого підприємства для випалювання попелу [Прим. наукового редактора].

линських селян, часом вживає польські слова й старі прислів'я - сліди їхнього походження й цивілізованості... Вигляд цих людей мене засмутив, а водночас і зацікавив. Стан їхнього варварського, а невігластва, а при тому плутані аристократичні спогади про кращий рід, гордість у кожному жесті й слові породжували смуток, як і їхня вбогість. Якими ж шляхами дійшли ці люди до такого стану, такої сліпоти!" [31].

Усі претендують на один і той самий герб, наданий їм королевою Боною Сфорца, та, на жаль, у відомому гербовнику Несецького цього герба немає.

Це дивне соціальне середовище стало темою повісті Ю.І.Крашевського, написаної в 1847 р., яка, власне, так і називається - "Будник". Автор акцентує в ній увагу на рештках польськості в цих людей [32].

Щоразу "відкриття" міністрами цих "гуронів" спонує їх тривогою. Строганов бомбардує українську адміністрацію вимогами надіслати інформацію, а Бібіков вимагає рапортів і від волинського цивільного губернатора, і від справників. До 14 липня 1839 р. Рада міністрів не має жодних відомостей, і лише 1 серпня надходить нарешті пояснення волинського цивільного губернатора, з якого випливає, що така лихоманка викликана зовсім незначною причиною. Справді, довкола Овруча мешкають зубожілі шляхтичі, але живуть вони на своїй землі. Там є, наприклад, 32 родини Білошицьких з села Білошичів, 38 родин Болсуновських довкола Болсунів, 33 родини Бехів у Бехах, 27 Васьковичів у Васьковичах, 58 Кобилінських у Кобиліні. Можливо, серед них і знайдеться декілька дезертирів, однак треба, зокрема, перевірити їхні титули, що й зроблять ревізори з Житомира. Губернатор повідомляє, що кількість цих людей не перевищує 1 100 родин (5 987 душ) в околицях Овруча, 63 родини в околицях Луцька, 48 - довкола Житомира [33].

Замість того, аби визнати, що вчинено багато галасу даремно, раз заведена бюрократична машина крутиться довкола цієї бідної околичної шляхти років десять. Навіть 19 червня 1850 р. серед них шукатимуть "дезертирів і волоцюг". Це - типовий для функціону-

вання царської адміністрації приклад, вдало підмічений Гоголем у часи Миколи I: довкола незначного факту накопичується величезна кореспонденція; неясна згадка в рапорті якогось військового, необізнаного з місцевими звичаями, переростає в гарячкову бюрократичну писанину [34]. Це було б схоже на гротеск, якби не спричинювалось недовірою і ненавистю. Кумедним є те, що шляхтичі з-під Овруча, які мали власні клаптики землі й необхідні папери, були визнані справжніми!

Інша причина обурення росіян була викликана неспокоєм, пов'язаним зі справою Ш.Конарського (ми будемо говорити про неї далі, бо вона стосується як "безземельних", так і тих, що мали землю). На той час ця справа дала росіянам прекрасну нагоду подвоїти завязття у боротьбі проти всього польського населення. У таємній записці до Миколи I, з якою той ознайомив Комітет у справах західних губерній 1-го, 24-го і 25-го лютого 1839 р., Бібіков змальовує, немов у маячні, нинішній стан настроїв на території, що знаходиться під його опікою, підкреслюючи: він гірший, ніж у 1830 році. Шляхта й духовенство, особисто пояснює він Комітетові,

"від часу прислання цих земель до Росії не перестають шкодувати за минулим, а тепер виявились обставини, які сприяють їхньому невдоволенню";

він називає кількість дворян, яких слід обов'язково виключити зі списків, щоб знову запанував спокій.

"У трьох губерніях Західної України, - додає він, - залишається ще 178 тис. осіб, які зараховують себе до дворян, тоді як ледве 3 тис. заслуговують на приналежність до них" [35].

Варто запам'ятати ці дуже важливі цифри, якщо хочемо збагнути темпи і розмах декласації. Сюди віднесено всю шляхту, підтвержену лише шляхетськими зібраннями. Бібіков уточнює цю цифру в статистичній частині свого "Звіту про стан трьох губерній", надісланого у Петербург 28 лютого 1840 р. [36].

Київська губернія	50 329
Подільська губернія	36 241
Волинська губернія	92 114

Табл. 6. Шляхтичі, право яких на шляхетність підтверджене лише шляхетським зібранням (за губерніями 1840 р.).

Тобто, 178 684 шляхтичі обох статей чекають на ревізію.

Далі ми побачимо, як генерал-губернатор візьметься за реалізацію цього грандіозного плану. Зараз же звернімо увагу на те, що в цьому самому звіті подаються інші дуже цінні відомості, а саме: кількість однодвірців і громадян у трьох губерніях на кінець 1839 - початок 1840 року:

Київська губернія	66 837
Подільська губернія	68 816
Волинська губернія	29 630
Разом:	165 283

Табл. 7. Кількість однодвірців і громадян, (кінець 1839 - початок 1840 р.).

Отже, з викладеного вище ми знаємо, що наприкінці 1833 року дворянські зібрання були змушені погодитися з декласацією 72 144 чоловік, а це означає, що в 1834-1839 рр. кількість декласованих становила: 165 283 - 72 144 = 93 139. За губерніями це розподіляється так:

Київщина	38 234
Поділля	36 792
Волинь	18 113

Табл. 8. Кількість декласованих шляхтичів (за губерніями, 1834-1839 рр.)

Як бачимо, Волинь і надалі залишається губернією, де чинять найбільший ефективний опір редукції шлях-

ти, хоча мусимо визнати, що загалом кількість відсіяних значно зросла. Це, безсумнівно, частково пояснюється енергійною діяльністю Бібікова відтоді, як він обійняв посаду генерал-губернатора. Його старання не мають великого успіху лише на Волині, що викликає в нього почуття надзвичайної досади. 4 серпня 1838 р., з огляду на дуже скромні результати діяльності Дейші та Стояновського, який замінив його в листопаді 1838 р., він пропонує міністрові юстиції замінити останнього аж двома ревізорами – Механцевим і Бутовичем. Відтоді можливості проведення ревізії розширюються. Проте 16 вересня 1838 р. Механцев повідомляє, що для завершення перевірки записів, зроблених за рішеннями дворянського зібрання у 1832-1838 рр., він мусить перевірити справи 6 050 сімей, а 4 січня 1839 р. зізнається, що не просунувся далі 1832 року. Окрім того, волинське дворянське зібрання, очолюване графом Янушем Глінським, і далі діє зухвало: 7 листопада 1838 р. воно знову готує адрес до Бібікова, де висловлює здивування з приводу втручання Механцева не в свої справи, оскільки зібрання надіслало ще до 30 липня 1836 р. у Герольдію відповідну інформацію про всі свої починання, хоча й не одержало відповіді. Додавши на доказ величезну справу з 104 сторінок, зібрання просить увільнити Механцева від виконання покладених на нього обов'язків [37].

У відповідь в атмосфері піднесення, про яке ми згадували, міністр юстиції надіслав 18 березня 1839 р. Бібікову листа, докоряючи за повільність дій і безладдя на Волині. З цього ж приводу Микола I одержує рапорт жандармського генерал-майора фон Дребуша, переданий всесильним графом Бенкендорфом. Останній додає, що є ще "багато" фальшивих шляхтичів, яких треба вилити [38].

Невдової цар сам приходить до висновку, що процес декласації поляків справді затягнувся. У протоколах засідань Ради міністрів від 5 і 19 вересня 1839 р., куди запрошено й Бібікова, вказується на необхідність "невсипущого нагляду за завершенням роботи комісії, покликаних провести ревізію актів, виданих дворянсь-

кими зібраннями"; Микола I робить помітку, вимагаючи щоквартальної інформації про проведення ревізії [39].

Переліканий Бібіков тисне на всіх чиновників, які займаються цією справою: на Механцева в Житомирі, Попова в Києві, Вільямновського в Кам'янці, цивільних губернаторів, предводителів дворянства (7 жовтня 1839 р.), вимагаючи переглядати за місяць щонайменше сотні родинних справ [40], хоча й розуміє, що цього теж недостатньо. Він їде в Петербург і у виступах на трьох тривалих засіданнях Комітету у справах західних губерній – 18 листопада та 9 й 23 грудня 1839 р. – пропонує разом з міністром юстиції те, чого волинське поліція домагається вже з 1836 року: створити в Кисві спеціальну, єдину для трьох губерній комісію, якій за півроку будуть передані всі документи дворянських зібрань. Комісія повинна працювати не більше трьох років і лише в Кисві. І на цей раз українські губернії ведуть перед у репресіях: князь Долгорукий, генерал-губернатор інших приєднаних польських територій, відмовляється брати участь у таких драконівських заходах.

Протокол засідання Комітету в Санкт-Петербурзі сповнений оптимізму. Висловлюється радість з приводу давно очікуваного вирішення питання щодо майбутнього врегулювання становища населення,

"яке ніяк не згідне, доки не проведено остаточної перевірки його прав, перейти у передбачувану категорію [податное состояние]. Перебуваючи в неробстві внаслідок неосвіченості й убогості, воно, з одного боку, більше, ніж інші, схильне до непокори й бунту, а з іншого – сіє в краї дух невдоволення і злочинності. Звести до мінімуму клас шкідливих людей і позбавити їх можливості порушувати загальний спокій стало першочерговою турботою уряду після встановлення громадського порядку...".

Знаючи, що, за даними Бібікова, це стосуватиметься 178 тис. чол., Комітет радіє нагоді покінчити з ними,

"щоб перетворити бездіяльну західну шляхту на корисних громадян і підпорядкувати їх природному порядку речей".

Вершиною цинізму є текст указу за підписом "Николай", підготовленого начебто для того, щоб "полегшити долю жителів західних губерній у процесі доведення їхньої приналежності до дворянства" [41].

У хід запущено величезну машину для перемелювання польської шляхти. Скажемо точніше: для перетворення вільних людей у невільників.

На це не шкодують коштів. Поруч з армією писарів до комісії входять чиновники високого рангу, які одержують окрему платню: голова - 1 143 срібних рублів на рік та 571 срібний рубль для столування, заступник голови - 857 срібних рублів, радник - 714 срібних рублів, керівники столів - по 685 срібних рублів, а перекладачі, необхідні для перекладу текстів з "польського діалекту" - по 1 372 срібні рублі! У комісію входить і представник шляхти, хоча й без права голосу. "Він плакав, але підписував", - згадує Т.Бобровський про представника київської шляхти [42].

Усі кинулися до цієї титанічної бюрократичної праці, сліди якої збереглися до наших днів в окремому фонді Центрального державного історичного архіву України у Києві [43]. 2 364 величезні, наповнені родинними документами справи, більшість яких має понад тисячу аркушів, свідчать про сумну ефективність цієї нечуваної ліквідації соціальної верстви.

Передбачено й регламентовано все, починаючи від ключа до шаф і закінчуючи якістю паперу. Невтомно працюють секретарі-перекладачі, канцеляристи, їх підганяють накази голови, який щоразу вимагає все більшої віддачі. Рекомендації Герольдії однозначні: не визнавати жодного підтвердження, виданого дворянським зібранням [44]. Уся ця надзвичайно інтенсивна паперова метушня є всього лише зловісною комедією. Треба, однак, робити вигляд докладного вивчення справи, конфіскувати родинні папери, щоб надалі уникнути скарг і прохань. Збільшуються стоси різноманітних співставлень, щомісячних реєстрів тощо. Кожне генеа-

логічне дерево обростає чотирма-п'ятьма сторінками аргументів, які майже завжди - у 98% випадків - визнають їх недійсними. Виключають здебільшого через повну відсутність доказів: безжально відкидаються свідчення про хрещення, свідчення сусідів, прикрашені подекуди восковими печатками, або й посвідки повітових зібрань. Так чинять і з актами про продаж у юнгому мастків, навіть коли вони відносяться до XVII-XVIII ст. Велику кількість нібито переконливих генеалогій відкинуто через недотримання формальностей. Вочевидь діє зла воля: йдеться про те, щоб позбутися шляхти як такої, як чужорідного тіла в російській державній системі.

Більшість протоколів ревізій закінчується традиційним формулюванням:

"Після цього Комісія пропонує віднести - (прізвище) до списку шляхтичів, які, будучи занесеними в генеалогічні книги, не мали на це права згідно з вищезгаданим законодавством, оскільки в їхніх справах помічено упушення і недотримання формальностей, про що, долучивши оригінали документів, буде повідомлено Герольдії".

Далі йшли підписи. У такий спосіб до зловісної "пастки для шляхти", разом з тисячами інших, потрапляв ще один невдаха. Бібіков, звісно, слідкує за ходом справи, щомісяця її контролюючи. За чотири роки у нього нагромадилося двадцять п'ять величезних справ зі статистичними даними [45]. На Волині ж справа просувається повільніше, тож розпочата Механцевим праця, паралельно з роботою київської комісії, триває й далі - аж до 1841 р. [46].

Через три роки, як і слід було чекати, відбір ще не було завершено. Бібіков просить продовжити строк діяльності Центральної комісії трьох губерній до 1 січня 1845 р. і одержує згоду Комітету у справах західних губерній [47]. Генерал-губернатор демонструє навіть поступливість, прагнучи зацікавити тих, хто затримався з поданням своїх паперів на Комісію, але знаходиться інший, суворіший за нього чиновник. Наприклад, знаючи, який жах викликає у людей військова служба,

Бібіков просить, щоб тих, хто спізнився з документами, забирали в рекрути лише після двох чергових наборів. Але це обурює міністра юстиції:

"Така відстрочка, пробуджуючи нові надії на повне увільнення від військової служби, може послужити причиною заворушень під час першого набору".

Тобто, не могло бути й мови про полегшення долі нових однодвірців [48].

Які зрештою, у підсумку результати п'ятирічної праці?

У статистичних відомостях, надісланих Центральною комісією з Кисва в Герольдію, подається лише кількість переглянутих родинних справ, але й ці цифри надзвичайно промовисті для оцінки проведеної "роботи" [49].

По кожній губернії наводиться підсумок роботи за кожен рік, поряд з невеликою кількістю підтверджених дворян, вказуються чотири категорії тих, кому відмовлено з різних причин:

- 1) Особи, записані до генеалогічних книг, які не мали на це права;
- 2) Особи, права яких видаються сумнівними;
- 3) Особи, які подали документи з упушеннями, неповні, неправдиві;
- 4) Особи, яких без перевірки пропонується зарахувати до податних станів.

Зведення щорічних даних дає нам таку картину:

Причини декласації	Київщина	Поділля	Волинь	Разом
N 1	1 155	2 206	3 853	7 314
N 2	367	542	379	1 288
N 3	101	94	34	229
N 4	420	6 108	4 379	10 907
Разом:	2 043	8 950	8 645	19 638

Табл. 9. Кількість декласованих шляхетських сімей (1840-1844 рр.)

До цих цифр можна сміливо додати сім'ї, справи яких надіслано для перевірки в Герольдію:

Київщина	Поділля	Волинь	Разом
103	87	35	225

Табл. 10. Кількість справ, надісланих для розгляду в Герольдію.

А ось кількість родин, шляхетське походження яких підтверджене:

Київщина	Поділля	Волинь	Разом
238	195	96	529

Табл. 11. Кількість підтверджених шляхетських сімей.

Важко точно визначити, скільки осіб нараховувала кожна сім'я, це можна зробити лише приблизно: в згаданій записці на ім'я міністра юстиції з проханням продовжити термін проведення цієї акції, що її Комітет у справах західних губерній розглянув 12 грудня 1843 р., Бібіков стверджує, що на той час перевірено 18 546 сімей і одержано такі результати:

541 особи визнано дворянами;

16 300 осіб залишено на розгляд Герольдії;

79 069 осіб виключено з шляхти і приєднано до однодвірців.

5 липня 1844 р. Центральна комісія інформує Бібікова про кількість декласованих за минулий рік [50]:

4 835 – у Київській губернії,

36 119 – у Подільській губернії,

що в цілому дає 120 тис. осіб за чотири роки. Але припинення діяльності Центральної комісії зовсім не означає припинення полювання за "фальшивою шляхтою". В 1845 р. місцева поліція одержує доручення переслідувати тих, які уникли декласації. На 5 липня 1844 р. згідно з попереднім документом, ще залишилось 28 536 осіб "для ревізії" на Поділлі і 2 916 сімей на Київщині (близько 12 тис. осіб). Немає жодних сумнівів у тому, що разом з цими 40 тисячами осіб мало кому вдалося уникнути соціальних репресій з тих 178 ти-

сяч шляхтичів, яких Бібіков збирався декласувати в 1839 р. Отож, у 1840-1846 рр. декласовано, принаймні, 160 тис. осіб.

18 (30) вересня 1845 р. польська столична газета "Tygodnik Petersburski" (N 70) публікує ще один указ Сенату, в якому говориться, що "колишні шляхтичі", які не подали своїх фамільних паперів до цієї дати, "негайно й без винятку" зараховуються до однодвірців.

16 вересня 1847 р. Комітет у справах західних губерній надає дворянським зібранням право видавати підтвердження і реєструвати документи дворян-землевласників, яких досі не зачіпали; Бібіков аж до 1853 р. щомісяця одержує поліцейські та судові рапорти з усіх 36 повітів, де вказується кількість "колишніх шляхтичів", переведених у податний стан. Цифра рідко перевищує 3-4 сім'ї, але в політично нестійкі роки спостерігаються спалахи. Так, у червні 1848 р. у Балтському повіті до однодвірців віднесено 255 чол., у липні - 490, у серпні - 1950, у вересні - 181, у жовтні - 78, у листопаді - 29, у грудні - 24 [51].

Соціально-культурна загибель

Хіба ж не природно, що після здійснення такої пам'ятної акції Д.Г.Бібіков настільки сподобався Миколі I, чия імперія на той час досягла вершин закостеніння і поліцейського режиму, що в 1852 році той призначає його міністром внутрішніх справ?

Проте спробуймо приглянутися до становища, в якому опинилася "колишня шляхта", нині декласована майже повністю. Пригадаймо, що в 1834 р., коли їх "виявилось" дуже мало, Канкрін розробив для нових однодвірців план організації на зразок російського миру, який передбачав значне переміщення населення; цар рекомендував застосувати його лише через три роки. Але в дійсності нічого зроблено не було. 4 грудня 1841 р., коли робота Центральної київської комісії давала певність, що ця соціальна категорія значно зростає, Комітет у справах західних губерній знову повернувся до розгляду цього питання.

Масмо нагоду спостерігати цікаву дискусію між міністром державних мастиностей П.Кисельовим та

міністром внутрішніх справ О.Строгановим з приводу того, на кого з них ляже відповідальність за цю, дуже незручну, групу людей. Кисельов шкодує, що вони ще ніяк не організовані, а розроблений у 1834 р. план мало придатний для використання: передбачені общества не-реальні через розпорошеність людей, а тим часом податки не надходять.

Варто було б, продовжує Кисельов, переселити цих людей на державні землі, бо досі всі реформи, навіть змінюючи правовий статус поляків, навіть зводячи їх до сорту якихось людей нижчої категорії (майбутній посол у Парижі висловлюється, певна річ, делікатніше) мають серйозний недолік: вони залишаються в контакт з особами більш впливовими й небезпечними, ніж самі - польськими землевласниками, у розлогих володіннях яких продовжують мешкати. Треба вжити заходів, які переконають їх самих (яка ж виняткова винахідливість!) осісти й працювати на державних землях. Чим вони там займатимуться? Міністр не приховує кінцевої мети операції. Вони повинні обов'язково обробляти землю, щоб "остаточно злитися з податним станом, як великоруські однодвірці".

Правду кажучи, заклики росіян покинути поміщицькі землі, котрі в очах шляхти є передусім польськими, були дуже наївними. Кисельов пропонує (і Комітет з ним згоджується) опублікувати запрошення заселяти державні землі там, де вони вільні - у Саратовській і Оренбурзькій губерніях та на Кавказі. В цьому плані 2 червня 1841 р. цар уже видав "Імператорський указ щодо зміцнення засобів, скерованих на переселення однодвірців у внутрішні губернії". Цим документом їм надавали такі ж переваги, як і козакам, котрих переселяють так само масово, в основному у Катеринославську губернію. Поза тим, рекомендують вирушати разом з козаками у співвідношенні один до десяти (та сама політика нейтралізації і злиття, яку сьогодні називають "саліями").

Проте, як підказував здоровий глузд, доки станеться це гіпотетичне переміщення, треба подбати про організацію життя позбавлених віднині свободи поляків там, де вони мешкають. Відтак у голові Кисельова виника-

ють химерні ідеї. Спершу треба прив'язати до землі тих, які вже живуть на державних землях, максимально зливши їх із селянами і зобов'язавши платити подушне та вимагаючи "крутової поруки" з ними. Щоб запобігти втечам, слід зробити докладний перепис, а на випадок відходу без дозволу вважати втікачів волоцюгами. На сім'ю, яка не донесе на втікача протягом трьох днів, та на тих, які надаватимуть притулок "волоцюгам", накладати штраф у розмірі одного срібного рубля.

Решту ж – тут Кисельов апелює до Строганова – слід передати у відання Міністерства внутрішніх справ: ними доведеться займатись жандармерії. Частина можна направити у військові поселення, а тих, які не мають сталого місця проживання – до міських громад. Інтегровані в рамки формальних російських структур, що ними пронизане російське суспільство, "колишні шляхтичі" не становитимуть жодної небезпеки для стабільності. І міністр починає мріяти:

"Організація однодвірців була б прив'язана до місця їх проживання, що мало б дуже важливі наслідки, бо привело б до розпорощення і зруйнування цієї категорії, присутність якої в суспільному організмі є незручною з огляду її походження. Позбавлена індивідуального й групового керівництва, залежна від різних адміністративних органів, вона втратить свою окремішність, спільнота її розпадеться, і тим самим буде знищено й сам спогад про шляхту".

Та у Строганова є заперечення: де повітова поліція знайде кошти, щоб переселяти однодвірців, вилучаючи їх з приватних володінь. Адже саме вони – Кисельов забув про це – в масі своїй і складають цю соціальну групу? Зваживши на такий аргумент, Комітет вирішує зайнятися поки що "колишньою шляхтою", яка проживає на державних землях і "приклад якої, можливо, привабить інших". На цьому поки що й зупиняються [52].

Питання на п'ять років завмирає. 5 лютого 1846 р. Бібіков висловлює свої міркування в Комітеті у справах західних губерній, які, хоча й мають інше, ніж у Кисе-

льова, спрямування, проте справи наперед не посувають. Однак промова Бібікова дуже важлива: у ній надзвичайно чітко висвітлено ідеологію, що обумовлювала дії росіян стосовно шляхти починаючи з 1831 року, а також уперто стійкий фантом щодо них.

"Якщо хочемо, щоб категорія однодвірців і граждан західних губерній, сформована з колишньої польської шляхти, неспокійна, непевна і лінива, перетворилась на категорію корисних людей, слід одразу ж ліквідувати цю шойно сформовану групу, яка надто відрізняється податками, повинностями і способом управління від решти жителів, та скасувати інші дозволені донині відмінності, бо, крім того, що ці відмінності не дають однодвірцям ніяких суттєвих переваг, а певною мірою й стримують їх своїм винятковим характером і повинностями, що з цього випливають, вони цілком небезпечні з політичної точки зору, оскільки перешкоджають цьому поколінню польської шляхти повністю злитися з російськими класами – податними станами, і, нарешті, назавжди зникнути. Ось чому, передавши частину шляхти під опіку поліції, тоді як решта перебуватиме у віданні Міністерства державних мастиностей, ми лише підтримасмо думку про їхню відмінність від інших жителів та підсилимо переконаність у їх приналежності до особливого дворянського стану, або ж до шляхти, як вони досі себе називають".

Члени Комітету, проте, не бачать, як уникнути того, щоб польські однодвірці не жили, укладаючи, як і давніше, угоди з поміщиками. Міністр внутрішніх справ, наділений тепер значно більшими поліцейськими засобами, погоджується з тим, що він єдиний може забезпечити контроль над цим населенням [53].

Положення від 3 травня 1847 р. про відносини між однодвірцями і суспільством приблизно підтверджує *status quo*: Міністерство державних мастиностей займається тими, що живуть на його землях, а Міністерство внутрішніх справ – усіма іншими [54]. Обидва створюють чисто фіктивні *общества* й жваво підтриму-

ють переселення на державні землі. Сплачуваний однодвірцями податок з двору повинен одержувати поміщик, у якого вони працюють за угодою. Натуральний податок (зерно, яке надходить на запасні магазини) – такий, як і для державних селян. Важлива деталь: вони не можуть залишити місця проживання без посвідки чи паспорта, виданих поміщиком-працедавцем. Через це їхня доля ще більше схожа на долю кріпаків. Поліції, крім того, доручено вносити у списки (сказки) кріпаків тих, хто не уклав угоди з поміщиком, і тих, хто ще не пройшов (такі все ще залишаються) ревізії шляхетських титулів.

Останні розпорядження розв'язали руки для остаточної чистки. 23 березня 1849 р. Міністерство державних мастиностей наказує начальнику Київської секретної канцелярії Єремесву приступити до поселення серед державного селянства тих, які записалися і не подали жодних документів. Він запитусь, скільки їх і чи можна їх переселити, надавши допомогу грошми й будівельними матеріалами. Відтак, три цивільних губернатори знову повинні займатись розслідуванням. Волинський цивільний губернатор пропонує, зрештою, видати цим нещасним допомогу по 50 срібних рублів на двір, як і сврєям, котрих також переселили (страшна техніка переселення!); позику належить повертати без процентів протягом десяти років, і на три роки звільнити їх від податків [55].

Знадобилося ще чотири роки, щоб виловити в мастках тих поляків, яким досі вдавалося проходити через усі сита. Йде обмін листами-нагадуваннями й листами-вибаченнями; Бібіков, а пізніше Васильчиков так і не отримали довгоочікуваних списків від цивільних губернаторів ні в 1850, ні в 1851, ні в 1852, ні в 1853 роках. На 23 грудня 1851 р. лише подільському губернатору вдалося знайти 1 478 сімей, в яких нараховувалося 3 667 чоловіків і 3 352 жінки. Він повідомляє, що 48 сімей може залишатись там, де вони мешкають, тримаючи за угодою клаптики землі (120 чоловіків і 123 жінки), решту ж треба безжалюбно переселити на вільні державні землі, надавши грошову позику – по 35 срібних рублів на кожен двір – та увільнивши від податків і рекрутсь-

кого набору на один рік. Знову такі знайомі "гуманістичні" заходи!

Останнє полювання виявилось найпліднішим на Поділлі: 18 липня 1853 р. Палата державних мастиностей подала загальний підсумок: 3 065 сімей, або 6 821 чоловік і 6 858 жінок. Це дає змогу переселити ще 1 493 сім'ї на таких самих умовах. Менш вдалою була облава у Київській губернії. 15 липня 1853 р. цивільний губернатор повідомив, що виявлено "лише" 185 сімей, тобто близько 1 100 осіб, тоді як 16 червня 1853 р. Волинська казенна палата подала список "лише" на 398 сімей [56]. Отже, в 1846-1853 рр. у трьох губерніях "виловлено" 3 658 сімей (близько 15 тис. осіб). Нам не вдалося встановити їхньої подальшої долі.

Історику відчутно бракує документів для аналізу того, як відбувалася ця довготривала соціальна редукція. Це, звичайно, пояснюється низьким інтелектуальним рівнем даної групи людей, що не змогли залишити свідчень, проте деякі факти дають нам можливість по-знайомитися з реакцією середовища.

Передусім, маємо декілька прикладів відмови, звісно, марної, хоча в архіві зберігаються стоси скарг позбавленої титулів шляхти трьох губерній. Багато хто не одразу погоджувався на декласацію. Дворянські зібрання підтримували певні сім'ї, котрі доводили, що Київська центральна комісія недостатньо вникла в їхню генеалогію. Скарги за підписами членів дворянського зібрання передавалися в Центральну комісію, в Сенат, Міністерство юстиції, містячи вимогу справедливої оцінки Герольдією. Однак на всі скарги надходили лише відмови [57].

Коли протест відкидають, залишається розпач. Щоб уникнути жакливого служби у війську, нові однодвірці вдаються подекуди до засобів, поширених серед кріпаків, тобто до самокаліцтва. Російське правосуддя і тут не залишає їх у спокої. 30 липня 1840 р. Комітет у справах західних губерній розглядає справу декласованого шляхтича Пйотровського з Київської губернії, який відтрав вказівний палець, щоб не йти в солдати. Міністр державних мастиностей, у чисму віданні знаходиться цей чоловік, пояснює, що представників інших соціаль-

них категорій за такий вчинок карають різками і виною посилають у дисциплінарний батальйон або в Сибір на поселення, але для однодвірців такого не передбачено. Бібіков же вважає, що до них слід ставитися, як до всіх інших. Комітет приймає рішення не карати Пйотровського, оскільки такий випадок не передбачено, але комісії доручено підготувати "поправку" до закону... [58].

1 квітня 1844 р. Комітет приймає рішення, яке на перший погляд виглядає невинним, хоча й призвело до багатьох драм. Воно б'є по численних однодвірцях, яких росіяни називають особами без постійного місця проживання, виявляючи ненависть до всього, що рухається, до всього, що відносно пересувається в цьому закостенілому у регламентах суспільстві. Віднині їх першими забирають у рекрути... [59].

Основним непрямим наслідком цієї акції є блокування доступу до освіти. Доки зубожілий польський шляхтич не був оголошений однодворцем, він мав право на середню і навіть вищу освіту. Хоча після 1831 р. школу повністю арусифіковано, вона ще залишалася засобом просування в суспільстві і навіть підтримки польськості, оскільки переважна більшість учнів – поляки, їхня національна солідарність була досить сильною і поза заняттями. 30 жовтня 1841 р. Герольдія інформує Київську центральну комісію, що декласовані шляхтичі не можуть ні займатися посад в адміністративних органах, ні навчатися в школах, які перебувають у віданні Міністерства народної освіти. Герольдмейстер пояснює, що йдеться про те, аби ці небажані особи не потрапляли "в заклади, де одержують освіту виключно вроджені шляхтичі" [60].

Бібіков, який раніше спонукав тих, що затрималися з поданням документів до Центральної комісії, маючи їх певними вигодами, запропонував Петербургу звільнити від податків однодвірців, які блискуче закінчили середню школу. Але міністр народної освіти виступив проти; він навіть зізнається, що така можливість уже записана в законі: кожен учень, який продемонструє прекрасні знання російської мови й літератури, закінчить гімназію з 14-м очком і не платитиме податків.

Але його непокоїть розголос такої можливості. Ревізію шляхетських титулів ще не завершено, і великий розголос міг би, каже Сергій Уваров, заохотити багатьох, приваблених цими пільгами, вступати до гімназій і закінчувати повний курс. Так говорить російській страж освіти і президент Академії наук [61].

Освіта є привілеєм уродженої шляхти, як і право володіти землею і кріпаками, що на ній проживають. Проте в деяких випадках російська адміністрація вагається у ставленні до "колишньої шляхти", тим більше, що великоруські однодвірці мають право володіти кількома кріпаками на своїх наділах. Відомо, що той, хто купив землю після 1831 р. мусив продати її в 1834 р. Проте що робити з невеликою кількістю тих, що одержали землю у спадок? 13 грудня 1844 р. Кисельов ставить це питання перед Бібіковим, і бюрократична машина далі продовжує пошуки своїх жертв. Справа геть незначна, але дріб'язкова затятість, з якою беруться до діла, співмірна зі злобою росіян.

Перші рапорти починають надходити в 1845 році. Волинський цивільний губернатор знайшов лише одного, справді багатого декласованого шляхтича Антона Зелінського, який має 179 душ, в інших їх небагато: ВШадурський має 12 душ, Я.Сенкевич – дві сім'ї, В.Сідкевич – п'ять чоловік, вісім інших володіють частинами села. На Поділлі знайдено п'ять однодвірців, у яких по 29, 9, 5, 2, 1 кріпаку, на Київщині таких взагалі немає. Дехто завбачливо записав свій масток на дружину. Дарма! Всі повинні продати свої землі; в березні 1846 р. Бібіков цікавиться, чи все зроблено належним чином. Лише незнанням можна пояснити помилку, яку зробили ці люди, записавшись у другий розряд дворянства, маючи право на перший. Щоб упевнитися, що такі скандальні anomalії більше не траплятимуться, 23 січня 1847 р. Сенат знову наказує продати всю власність, яка могла б перейти в руки однодвірців. У результаті перевірки виявлено ще 14 випадків; адміністративна докуманка триває і після від'їзду Бібікова в 1853 році, коли на Київщині виявили ще сім випадків. Волинський цивільний губернатор якнайкраще висловив директивку ідею таких дій, пишучи 8 червня 1845 р. до Бібікова у виразах, що згодом стануть стереотипними:

"Щоб покінчити в західних губерніях з однодвірцями, цією категорією людей неосвічених, грубих, які через своє неробство взагалі схильні до різних пороків, то на запитання, чи можуть вони, подібно до однодвірців великоруських губерній, володіти кріпаками, маю честь відповісти Вашому Превосходительству, що, на мою думку, їх належало б позбавити будь-якого володіння селянами, бо влада в руках таких людей може призвести до численних зловживань" [62].

Здійснювана так довго, так терпляче, так систематично акція не могла з часом, незважаючи на небажані жертви, не завдати фатального удару солідарності, яка єднала зубожілі маси з багатією шляхтою. Звичайно, як ми бачили і як слушно підкреслює у своїх мемуарах Г.Бобровський, ряд дворянських зібрань неодноразово протистояв такому руйнуванню давнього лицарського стану [63]. Тож не буде, як він висловлюється, "страшним докором", коли ми констатуємо, що ця акція сподобалася деяким поміщикам. Не слід забувати, що перша фаза відбору - до 1840 р. - повністю віддавалася на розсуд дворянських зібрань. Скористаємося порівнянням з єврейським гетто часів Другої світової війни: окупант наказує - і одна частина людей у гетто видає іншу.

Те, що для багатих було, безперечно, важкою необхідністю, декласовані не могли не сприймати як страшну аду та зневагу. Виразним прикладом болісного розпаду зубожілої шляхти є для нас той затятий опір, який чинить одна з груп декласованих, не бажаючи виїздити на відведені для них державні землі. Вони відмовляються підкоритися поліції, яка хоче перевезти їх, як і селян з села Лучинка (Могилівський повіт на Поділлі) за сто кілометрів, в державне село Думени Литинського повіту. Їх під конвоєм ведуть у вінницьку в'язницю. Це трапилось у 1851 р., раніше, у 1835 р., вони звертались зі скаргою до Подільського дворянського зібрання, пізніше - в Центральну комісію, не намагаючись при цьому записатися в однодвірці, чим прирікали себе до переведення в селянство. Їхня наполегливість зрештою

принесла плоди: завдяки протестам, які дійшли до Сенату, було встановлено, що цих людей помилково віднесено до декласованих, винна ж у цьому поміщиця їхнього села Уруська-Собанська, яка й довела їх до розорення. 24 червня 1853 р. їй присудили відшкодувати 33 роки незаконної примусової панщини та несправедливий набір чотирьох чоловіків у рекрути [64].

Надзвичайна спритність царського режиму полягала в тому, що з одного боку, застосовувався терор, а з другого - егоїзм та інстинкт самозбереження багатих шляхтичів. Якщо в 30-х роках поміщики вважали за свій обов'язок підтримувати патерналістські стосунки зі збіднілими "братами" у своєму мастку, то в 50-х для багатьох - це просто робоча сила, з якою ніщо не пов'язує, як і з кріпаками-українцями. Росіянам вдалося розколоти поляків.

Цей розкол добре проявляється у ставленні землевласників до однодвірців під час великої ліберальної дискусії 1858 року про ліквідацію кріпацтва і поліпшення долі селян. Можливо, це був би слушний момент для поновлення зв'язків: російська влада стає м'якшою, Олександр II дозволяє навіть мріяти, Бібіков переїхав у Дрезден, а 15 вересня 1858 р. - дивна несподіванка - російська поліція розсилає предводителю дворянства, яких уже давно не турбували з приводу цих справ, друкований циркуляр з проханням надіслати пропозиції щодо поліпшення долі однодвірців. Російська влада зазначає, що ця категорія не залежить від дворянських комітетів для поліпшення долі селян, тому, дбаючи про загальну реформу, вона просить дворянські зібрання, тісно і з належною обачністю співпрацюючи зі справниками, відповісти на три запитання:

- 1) Чи потребує зміна або доповнень існуюче законодавство?
- 2) Які правила повинні регулювати життя однодвірців у шляхетських мастках?
- 3) Чи можливі якісь заходи, що дали б однодвірцям можливість мати власний клатчик землі?

Погляньмо, як предводитель польської шляхти Княвського повіту В.Бутович відгукується 25 жовтня 1858 р. на такі добрі наміри. Те, що Бутович - російський по-

мишак, аж ніяк не зміює типового характеру висловлювань. Його ж бо обрано більшістю полків. В доповнення до існуючого законодавства він пропонує полегшити життя бідодашніх поміщиків, на яких у 1847 р. покладено збір податків з цих незручних однодвірців. Було б простіше, якби вони самі вносили їх у казенні палати й показували квитанції власнику мастки, в яку му мешкають, а той одразу ж повідомляв би поліцію про несплату! Як віддалилася шляхетська солідарність! Далі він наполягає на звільненні поміщиків від обов'язку збирати податки: стягненням затриманих виплат повинна займатися тільки поліція. Пропонується ще одне доповнення: в законі 1847 р. зазначається, що однодвірці не можуть залишити місце проживання без письмового дозволу поміщика. Слід додати, що про кожну самовільну відлучку необхідно повідомляти поліцію, тоді поміщик не нестиме відповідальності за втікача, а поліція зможе вжити необхідних заходів. Ось у що перетворилося братерство шляхти - воно зовсім зникло, до декласованих шляхтичів ставляться, як до кріпака.

Відповідаючи на два інші запитання, Бутович ще виразніше виказує свою байдужість до справи. Оскільки взаємини між однодвірцями й поміщиками регулюються угодами, які час від часу поновлюються, тільки від однодвірців залежить поліпшення або погіршення їхньої долі, від їхньої завбачливості залежить добробут їхніх сімей. Хороші трудівники живуть добре, а ледачі - погано. І ніяка матеріальна допомога тут нічого не значить!

Якщо ж узяти пропозицію росіян про надання "колишній шляхті" можливості придбати землю, що повиністю суперечило б політиці позбавлення їх усіляких прав (цього домагались упродовж тридцяти років), то у представника великих землевласників вона наштотується на таку ж уперту відмову, як і пропозиція виділити землю кріпакам. Він, щоправда, допускає, що це дало б змогу покласти край їхнім матеріальним проблемам, але, згідно з законом, земля, яка належить шляхті, є її невідчужуваною власністю. Тож довелося б розробити систему позик в казни для купівлі ділянок, за сплатою яких чітко слідкувала б поліція [65]. Важко го-

ворити про збереження почуття солідарності в цьому випадку. Схоже, в 1860 році поміщики вже й не згадували про це давнє поняття.

Про глибину прірви свідчать анонімні спогади одного з повстанців 1863 року, опубліковані в 1979 р.:

"На загонову шляхту, або однодвірців, не можна було розраховувати, бо скривджені маршалками, які перешкодили їхній легітимації, не маючи ні землі, ні власного даху, вони перебували у поміщиків на чиншах, сплачуючи, відроблюючи, працюючи фурманами і т.ін. за хату, город, поле набагато більше, ніж селяни-піддані. Шляхта відреклася від них, ніхто над ними не змілювався, я навіть зустрів таких, що були записані кріпаками. З іншого боку, Москва накладала на них величезні податки, забирала в рекрути, а чиновники обдирали їх, як липку; перебуваючи одночасно під утиском шляхти й Москви, вони опускалися дуже низько морально й матеріально і навіть приймали православ'я. Дехто твердив, що однодвірці стояли значно нижче за селян, хоча я так не думаю, бо бачив, що вони гостро ненавидять Москву як основну причину свого нещасливого становища, а до того домішується багато гіркоти на шляхту, яка про них забула й пригнічує гірше, ніж селян".

Яким же міг бути культурний і політичний розвиток "колишньої шляхти" за таких умов? Демократ Генрик Камінський, який у 1844 р. перебував на Україні й спостерігав ситуацію, не уявляв, як поширювати свої ідеї серед цих людей, хоча й передбачав, що пропаганда могла, ймовірно, знайти відгук. Він був вражений низьким рівнем їхньої культури [66].

Глоблена впродовж тридцяти років, систематично принижувана до описаного стану, зміло підведена до того, щоб зовсім зникнути як цілісність, декласована шляхта бере лише незначну участь у повстанні 1863 року, яке для неї, як і для кріпаків, є справою панів. Русифікація (принаймні, цього покоління) була ще неможливою, тож зусилля спрямовувалися на те, щоб деполонізувати цих людей, і це стало можливим завдяки

іх українізації. Процес українізації почався ще до 1831 року. Найкращим прикладом цього феномену є Т. Падурра, який спершу служив емірові В. Жевуському, пізніше присвятив себе псевдоукраїнській поезії, що стала одним з елементів декору вечорів у польських салонах [67]. Август Іванський, проникливий свідок епохи, вказує на роль різних хвиль ревізії титулів у прискоренні згаданого процесу та відзначає недостатність протестів з боку поміщиків. Він підкреслює, що українська мова стала для всіх сдиним засобом спілкування і що поляки дуже часто переходять у православну віру, зокрема ті, які до 1839 р. були унітатами, і часто, скоріше за звичкою, звертаються до колишнього пароха, який став попом, ніж до ксьондза, не помічаючи політичної значущості цієї капітальної зміни.

"У майбутньому цих бідолах чекала доля стократ гірша, ніж кріпаків", - пише А. Іванський.

Це ятляк на долою однодвірців на Україні після 1864 р. Оскільки їх продовжуватимуть вважати поляками, вони й надалі тяжко розплачуватимуться за мрії своїх панів про незалежність, а ідеї про поліпшення їхньої долі повністю забудуться. Тоді як українські селяни стануть предметом особливих турбот царату, декласованих шляхтичів, позбавлених права купувати землю, чекатиме дальше соціальне падіння, найчастіше - під байдужими поглядами землевласників, їхніх колишніх "покровителів" [68].

До Юліуша Словацького, який був у вигнанні, дійшли чутки про несправедливість, виявлену до обезземленої шляхти. Ян, повстанець 1830 р., один з героїв його "Фантазія" (1840), висловлює свою погорду до тих, хто підтримує своє суспільне становище ціною приниження колишніх співбратів:

О, я б лядки ці потрусив тоді
І зміг би я в обличчя їх бліді
Так само гнівно я твердо закриати,
Як отоді, в Варшаві, - в глиб гармати...

(Переклад М. Бажана)

Альфред Джеррі, якого часто цитують, бо його слова через абсурд показують жахливе становище Польщі, напевно, не підозрював, що, пишучи "Короля Убу" і вигадуючи знамениту "пастку на шляхту", він створив гротескний образ реальної ситуації. Та Микола I не має нічого від яскравості Убу, а царська акція, спрямована на знищення ідентичності тисяч поляків - це аж ніяк не фарс.

Соціально-культурна загибель урадила всю зубожілу шляхту на Правобережній Україні, всю личакову шляхту. Пастка таки розкрилась під її ногами і вона зникла, поглинута, як того і бажав Бібиков, масою кріпаків, ставши ще нещаснішою за них. Звичайно, навіть після 1864 року траплялись випадки, коли декласовані шляхтичі залишались поміщиками при землевласниках. Мастками і надалі управляли економіко-поляки, здебільшого вихідці саме з цього соціального прошарку, проте кількість "привілейованих" незначна і, хоча вони й залишались у польських мастках, їхній соціальний статус був уже цілком іншим.

Коли ми поглянемо на кількість поляків, яких поглинула чорка діра громадянського небуття, одержимо такі результати:

1831-1833	72 144	}	прислано до однодвірців
1834-1839	93 139		
1840-1846	близько 160 000 (з них 81 121 чоловічої статі)		
1846-1853	близько 15 000		прислано до державних се- лян
Разом:	340 283		тобто 340 тис. декласованих

Табл. 12. Кількість декласованих польських шляхтичів: поділ за періодами та їх подальшою долею (1831-1856 рр.)

Це не мертві душі, викреслені нашими ревізорами, а живі люди [69]. Йдеться, власне, про винищення цілого суспільства, певного типу цивілізації іншого століття, котра, звичайно ж, була розчленована лише тому, що була польською. Цих давніх поселенців, які прибули сюди головни в епоху Саксонської династії в Польщі (початок XVIII ст.) для зміцнення колонізації після козацько-шведських воєн і чий права завжди підтверджувались лише звичаєм, сумнівними паперами та усно, нині було позбавлено останніх ознак польськості російським колоністом, що у всьому їх переважав.

Історії відомо зовсім небагато прикладів такої масштабної ліквідації цілої соціальної групи, яка велася надзвичайно уміло і наполегливо впродовж тридцяти років за допомогою бюрократичної та поліцейської машини. У цьому проявилася віковична сила росіян: не знищуючи фізично, вони можуть вилуштити з людини всю її сутність.

ПРИМІТКИ

1. W.Tokarz. *Wojna polsko-rosyjska 1830-1831*. - Warszawa, 1930. - S.308-318; ЛВ.Баженов. *Восстание 1830-1831 гг. на Правобережной Украине*. - К., 1973.

2. ЦДА Київ, ф. 467, оп. 1, спр. 55, 57. Цей фонд, як і фонд 468, складається з незаможних свідчень про повстання 1831 р. на Правобережній Україні. Вони ніколи не використовувалися систематично, як і документи повітових комісій, напр.: ф.469 (Львів - 56 справ), ф. 568 (Поділля - 4 справи), ф. 979 (Махнівка - 10 справ), ф. 1060 (Тараща - 3 справи), ф. 1080 (Умань - 32 справи), ф. 1081 (Радомишль - 2 справи), ф. 1124 (Проскурів - 1 справа), ф. 1125 (Балта - 7 справ), ф. 1126 (Гайсин - 3 справи). Див. також: T.Lepkowski. *Spoleczne i narodowe aspekty powstania 1831 roku na Ukrainie* // *Kwartalnik Historyczny*, 1957. - N 6. - S. 46-50.

3. W.Bortnowski. *Powstanie listopadowe w oczach Rosjan*. - Warszawa, 1964.

4. B.Winiarski. *Ustroj polityczny ziem polskich w XIX wieku*. - Poznań, 1923. - S. 162-163; H.Mościcki. *Wysiedlanie szlachty na Litwie i Rusi przez rząd rosyjski*. - Pod berłem carów. - Warszawa, 1924. - S. 27-30; M.Biernacka. *Wsie drobnoszlacheckie na Mazowszu i Podlasiu*. - Wrocław, 1966. - S. 99-100; W.Wielhorski. *Ziemia ukrainne*. - S. 77.

5. S.Kieniewicz. *Historia Polski*. - Warszawa, 1958, tom II, cz 2 - S. 41.
6. Усі матеріали про переселення подільської шляхти на Кавказ зберігаються в ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1390. Цитовані документи належать до цього фонду, якщо немає спеціального посилання.
7. "Льготы и выгоды переселяемой в Кавказскую область шляхте всемиростивейше даруемые". - ЦДІА Київ, ф. 49, оп. 2, спр. 1539, не датовано [травень 1832 р.]
8. Там само, травень 1832 р., також надруковано.
9. T.Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski* ..., tom 1 - S. 130-135; M.Biernacka. *Wsie drobnoszlacheckie*... - S. 98.
10. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1225. Весь процес ревізії шляхетських титулів дуже поверхово описаний в єдиній статті: T.Perkowski. *Legitymacje szlachty polskiej w prowincjach zabranych przez Rosję* // *Miesięcznik Heraldyczny*, 1938. - N 5 (T. XVIII). - S. 61-76.
11. Там само.
12. Там само.
13. Вінницький ОДА, ф. 200, оп. 1, спр. 3.
14. Там само, спр. 4, 5.
15. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1225 (листи Дашкова й Блудова) та ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 10, щоденник засідань за 1832 р., с. 63.
16. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1225.
17. Там само, рішення від 7 березня, передане 20 березня Левашову міністром фінансів.
18. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 12, засідання від 21 червня 1833 р., с. 143.
19. Проекти, надіслані генерал-губернатору 15 лютого 1833 р., ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1225.
20. Там само.
21. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 12, перший проект Канкріна на 112 параграфів на - с. 336-367, другий на 22 параграфи - на с. 329-335, третій на 7 параграфів на - с. 325-328.
22. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1225 (прихильне ставлення Г.Ленкевича і Л.Понятовського), Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 14 (негативне ставлення Тишкевича).
23. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1225. Заклик у вірності з "Сенатских ведомостей" передано Левашову 5 лютого 1834 р. Відносини між дворянськими зібраннями і Герольдією в 1833-1834 рр. були дуже обмеженими. Див. їхнє листування: там само, спр. 1439.
- Насправді підтвердження титулів землевласників починається лише після 1847 р. Див. 4-й розділ нашої книги.
24. Лист Г.Ленкевича В.Левашову від 10 березня 1834 р., ЦДІА Київ, там само, спр. 1225.
25. Там само, 16 березня 1834 р. 26 жовтня 1834 р. предводитель дворянства Київської губернії Г.Тишкевич так само безрезультатно протестував проти знищення тих, хто недавно придбав землю, і проти недовіри до зібрань.
26. Там само, ф. 442, оп. 66, спр. 166.
27. Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 2168. Мається на увазі величезна справа "О лицах из бывшей польской шляхты, не вписанных в классы, подлежащие налогообложению вследствие их принадлежности к группе дворян", яка охоплює 1836-1850 рр. і нараховує 929 сторінок. Усі цитовані документи, якщо немає спеціальної помітки, взято із цієї справи. Про досить давній звичай фальшування шляхетських документів, зокрема на Поділлі, див.: J.Jedlicki. *Klejnot i bariery społeczne*. - Warszawa, 1968. - S. 366.
28. ЦДІА Ленінград, ф. 1281, оп. 3, спр. 71а, звіт київського цивільного губернатора за 1840 р.
- 28а. J.I.Kraszewski. *Wyjątki ze szlachtygrafii* // *Orędownik naukowy*, 1841, n. 36. - S. 289.
29. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 2508.
30. J.I.Kraszewski. *Wspomnienia Wołynia*. T. I. - S. 53.
31. Там само, с. 58.
32. J.I.Kraszewski. *Budnik. Wstęp W.Hahn*, BN. - Kraków, 1923.
33. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 2508.
34. Там само. Незважаючи на озлобленість, околичний шляхти вдається стати легітимованою, бо, маючи бодай невеликий клатчик землі, вона відповідала російським вимогам до дворянства.

35. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 24 (Щоденник засідань Комітету за 1839 р.).
36. Там само, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344.
37. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 2168 та супровідний лист графа Ю.Ліського Д.Г.Бібікову від 11 листопада 1838 р.
38. Там само.
39. Там само, спр. 2508.
40. Там само.
41. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 24, арк. 249.
42. T. Bobrowski *Pamiętnik mojego życia*, tom I. S. 78. У своїх підрахунках Бобровський недооцінює роботу комісії в трьох губерніях.
43. ЦДІА Київ, ф. 481, оп. 1, 2.
44. Там само, оп. 1, спр. 50; лист Герольдії від 6 серпня 1840 р.
45. Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 2951-2975.
46. Там само, спр. 2168, листування Бібікова з волинськими ревізорами, 19 березня, 12 липня, 31 серпня, 18 вересня 1841 р.
47. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 32, арк. 53, 137-148, згода міністра юстиції від 12 жовтня 1843 р.
48. Там само.
49. ЦДІА Київ, ф. 481, оп. 1, спр. 52.
50. Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 5659. У листі міністру внутрішніх справ від 10 червня 1850 р. Бібіков твердить, що за весь період своєї діяльності (1840-1844) Центральна комісія виключила 81 121 осіб, але й ця цифра замала (Там само, спр. 7492).
51. Там само, спр. 7490, 7491, 10803.
52. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 28.
53. Там само, спр. 36.
54. Полное собрание законов. - Т. IX, Сиб., 1835. - С. 766.
55. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 7858, лист казенним палатам від 12 квітня 1849 р. і волинського цивільного губернатора від 17 квітня 1849 р.
56. Там само.
57. Там само, спр. 5661, скарги декласованих шляхтичів.
58. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 26.

59. Там само, спр. 34.
60. ЦДІА Київ, ф. 481, оп. 2, спр. 212.
61. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 32.
62. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 5247: справа з листуванням 1844-1853 рр. з приводу недозвеної власності однодвірців.
63. T. Bobrowski *Pamiętnik mojego życia*. - Т. I. - S. 78-79. На підтримку своєї тези автор цитує протест шляхти Гайсинського повіту 1840 р., вміщуючи його в додатку: Т.2. - С. 527-529. Оскільки текст написано польською, його так і не передали цареві.
64. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 8955; указ Сенату від 10 серпня 1851 р.; пояснення Міністерства державних мастиностей від 9 лютого 1852 р.; результати процесу від 24 червня 1853 р.
65. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 1183.
66. Свідчення польського повстанця про прірву між землевласниками і однодвірцями знаходимо у Е.Козловського: *Назва праця*, с. 17-22; H. Kamieński *Pamiętniki i wizerunki / Oprac. I. Sliwińska, wstęp W. Kula*. - Wrocław, 1951. - S. 202.
67. Якщо врахувати, що однодвірці становили три чверті польського населення, то те, що серед повстанців 1863-1864 рр. було всього 14% з їхнього середовища, свідчить про значне зниження рівня національної свідомості. Цифри ми взяли у В.М.Зайцева, див. прим.
69. Про початки українізації див.: M. Ingłot *Tymko Radutta, czyli ziemiański romans z Ukrainą // Український календар*, 1979. - S. 198-202. Після 1864 р. російська влада дуже остерігалась адміністративної підтримки українізації. Остракізм поляків тривав і надалі, перепис у лютому 1897 р. засвідчує наявність ще 655 900 поляків у трьох губерніях, тоді як українців нараховувалося 6 981 000 чол.
68. A. Iwański *Pamiętniki 1832-1876*. - S. 228, przypis 3.
69. Більшість істориків відмічає не коментуючи "зникнення" трьох чвертей польської шляхти на Україні (див.: A. Giller *Historia powstania narodu polskiego 1861-1864*. - Paris, 1868, т. II. - S. 290. Останні радянські праці значною мірою недооцінюють це явище:

В.М.Зайцев. Социально-сословный состав участников восстания 1863 г. - М., 1973. - С. 198-199. Автор спирається на фальшиві дані "Обозрения Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 год // Русский архив, 1884, кн. 3, N 5. - С. 15, з якого випливає, що в 1850 р. на Україні загальна кількість одноподвірців чоловічої статі нараховувала лише 81 121 (160 000 осіб обох статей). Насправді, ця цифра стосується тільки кількості декласованих Центральною комісією в Києві в 1840-1846 рр. (див. записки Бібікова від 10 червня 1850 р.; ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 7492, арк. 180-196), але й тут ідеться лише про частину чоловічого населення. Проте Зайцев припускає наявність ще 78.667 чоловік з родовой шляхти, або ж 150 000 осіб обох статей, тобто удвічі більше.

III

Компроміс чи компрометація "шляхетська автономія"

Якщо припустити, що встановлена в попередньому розділі цифра – 340 тис. декласованих шляхтичів є правильною, то, знаючи, що за переписом 1834 року у трьох губерніях проживали 410 тис. поляків, нам залишається простежити долю ще 70 тис. осіб. Це ті, кому вдалося легітимізувати своє шляхетне походження і кому належить майже вся земля на Правобережній Україні, а економічно-соціальне становище примушує росіяни рахуватися з ними, доки не буде знайдено засобів зменшення їхнього впливу. Ім ми й присвячуємо III і IV розділи нашої книги.

Це далеко не однорідна група, і ми ще повернемося до неї. Спершу хотілося б розглянути прошарок, який на все згоден, якому росіяни дозволяють брати участь в офіційному публічному житті, щоправда, не в головних ланках імперії (поляків там надзвичайно мало), а в тому, що залишилося від давніх шляхетських інституцій, пристосованих до потреб імперії. Коротше, хотілося б дослідити складну структуру й постаті тих, що виступають представниками виборної шляхти, яка обирає й яку обирають до традиційних представницьких органів.

У попередніх розділах ми бачили, яку істотну роль відігравали шляхетські зібрання. Чим були ці установи, хто погоджувався в них засідати і як цього досягали?

Роль шляхетських зібрань

Час приєднання цих губерній до Росії дуже віддалений від доби, коли поїтові зібрання, що їх поляки продовжують називати між собою сеймиками, становили підгрунтя політичного життя незалежної Польщі, "шляхетської республіки", коли кожен сеймик посилав своїх представників на засідання сейму до Варшави, де обирався король. Тоді можна було бачити магнатів з Русі, які їхали на місцеві й національні вибори ободами, везучи з собою гурт зuboжділих шляхтичів, в чиїх голосах мали потребу [1].

Польської держави більше не існує, не скликають більше й сейму. Проте, одразу ж після анексії право обиратися й обирати своїх представників відчайдушно відстоюється. Шляхетська ментальність невіддільна від цього символу шляхетського самоврядування, щодалі все менш вартого довіри, але дехто боронить його як святу реліквію добрих часів "золотої вольності". Завдяки численним петиціям до царя Павла I, а пізніше Олександра I властяться зберегти ці форми (ліквідовані в австрійській і пруській частинах), які без особливих труднощів пристосовано до структур російського дворянства, визначених у "Дворянскої грамоте" від 21 квітня 1785 р. [2].

Після 1831 р. польський характер цих органів проявляється все менш. Члени зібрань і надалі вживають між собою давні титули – колишні назви посад разом з усією належною їм повагою в старому польському суспільстві, хоча вони й відмінені указом від 2 січня 1832 р., яким одночасно змінено й структуру зібрань. Польські титули – маршалок, хорунжий, суддя, підсудок, підкоморій тощо – офіційно заборонено й замінено російською термінологією: маршалка стали називати предводителем дворянства, він засідає разом з різними асесорами, які виконують судові функції при розгляді цивільних і кримінальних справ, служать опікунами в шкільних закладах або очолюють різні господарські ділянки. "Сеймик" замінюється терміном "дворянське зібрання" [3].

Під російським пануванням можливості обирати й бути обраним багато в чому змінилися. На початку століття для участі у виборах достатньо було мати 18 років і бути власником п'яти димів незалежно від розміру маєтку [3а]. У 30-х роках XIX ст. російське право вимагало володіння "полним участком", тобто як мінімум сотнею кріпаків (чоловічої статі), що одразу ж ставить надто високий поріг, залишаючи осторонь більшість легітимованої шляхти. До цього майнового обмеження додається політичне, щоразу суворіше: достатньо бути запідозреним у симпатії до повстання 1831 року, щоб бути викресленим зі списку виборців. Що ж до права бути обраним, то тут вимоги ще більш суворі: за указом від 12 жовтня 1835 р. в списки вносять тільки тих, хто може підтвердити десятирічну службу в імперській адміністрації, вищу освіту або шестирічне перебування на якійсь шляхетській посаді. У 1840 р. така політика обмеження призводить до того, що право голосу на шляхетських зібраннях зберігається лише за невеликою групою. Згідно зі звітом Бібікова, кількість шляхтичів, які можуть брати участь у публічному житті, зводиться до такого:

Київська губернія	514
Подільська губернія	693
Волинська губернія	1 496
Разом:	2 703 [4].

Табл. 13. Кількість шляхтичів, які мають право голосу на зібраннях (1840 р.)

Можна собі уявити те дивне правове становище більшості поміщиків, які мають менше сотні душ, та багатьох великих землевласників, позбавлених прав з політичних міркувань, до них ми повернемося у наступному розділі.

Виникає ряд питань про ментальність цієї невеликої групи, яка бере участь у публічному житті під російським пануванням. Які ж мотиви їхньої діяльності? Чи не погоджувалися вони на співпрацю з основною, руйнівною для Польщі силою, приймаючи посаду в таких умо-

вах? Чи, можливо, навпаки, такі люди були потрібні, щоб врятувати те, що ще можна було врятувати? Вічна проблема компромісу та компрометації. Впродовж трьох століть вона постійно постає перед поляками у все нових формах.

Чим же були ці дворянські зібрання в повітах і губерніях, яку роль вони відігравали? С.Кутшеба перелічує основні функції зібрань в "Історії устрою Польщі" [4а]. Залежно від моменту, їхній склад міг змінюватись, але в основному вони нараховували по 40 членів.

Візьмемо для прикладу Київське дворянське зібрання 1844 р. [5]. Разом з графом Г.Тишкевичем, який постійно обирається предводителем з 1832 р. і до смерті 1854 р., працювало:

- 3 голови цивільної палати,
- 5 членів цієї палати,
- 5 членів кримінальної палати,
- 2 попечителі двох київських гімназій,
- 4 "полюбовні судді" (які займалися полюбовним урегулюванням конфліктів),
- 4 члени "полюбовних судів",
- 2 члени ради Інституту шляхетних дівочь,
- 2 директори Комерційного банку,
- 3 члени Комісії по забезпеченню населення продовольством,
- 4 члени губерньського комітету для ревізії актів,
- 4 члени Комісії по підготовці інвентарів,
- 2 секретарі.

Вибори відбувалися раз на три роки на скликання предводителя, котрий, як переконаємося, часто змушений посилати нагадування в повіті. Окрім цих визначених обов'язків, обрані шляхтичі могли висловлювати свою думку про цілий ряд справ, а предводитель, зокрема, мусив доводити до їхнього відома розпорядження російської влади. Ми вже знаємо, як "безсторонньо" розглядалися скарги селян, алочини економів та ін. Ніде так добре, як тут, не виявлялася причина існування шляхетських установ: вони ревно оберігали привілеї групи землевласників. Внутрішня поліція в поміщицьких маєтках співпрацює з губерньською поліцією: пред-

водитель нагадує поміщикам про обов'язок видавати селян-втікачів з державних земель.

Як ми бачили, зібрання, як правило, зберігають документи про життя й суспільний статус шляхти - спершу всіх, а після 1844 р. тільки "ревізованих" шляхтичів. До зібрань звертаються за свідоцтвом про народження, про приналежність до шляхти. Царський уряд включав членів зібрань у комісії по розшуку учасників повстання, на різних етапах чистки шляхти. Зібрання виконують також функції нотаріальних контор: реєструють усі акти купівлі й продажу землі, які за звичаєм проводяться тільки у певний період. Тоді вся губерньська шляхта збирається на контракти, розважається, пиє, пиє, пиє, реєструє укладені угоди.

Те, що шляхетський електорат призначає директорів середніх шкіл, росіяни хитро використовують для залучення польської мовою вже не ведеться. Письменник Ю.Крашевський погоджується на цю посаду в Житомирі, хоча й на дуже короткий період - під час лібералізації 1858 р., надалі ж, переконавшись у ретроградності середовища, відмовляється від будь-яких посад.

Роль зібрань як приводного ремня особливо проявляється в обов'язкові інформувати про рішення міністерств. Усі урядові рішення доходять до поляків саме цим шляхом: конфіскація з політичних міркувань, депортація однодвірців або просто встановлення дати початку навчального року в вищих навчальних закладах столиці, відкриття школи акушерок, так потрібної для здоров'я селян... Оскільки майже вся земля знаходилася в руках поляків, справи про селян повинні були проходити через шляхетські зібрання. Так, у 1841 р. повітовим предводителем доручено рекомендувати поміщикам по кілька селян від маєтку, аби навчити їх робити щеплення проти віспи. Через цей канал уряд повідомляє про необхідність добровільних внесків для жертв стихійних лих: деякі траплялися на Україні, наприклад, пожежа в Новоград-Волинському 1839 р., але більшість стосувалася місць віддалених, геть чужих для поляків: пожежі в Кузнецьку, Петропавловську (біля Тобольська) та ін. Який же відгук могла мати підписка

26 серпня 1839 р., коли продавались малюнки з пам'ятником на честь великого російського історика (й відомого пологофоба) Карамзіна? [6].

Найбільш нагальними є військові рішення, інформувати про які повинні предводителі дворянства, у тому числі нагадувати поміщикам про необхідність виділення зі своїх маєтків рекрутів згідно з встановленою нормою (як правило, шість чоловік на тисячу душ, транспорт і спорядження за кошт поміщика). Під час Кримської війни було багато звернень сприяти квартируванню військ, виділенню пасовищ для коней і навіть закликів до щедрості землевласників.

Коли цивільний губернатор здійснював інспекційну поїздку по губернії, він міг звернутися за інформацією з різних питань лише до того, хто нею володіє, тобто до предводителя дворянства. Той мав повідомити про кількість скарг селян на поміщиків та кількість скарг поміщиків про непослух і зухвальство кріпаків, відмову відробляти панщину тощо. Взагалі, про приїзд цивільного губернатора повідомлялося у видрукуваному документі з проханням завчасно підготувати необхідні дані: кількість населення, обсяги сільськогосподарської продукції тощо.

Дворянські зібрання відігравали істотну роль, видаючи розпорядження про пожвавлення торгівлі, передусім зерном, яке на Україні є майже монокультурою. Вони надсилали землевласникам повідомлення про проведення торгів для забезпечення зернових запасів у різних губерніях імперії. У 1839 р., а надалі все частіше, зібрання залучаються до розвитку й популяризації буржуйництва. Вони закликають до передплати журналу, присвяченого рільництву й цукровій справі, що його видають у Москві з 1821 р. У проспекті висловлювалася надія на співпрацю з предводителями дворянства, "люх цукрове товариство завжди вважало основними помічниками у справі поширення в Росії наукового рільництва й поліпшення сільськогосподарського виробництва".

Слід також згадати і про їхню патріархальну роль, що залишилася від минулого: дворянські зібрання опікуються вдовами, сиротами й колективно управляють їхніми маєтками [7].

Хоча такі обов'язки не можуть самі по собі викликати ентузіазм, проте вони дають владу або ж створюють її ілюзію, оскільки зберігають престиж колишніх сеймиків ("Chart bez ogona jest jak szlachcic bez urzędu", – читасмо в "Панові Тадеуші"). Вони надають секс і навіть пробуджують пристрасть у 2 703 осіб (у 1840 р.), які мають можливість увітати себе елітою польського населення. Решта землевласників, позбавлена такої честі, ставиться до них з погордою:

"Останнім часом назва "предводитель" містить у собі щось іронічне, немов би свідчить, що там є багато грошей, а мало розуму", – пише один сучасник [8].

Насправді ж у цьому мікросвіті ведеться гарячкова боротьба за доступ до почесностей, яка стає тим затягшою, чим більше його охоплює титуломанія.

"Кожен обиватель є маршалком, головою (хоч би й урядом по розмежуванню), депутатом, суддею, підсудком I, боронь Боже, не назвати його титул. На сто обивателів є 50 маршалків, половина їх урядувала років двадцять тому, та вони того не забули, бо й уряд той займали, аби здобути титул. Тим-то кожна пані як не графиня, то маршалкова, або презесова, кожна панна – маршалківна, або, принаймні, – суддівна..." [9].

Тільки поляк, який був в еміграції в Парижі, міг тверезо оцінити це становище:

"Колись намагалися здобути громадські уряди швидше з любові до Речі Посполитої, ніж з марнославія, сьогодні ж шляхтич здебільшого іде на вибори або щоб підтримати своїх суддів, бо має багато справ, або щоб зайняти уряд для вдоволення свого чи своєї дружини марнославія, щоб листи до нього починались "Ясновельможний", щоб дружину садовили на найкращому місці, а часом навіть для того, щоб сподобатися московському урядові і за утиск обивателів купити собі в

царя чи камергера чи якусь іншу нікчемну цядяку Шляхта відчуває, що це погано, але нічого не змінює. Вони докоряють один одному, гостро й справедливо засуджують ці вади... і нічого не міняють." [10].

Прийняття і прагнення до почесей в атмосфері загального придушення польськості створює довкола них якнайбільшу ідеологічну пустку, гріючи самолюбство й найпримітивніші рефлексії цієї невеликої групи, яка стереже свої привілеї. Т.Бобровський пропонує простий рецепт, як стати маршалком: передусім треба мати дуже гарний панський будинок, типово польський двір з неокласичним фронтоном з шести колон. Потім потрібні дуже добрий кухар, щоб часто приймати й гостити повітових виборців, і, нарешті, добрий секретар для ведення поточних справ. Гнучкість важить більше, ніж інтелект, бо виборці вимагатимуть від так званих захисників шляхетських прав вдячності та прихильності.

Значення такої "клістели", яка - в мініатурі - створює ілюзію життя часів шляхетської республіки, фіксується багатьма авторами, котрі, у залежності від власних політичних переконань, сприймають її або як араду, або як присмий пережиток. Зацікавлені ж особи, навпаки, глибоко переймаються своєю значущістю, невинно найкращий гімн про давні шляхетські чесноти XVIII ст. написав граф Генрик Жевуський, житомирський повітовий предводитель у 1832-1836 рр. Спостерігачі найчастіше пишуть про це захоплення тоном невинної добрودушності:

"Чи ж буде він приступним і популярним, чи ж кожного запросить на обід, чи ні? Чи ж можна до нього зайти будь-якої пори, і, зокрема, чи ж маляти в передпокої камердинерів та негідників-лакеїв, які захочуть сповістити про кожного приватного шляхтича? Це найбільш антишляхетський звичай, від якого повинні відмовитися бажано одержати уряд, бо я знаю одного дуже поважного чоловіка, який не став губернським маршалком тільки тому, що як людина багата й любитель елегантності мав кілька слуг у черевиках і корот-

ких червоних штанах, а виборна шляхта одразу ж уявила собі, що він тими червоними штанами хоче викликати повагу і проголосувала проти" [12].

Невеличкий світ вибраних і кандидатів на обрання стає все згуртованішою групою, яку російський закон вважає важливим гвинтиком урядової адміністрації і включає її в знаменитий "Табель про ранги, або чини". Члени дворянських зібрань, не можучи дуже похвалитися тим перед шляхтичами-землевласниками, полюють збиратись у головних містах повіту чи губернії у своєму клубі. Київський клуб знаходиться на найгарнішій артерії міста, на Хрещатику, тут збираються чиновники в мундирах, що вирізняють вірних слуг імперії: короткий сурдут темнозеленого кольору з комірцем-стійкою червоного кольору й вишитими залежно від рангу обшлагами [13].

Т.Бобровський часто подає дуже критичні портрети таких людей. Найменше він милує графа Генрика Тишкевича, який зміг так довго керувати справами київської шляхти лише ціною компромісів, що їм завдячує всіма можливими імператорськими відзнаками, хоча повітові предводителі дворянства (Л.Понятовський, В.Бутович, Г.Мілевський, Л.Ячевський) варті не набагато більше. Мемуарист перш за все виступає проти їхньої, взятої з іншого століття концепції, згідно з якою наявність землі при народженні є гарантією незалежності і, природно, дає можливість керувати публічними справами. Відтак, шляхтич, який працює, особливо коли падає так низько, що стає - це, зрештою, трапляється надзвичайно рідко - лікарем, учителем або літератором, перетворюється в наймита, тобто стає відчуженою істотою: хто вибирає ремесло - вибирає залежність. Не кажучи вже про простий люд, який належить до людей лише позірно [14].

Проте, згідно з урядовими вимогами, представників від шляхти все частіше обирають залежно від рівня освіти. Якщо в 30-х роках погоджувалися на обрання тих, чия єдиною заслугою було перебування на якійсь посаді перед повстанням, то в досліджуваний період майже всі обрані отримали освіту в офіційних закладах

Росії Т.Бобровський наводить дані про освіту 72 членів дворянських комітетів "Про влаштування і поліпшення побуту поміщицьких селян" 1858 р. (по 24 в кожній з трьох губерній) [15]. Виявляється, що багато хто вчився в Київському університеті, інші закінчували університети Санкт-Петербурга, Харкова, Дерпта, а старші здобували освіту у Вільно, Варшаві чи Кременецькому лицейі, в закладах, закритих після 1831 р. Дехто навчався в Одеському лицейі або в Царському Селі. Наймолодші закінчили тільки гімназії в Ніжині, Рівному і т.п. Це жодною мірою не вплинуло на їхні погляди, практично всі зберегли свої класові пережитки.

А тепер прослідкуймо, як змінилися взаємини між представниками шляхти й росіянами впродовж тридцяти років, аби побачити, що ж сталося зі знаменитою "шляхетською автономією". У київських архівах зберігаються документи про губернські вибори, які могли б стати предметом окремого дослідження, хоча досить і кількох зондувань, щоб виокремити ряд основних проблем.

Агенти русифікації

Указ від 6 грудня 1831 р. закликав шляхту провести перші після повстання вибори. Він визначив умови участі, і, як зазначалося, привів до змін ст. 773-781 у т. III "Повного зібрання законів". Невдовзі виявилось, що поміщиків-шляхтичів з десятирічним стажем служби в адміністративній системі небагато. Тому предводителі дворянства не дуже педантично дотримуються вимог щодо участі, а російська влада не поспішає прояснити непевну ситуацію, принаймні, на Волині й Поділлі. Просте в останній губернії, для того, щоб показати, в чий руках влада, цар не затверджує обраного на виборах предводителя – Яна Сулатицького. За бажанням царя ним стає Костянтин Пшездецький. Зрештою, обидва користуються ласкою цивільного губернатора, який передає їхні справи з поміткою:

"Відзначаються здоровим глуздом, прихильними настроями і скромним побутом".

На Київщині справи йдуть не так гладенько, бо тут, на відміну від інших губерній, є ряд російських поміщиків, які, звичайно ж, підтримують уряд і доносять про недотримання правил у Санкт-Петербурзі.

Тасмним інформатором Міністерства внутрішніх справ є Н.Гудим-Левкович, предводитель дворянства Васильківського повіту. 26 листопада 1832 р. він доносить, що в Київському, Махнівському, Таращанському та Звенигородському повітах серед голосуючих багато таких, які не мають на це права – їхні повноваження або недостатні, або ж по кілька разів надавались одним і тим самим особам. Тишкевичу, а особливо Левашову, який терпів такі махінації, доводиться давати пояснення. Комітет у справах західних губерній розглядає пояснення останнього 15 квітня 1833 р. Левашов пише, що змушений дозволити голосувати всім, оскільки багатьох шляхтичів поліція тримає під тасмним наглядом, а поширення сумнівів щодо права участі у виборах було б визнанням того, що їх підозрюють. І все ж внаслідок доносу Гудим-Левковича цивільний губернатор Г.Лошкарєв денонсує обрання 28 членів Київського зібрання. Тишкевич протестує, заявляючи, що амністія поширюється і на цих людей; Левашов, зрештою, погоджується з тим, що 16 чоловік можуть залишитись, оскільки їх лише підозрюють в участі у повстанні, а такої підозри полякам уникнути практично неможливо. Левашов додає, що за рішенням Ради міністрів від 24 вересня 1829 р. поліцейський нагляд за шляхтичем не позбавляє його права голосу. Комітет погоджується, але Гудим-Левкович наполягає на своєму; цього разу справа доходить до Миколи I, який вимагає від Левашова додаткових пояснень.

Схоже, що у зв'язку з цією справою київський генерал-губернатор попадає в неласку, бо цар не любить жартувати з дворянським статусом. Комітет у справах західних губерній приймає рішення не скасовувати вибори:

"Оскільки обрані були [ним] затвержені, то щоб не ослабити належного авторитету влади в цьому

краї, він погоджується з підтримкою цих дворян" (з щоденника Комітету).

Проте пізніше, 14 травня 1834 р., цей же Комітет вносить Левашову сувору догану, зауважуючи, що йому слід було звернутися за дозволом з приводу такого серйозного відхилення від закону. Зрештою, відмовлено лише трьом дворянам, оскільки вони не мають жодного чину чи свідчень про попередню службу: Росцішевському, Цивільському і Коморовичу. Справа, як бачимо, зачепила найвищі інстанції імперії [16].

Цей невеликий скандал є набагато значнішим, ніж може видатися. Він дає прекрасну нагоду добитися переваг прихильникам русифікації. Найпалкішим серед них виявляється київський цивільний губернатор Г. Лошкар'єв, який у 1833 р. подає міністру внутрішніх справ Д.М. Блудову дві промовисті записки.

Перша – про те, як вигідно можна використати російських поміщиків, котрі з часів Катерини II мають землі в Київській губернії:

"Хоча російське дворянство досить численне в цій губернії і підсилене царськими чиновниками, здебільшого малоросіянами, деякі з них не мешкають у губернії, служать деінде, інші ж, уникаючи будь-якого контакту з поляками, не беруть ніде ніякої участі ..."

Лошкар'єв жалкує, що на останніх виборах росіяни було небагато і що їхні генеалогічні записи зроблені у великоросійських губерніях. Він вважає, що

"перевага справді російських голосів як на виборах, так і на кожному засіданні дворянства необхідна для ослаблення польських голосів в очах їхніх співбратів, чиновників, а, можливо, й місцевої влади".

З цієї метою він пропонує записати всіх без винятку російських поміщиків, навіть тих, котрі тут не живуть, до київських генеалогічних книг, щоб вони могли передавати свої повноваження росіянам, коли самі не

змогли б голосувати, а також дати розпорядження місцевій владі, аби

"властивими й непомітними способами посилити вплив російського дворянства, яке мусить завжди мати перевагу. Ці заходи, – продовжує цивільний губернатор, – повинні вживатися таємно, пропонуватися владі приватно, без жодного розголосу, подаватися як воля царя, до якого можна звернутися з цього приводу" [17].

Для підтримки цієї ідеї справників просять надіслати інформацію про стан російських володінь у Київській губернії. З одержаних 5 червня 1833 р. даних бачимо, що більшість (79 прізвищ із 122 поміщиків) уже включена до списків місцевого дворянства. З 43 незаписаних 31 проживає на території губернії, а 12 – в інших місцях. Стан їхніх маєтків є таким:

Кількість кріпаків	кількість поміщиків, що ними володіють
менше 50	11
від 50 до 100	12
від 100 до 500	55
від 500 до 1000	26
від 1000 до 1500	3
від 1500 до 2000	4
більше 2000	11

Табл. 14. Російські поміщики Київської губернії та кількість кріпаків, якими вони володіють (1833 р.)

Серед останньої категорії виділяються великі володіння Воронцова (10 526 кріпаків), міністра фінансів Канкріна (10 567 кріпаків), кількох Лопухіних: Павла (8 257 кріпаків), Петра (4 234 кріпаки) і К. Лопухіної (4 714 кріпаків) та родини Енгельгардта (3 872 кріпаки).

Відтак, на дворянських зібраннях можуть голосувати 99 росіяни, хоча не всі цим користуються. Левашов зауважує, що трое з них все таки були обрали повітовими предводителями. Але царю цього мало, і він показує йому рапорти Лошкар'єва, а 9 жовтня 1833 р. прику-

шує Комітет у справах західних губерній схвалити думки останнього. Комітет підтримує ідею закликати всіх дворян зареєструватись у губернії, але відкидає пропозицію добитися будь-якою ціною переваги росіян на губернських зібраннях. Інша довідка Міністерства внутрішніх справ від 21 листопада 1833 р. показує, наскільки важливо залишатися реалістом у такій справі: польська шляхта з правом голосу в 4,5 рази чисельніша за росіян, а географічно вона розподіляється так:

Повіти	Землевласники
Київський	33
Васильківський	7
Сквирський	56
Богуславський	35
Таращанський	52
Махнівський	54
Липовецький	55
Уманський	56
Звенигородський	19
Черкаський	9
Чигиринський	27
Радомишльський	30
Разом:	433

Табл. 15. Шляхта Київської губернії, яка має понад 100 кріпаків і право голосу (за повітажи, 1833 р.)

Ще не настав час, аби росіяни могли здобути перевагу в боротьбі за гегемонію навіть у тій з трьох губерній, де вони найміцніше закорінилися. Проте в свідомість це вже проникло, і після відповідного звернення цивільного губернатора 19 лютого 1834 р. росіяни обіцяють зареєструватися в губернії [18].

Лошкарьову хотілося б піти значно далі у применшенні ролі дворянських зібрань, котрі, на його думку, створюють ще одну незручність, збираючись у повітових центрах і уникаючи тим самим контролю. До того ж центри чотирьох повітів є приватною власністю поляків, що теж дуже незручно. Йдеться про Липовець, Махнівську, Умань і Богуслав. У другому рапорті цивільний гу-

бернатор пропонує змінити центри: замість Махнівки можна визначити Білгородку, недавно конфісковану в Германа Потоцького за участь у повстанні; замість невеличкого містечка Липовця можна вибрати Липці, які великство належать батькові Романа Сангушка, але буде конфісковане після його смерті, бо Роман брав участь у повстанні. Умань може залишитись, оскільки конфіскована в Потоцького; замість Богуслава кращим був би Канів.

Комітет у справах західних губерній сам лякається таких пропозицій, вважаючи, що для досягнення "поступового злиття західних областей з Росією" антипольські кроки повинні бути поміркованими й обережними. Аби не давати нових підстав для ненависті поляків, він складає щось на зразок похвального листа на свою честь, перераховуючи все, що зроблено як на Україні, так і в Литві: впровадження російської мови в усіх державних установах; закриття відомих шляхетським духом Віленського університету та Кременецького ліцею; заборона католицьких шкіл і русифікація всіх інших шкіл; нагляд за костіолами та конфіскація "зайвих" монастирів; конфіскація приватних земель; підтримка православного духовенства та семінарій — цього достатньо, а запропоновані Лошкарьовим заходи можуть ще більше протиставити поляків і росіян [19].

Обмеження автономності дворянських зібрань проявляється і тоді, коли Левашов, який стоїть на чолі трьох губерній, вступає в протиставлення з зібранням Овруцького повіту на Волині та його предводителем Малаховським. На початку 1834 р. останній вважає за можливе надіслати безпосередньо царю свою супліку на захист шляхтича Байковського, який перебуває в його віданні. Цей землевласник входив до складу ради повстанців в Овручі у 1831 р., де відіграв помітну керівну роль. Його, зокрема, звинувачують у тому, що він примусив 15 озброєних сокирами, косами й рушницями селян стати в польські ряди. За це він відсидів три місяці у фортеці, після чого цар помилював його. Та Левашов (про це йдеться в рапорті міністра внутрішніх справ Комітету у справах західних губерній), "вважаючи Байковського шкідливим для губернії, пора-

хував за потрібне тимчасово вислати його у Вятку". Цар не тільки затверджує таке нелогічне рішення, а й замінює тимчасове поселення на постійне! У 1833 р. Левашов - знову брак логіки - хоче повернути його, "щоб зіграти будь-які сліди минулого й заспокоїти громадську думку". Микола I вважає, що так робити зарано! Зважаючи на суперечливість рішень, дворянське зібрання сподівається, що засуджений повернеться. Та, його приклад є хорошою нагодою показати полякам, що воля знаходиться в руках росіяни, а не зухвальців, які насмілюються її просити. У своєму рапорті Левашов перераховує всіх, хто підписав петицію, хоч мав би дати приклад слухняності й покорі царським рішенням. Він вважає, що вони завинили і "очевидною непокорю", бажаючи "випередити волю царя", і тим, що у своєму посланні висловили "нерозважливі думки з приводу місцевої влади". Він домагається увільнення цих шляхтичів від виконання їхніх обов'язків і позбавлення виборчих прав. Комітет пропонує лише "суворо вказати", проте цей випадок є прикметним для клімату недовіри й остраху, який розділяє шляхетські установи та уряд [20].

Постійно перебуваючи під загрозою одержати догану, маленький світ дворянських зібрань бачить можливість уціліти лише в покорі перед сильними. Шляхтичі здебільшого приймають правила гри, стають слухняними агентами Міністерства внутрішніх справ, про що відверто засвідчують на своєму поштовому папері, де в лівому кутку вміщено великі гарні літери "М.В.Д." з назвою відповідного повіту.

Вибори 1835 р. відбуваються під контролем місцевих судів, які затверджують списки виборців і кандидатів. У Києві ж Г.Тишкевич, не кліпнувши оком, розсилав "наказ його Царської Величності від 11 липня 1835 р. не допускати до участі у виборах колишніх учасників повстання". Несправедливе ставлення й незатвердження зустрічаються і досі [21], тож вибори 1838 р. проходять в атмосфері ще більшої тривоги й страху. Цивільні губернатори посилено нагадують предводителям про пильність, а ті, знаючи, що результати виборів завжди затверджують росіяни, які їх і санкціонують, самі

відсіюють "підозрілих". 28 квітня 1838 р. Тишкевич просить своїх колег уважно дотримуватись одержаних директив:

"виконавши моє прохання, ми не викличемо справедливого невдоволення уряду" [22].

Г.Лошкар'ов, нині цивільний губернатор на Поділлі, перед тим, як стати сенатором, постійно прагне послабити вплив польської шляхти у своїй губернії і збільшити кількість росіяни в адміністративних органах. З березня 1838 р. він пропонує Комітету у справах західних губерній сприяти в просуванні по службі й нагороджувати добровольців, проте він трохи квапиться. 12 грудня 1838 р. Комітет ще не схвалює таких відхилень від загального статусу чиновників і згоден, щоб дворянські зібрання самі забезпечували головні напрями місцевого управління. Та ненадовго!

Російське право та право винятків

У цей період на чолі трьох губерній стоїть Бібіков, йому вдасться досягти навіть більше того, що не вдалося Лошкар'ову. Ми вже знаємо, як він зумів використати селянське питання. Ми також відчули ефективність його ревізії титулів. З такою ж енергією невтомний і всюдисущий генерал-губернатор береться за послаблення ролі шляхетських інституцій.

Через кілька місяців після відхилення прохання Лошкар'ова Бібіков надсилав вже згадувану тасмну записку (лютий 1839 р.) з такою ж вимогою і одержує згоду. Прийняттю цього рішення сприяє ще й страх перед "змовою" Конарського. Члени Комітету дають себе переконати в тому, що віднині генерал-губернатор і цивільні губернатори повинні всілякими підходами заохочувати додатковий приплив росіяни в адміністративні органи. На посади, - додає Комітет, - можна брати як уродженців губернії [тобто малоросіяни, але з якого соціального прошарку їх брати? Певно, шом скористаються діти священників - Д.Б.], так і великоросів, "не надаючи одним явної і образливої переваги над іншими". В цих губерніях, як виняток, дозволяється просування в

чинах по службі навіть з переходом у вищі, ніж належить за посадою, ранги. Губернаторам виділяється спеціальна сума в 50 тис. срібних рублів (затверджена царем 8 травня 1839 р.) для "роздачі винагород", паралельно звіту Міністерству внутрішніх справ. Можна було б помірковувати над суттю цих винагород, найімовірніше, призначених для потреб тасмної поліції, котрою був наповнений весь край, бо у записці Бібіков скаржився на слабкість поліції, на низький заробіток, "який нікого не приваблює в такому неспокойному краї". Він писав, що потрібна активна й вірна поліція, бо, не маючи достатніх засобів, губерньський уряд не може нести відповідальності за все, що діється. Необхідно, щоб російські чиновники високого рангу подолали свої упередження до цих "польських губернь" і погодилися працювати там довший час, оскільки поляки використовують це для поширення думки про те, "що в нас немає нічого сталого" [24].

Результат таких пільг росіянам не забарився. Власне, про це зважився сказати саме росіянин, добре обізнаний з краєм:

"Внаслідок цього звернення сталося так, що губерньні заповнили покидьки російських чиновників, переважно військові, які були у відставці й вмирали з голоду – вони, немов шакали, винюхували свою здобич" [25].

Комітет у справах західних губернь не погодився з Бібіковим в одному пункті. Втім, той не квапиться. Він подає ідеї і знає, що Микола I таки визнає їх слушність: ідеться про настільки важливу думку, що вона ще повинна визріти, але генерал-губернатор розставляє віхи. Він говорить про повну реформу права в цих губерньях, де юридичне й судове життя широко послуговується давнім польським правом, зокрема – Третім Литовським Статутом 1588 року. Принагідно він мріє – саме в цьому правовірний Комітет його й не підтримує – відсторонити шляхетське правосуддя з його виборними засадами. У зв'язку з цим він готує докази про зловживання в кожному повіті, щоб замінити поляків призначеними російськими суддями,

"бо при теперішній напрузі настроїв у Західному краї" функція судді "надзвичайно важлива: адже вирішення справи скеровується нижчими ланками судочинства, а їхню недбалість пізніше важко виправити" [26].

Атмосфера 1839-1840 рр. надзвичайно важка. До сновників дворянських зібрань, незважаючи на привілеї, ставляться з такою самою підозрою, як і до землевласників, позбавлених права голосу. Дехто, використовуючи те, що їхня посада відповідає рівню державного чиновника в імперії, намагається влаштуватися у Конгресовому Королівстві, де, незважаючи на приблизно однакові з імперією закони, поляки почуваються не так але. Однак, у 1840 р. намісник Королівства повідомляє Бібікову про свою заборону перетинати кордон. Якщо ім хочеться змінити красвид, каже Пашкевич, нехай краще йдуть працювати у внутрішні губерньні імперії! [27]. Щоб виборна шляхта перетворилась у служлих слуг влади, не можна допускати зовнішніх контактів. Листовні зв'язки також перебувають під пильним наглядом, оскільки помічено, що друзі Ш.Конарського підтримували контакти з закордоном, зокрема з поляками в Парижі. Тож 31 жовтня 1833 р. заборонено листування з політичними емігрантами, але цензура й жандарми Бенкендорфа продовжують вести нагляд. Так, останній доповідає Комітету у справах західних губернь, що предводитель дворянства Ольгопільського повіту Пролевич отримав у жовтні 1837 р. два листи від емігранта Мошинського; у жовтні 1838 р. два листи одержав подольнян В.Карвицький, а також княжна Четвертинська, донька емігранта Нарциса Олізара. Відтак, жандармів закликають подвоїти пильність при читанні кореспонденції з закордоном [28].

Для підтримання страху російська цивільна влада безупинно втручається в діяльність шляхетських зібрань. Вона прагне, щоб кожен обраний шляхтич зрозумів, що він лише коліщатко, і не більше, у великій адміністративній машині, що всілякі спогоди про давню шляхетську автономію належать до мюкулого. 10 липня 1839 р. Бібіков надсилає предводителю трьох губернь

застереження стосовно тих, кого обрано на шляхетські посади і хто не виконує своїх обов'язків з належною старанністю, відіжджаючи на тривалий час тощо. Всі три предводителі покійно доповідають, що вони закликали своїх колег у повітах "виконувати обов'язки, покладені на них довір'ям поляків і голосами виборців" [29]. Але така манера росіяни нагадувати полякам про їхні обов'язки вражає їхню гордість, чого вони й не приховують. Коли цивільна влада дозволяє собі відкликати Кржижановського, обраного на зібранні Київської губернії, його колеги відмовляються повторно зібратися для обрання наступника. Г.Тишкевич примушує їх підписати конвокацію на 3 серпня 1839 р.: 30 чоловік підписують, але не з'являються на засідання. Він знову скликає їх на 21 серпня. Результат такий самий. Нове скликання призначене на 20 жовтня. Цивільний губернатор у гніві. Ніхто не з'являється і 20 жовтня, всі підписують нову конвокацію на 11 грудня [30].

Проте всі ці маленькі ігри вже не можуть уберегти польську виборну шляхту від втрати обличчя: Бібіков кладе останні штрихи на правовій реформі в приєднаних губерніях.

16 серпня 1832 р. Левашов повідомляє, що

"рішення у кримінальних справах та їх розслідування в губерніях, що відійшли від Польщі, можуть спиратися на Литовський Статут і польські конституції лише в тих випадках, коли російське законодавство виявиться справді недостатнім" [31].

Але вже у 1839 р. така правова аномалія видається росіянам нестерпною. Як завжди у складних випадках, Микола I подає Комітетові у справах західних губерній дві "анонімні записки", де ставиться вимога уніфікувати право в імперії "Литовський Статут є пережитком, шкідливим ще й тому, — пишеться в них, — що він і досі діє на Східній Україні за Дніпром, хоча ця губернія, звана Малоросією, вже з 1686 р. не належить Польщі" [32].

Чекаючи, доки реформа дозріє, Бібіков завдає два відчутні удари: 9 грудня 1839 р. та у квітні 1840 року.

Спершу він схилє Комітет у справах західних губерній прийняти рішення про те, що відикни в повітових судах, які досі були виключно шляхетськими і польськими, при призначенні канцеляриств та секретарів перевага надаватиметься уродженцям великоросійських губерній. Що ж до посади судді, то члени Комітету погоджуються на призначення росіяни з багатьма застереженнями, розуміючи, якого удару це завдасть полякам. Вони зазначають, що потрібно

"дозволити генерал-губернаторам, як виняток із загального правила, в надзвичайно рідкісних випадках, коли з огляду на особливо гідні уваги причини всі кандидатури на посади суддів або асесорів повітових судів будуть визнані такими, що явно не підходять для урядів, призначати на них імператорських чиновників".

Що йому до вагань Санкт-Петербурга! Бібіков дочекався свого документа і починає діяти. На засіданнях Комітету 3, 20 і 23 квітня 1840 р. він домагається рішення, згідно з яким суддями "як експеримент" всюди будуть призначені росіяни, починаючи з найближчих шляхетських елекцій 1841 р. [33]

Як це далеко від милого безладу давнього шляхетського судочинства, на занепад якого нарікав Генрик Жевуський:

"Щоб бути юристом, треба бути громадянином. У нас майже кожен шляхтич був юристом — і, не маючи освіти, міг підписувати папери. А хто був справжнім громадянином, то на тому, що він мав мастки не кінчалось, бо ж мав ще віру, навички, громадянські думки, тому й був правником, а іноді й законодавцем, бо такому Господь Бог в інстинкті не відмовив" (*Przegląd Sądowy*, розд. XIII).

Бібіков нарешті одержує довгожданий указ, підписаний Миколою I 25 червня 1840 р. у його дітній резиденції в Петергофі — "Про цілковите поширення російського цивільного права на всі західні землі, що відійшли від Польщі". 4 вересня 1840 р. цивільні губер-

натори одержують друкований текст указу; в передмові пояснюється, що його мета полягає в "збереженні безпеки й власності наших підданих", в уніфікації права завдяки поширенню російських законів "на одвічні російські землі як з огляду на їхнє походження, так і звичай і звичаї їхніх мешканців".

В справах, дотичних врегулювання поточних питань - укладання, поділу землі тощо, дев'ять пунктів Литовського Статуту одразу ж замінюються російськими законами. Вживання російської мови, необхідне досі у взаєминах з адміністрацією, стає обов'язковим для поляків і на зібраннях, і при веденні їхніх книг; для перекладу всього необхідного дається два роки. Скасовуються межові суди, всюди вводяться правила російських кадастрів [34]. На засіданні 30 липня Комітет у справах західних губерній займається розсилкою пакетів з цим указом: всі повинні розкрити його в один день і в одну й ту саму годину. Бібіков ще раз уточнює, що за новим законодавством усі судді повітових судів - росіяни й поляки, а також шляхтичі, які управляють опікунськими маєтками, стають державними службовцями і більше не одержуватимуть винагороди з фондів дворянських зібрань. У звіті за 1840 рік він ставить собі в заслугу те, що з актів дворянських зібрань вилучено, конфісковано й знищено документи польською мовою [35].

На думку Бібікова, цій реформі й енергійному зменшенню польського впливу в управлінні ще бракує точного визначення, чим повинна бути русифікація. Нам відомо, що він побоюється надто частих заміни цивільних губернаторів у трьох губерніях. Ось чому він знову звертається до Комітету в справах західних губерній і до самого царя з приводу розробки на письмі докладних ідеологічних засад, на які міг би посилатися кожен губернатор, замінивши попередника. Цей рескрипт повинен підписати цар, він визначив би завдання кожного російського чиновника, а його, Бібікова, зробив би чимось на зразок віце-короля цих губерній. 20 серпня 1840 р. Комітет розглядає поданий у квітні проект. Члени Комітету вважають, що генерал-губернатор прагне "надто необмеженої влади" для себе і що, мож-

ливо, краще б розробити більш еволюційний підхід, аніж приймати цю Біблію русифікації. Однак, ясно, що ця ідея, як і інші задуми дорогого Дмитра Гавриловича, подобається цареві. Строганов трохи згладжує надто сприятливі для самоуправства київського сатрапа аспекти; 13 вересня 1840 р. цивільним губернаторам таємно розсилається цей рескрипт.

Він написаний від першої особи. Промовляє цар, але власне Бібіков водить його пером від початку до кінця. У документі говориться: генерал-губернатор Бібіков доручив вам управління однією з найбільших й найчисельніших губерній імперії. Вважаю за необхідне письмово викласти вам принципи, якими ви повинні керуватись у своїх починаннях. Але звернімося до тексту:

"Київська, Волинська і Подільська губернії, віками відірвані від Росії, з якою пов'язані вірою і походженням, не змогли одразу після повернення до правлічних російських областей позбавитись усіх наслідків іноземного панування.

Поділ 1831 р. дали нову поживу нереальним сподіванням, хоча, дякуючи волі Провидіння, ці спроби були задушені в зародку. Та оскільки бродіння умів триває і надалі, я, не задовольняючися порядком та спокоєм, які підтримуються зовнішньою силою, розробив докладний план забезпечення їх шляхом морального виховання місцевого населення, відновлюючи його прив'язаність до справжньої Росії, втраченої у плінні часу та через підступність західного панування, що кишило кожному думку, як би вона не називалася, про політичну автономію краю".

Відтак, продовжує царський рескрипт, на цивільних губернаторах лежать подвійні обов'язки: чітко дотримуватися законів, сприяти "поширенню російського національного духу та знищувати будь-які чужі прояви".

"Чужі прояви можуть виражатися не лише у спробах похитнути встановлений порядок шляхом ворожого діяльності або пропаганди, а й у звичайних взаєминах громадян в міру того, як вони ви-

лялятимуть схильність до ослаблення російських принципів, російського національного духу або ж бажання протистояти заходам, вжитим для їх посилення”.

Останнім часом, продовжує цар, з цією метою прийнято ряд законів. Ви повинні точно дотримуватись їх, а оскільки суспільство постійно розвивається, закликаю вас писати донесення про все, що вам видається гідним уваги, та повідомляти про вжиті заходи. Далі йде висновок:

“Я з присмиєстю ознайомлюся з кожною корисною пропозицією з вашого боку, оскільки продовжува-тиму діяти для виконання висловлених вам поглядів, доки ввірена вам губернія не зіллється з іншими частинами імперії в єдине тіло і єдину душу” [36].

Такий текст, вартий, без сумніву, того, щоб його широко прочитувати, виявляє міру марності будь-якої можливої протидії представників польської шляхти. Вони, звісно, дуже болісно відчувають утрату своїх судових прерогатив, а представники Поділля наважуються, скориставшись виборами у вересні 1841 р., звернутися до царя з адресом, щоб їм дозволено російським законом. 2 травня 1842 р. Комітет у справах західних губерній розглядає це звернення в присутності Бібікова. Подільський предводитель дворянства шанобливо звертає увагу на те, що “експеримент” щодо призначення росія на посади суддів і управителів мастками, котрі перебувають під опікою, виявився не дуже вдалим, оскільки турбота про сиріт вимагає присутності близьких їм осіб. Бібіков відповідає, що це “експериментальне” призначення розтягнеться на строк дії судових мандатів, тобто 6 років (!?), тому це прохання безпредметне і не їм про нього судити. Зрештою, скаржачись, польське дворянство робить велику помилку, бо новоприбулі працюють значно краще, ніж їхні постійно відсутні попередники. Тепер, на його думку, все робиться набагато краще, бо опіка над сиротами завдяки безстороннім, незалежним від родин суддям поліпшилась.

Якщо ж ідеться про російських судових чиновників, то вони просто незамінні в той час, коли повсюдно вводиться російське право:

“Віддати до рук поляків правосуддя, яке лише починає впроваджуватись і правильно організуватись, означало б те саме, що повернути його на шлях, по якому йшли досі, шлях анархії і немонучих зловживань”.

У цьому самому адресі Подільське дворянське зібрання відважується поставити питання і про розширення кола шляхетських виборців, зведеного до кількох сотень землевласників. Тут воно посилається на указ від серпня 1840 р., за яким помилувано цілий ряд осіб за участь у повстанні 1831 р. Бібіков вважає, що їм ще дуже рано повертати громадянські права, тим більше, що указ містить одну конфіденційну статтю про забезпечення тасмного поліцейського нагляду за цими особами; крім того, їм не можна довіряти у зв'язку із загальною симпатією до колишніх повстанців. Отож, не може бути й мови про те, щоб допустити цих людей до виборів або до якихось дворянських посад.

Про цю дискусію поляки, звичайно, ніколи не довідаються; рішення Комітету звучить просто:

“Залишити це звернення без наслідків” [37].

6 лютого 1843 р. настає черга Волинського дворянського зібрання звернутися з клопотанням, на цей раз до Бібікова, який їде до столиці. У ньому в надзвичайно шанобливій формі ставиться питання про умови виборності на дворянські посади. Зроблено це бездоганно вміло: посилаючись на поширення російського права, висловлюється здивування щодо існування законів-винятків для колишніх польських губерній. Волинський предводитель слушно зауважує, що по всій імперії кожен дворянин бере участь у виборах у своєму повіті, тоді як у західних губерніях вимагається десятирічний стаж на державній службі або два трирічні мандати про перебування на дворянських посадах. Це пооблаляє частину шляхти, “яка виправдала б довір'я своїх

співбратів і уряду" і хотїла б бути корисною, будь-якої можливості зробити це, бо "через вік, домашні та інші заняття" вона не може поступити на державну чи військову службу. Тому він "покірно" просить дійового поширення російського права і відміни агаданих вимог до західних губерній. Він додає, що, згідно з цими засадами, шляхта повинна мати можливість сама вибирати своїх суддів [38]. Зрозуміло, така зухвалість теж залишилася без відповіді.

Про те, що зовсім не йдеться про відмову від прийнятих рішень, свідчить донесення міністра юстиції від 18 квітня 1844 р. Комітету в справах західних губерній про необхідність і надалі залишити за Бібіковим право замінювати росіянами урядовців повітових судів "у разі їхньої невиправданої відсутності або неблагонадійності". Бібіков наполягає на благодійності страху, який така погроза викликає у поляків, що праця росіяні стає виборних посадах, і на тому, що праця росіяні стає набагато ефективнішою. Уже нема й мови про "експериментальний" характер запроваджених змін: генерал-губернатор просить, аби дворянські зібрання вибирали суддів і судових урядовців лише там, де ще немає росіяні. Зроблене змінити вже неможливо, міністр вважає, що "ситуація в західних губерніях потребує особливого, постійного, невисипущого нагляду з боку місцевої влади". Він радїє ще й з того, що всі призначені росіяні залишилися на місці. Це звільняє, пише він простодушно, від необхідності позбуватися неблагонадійних поляків, бо це могло б викликати зайве невдоволення, тим більше, що досить часто причини повинні залишатися в таємниці! [39].

Отож, замучені, вичавлені, скорочені дворянські зібрання керуються одними лиш міркуваннями престижу й показухи. Але навіть у цій невеликій групі допущених до виборів наростає відраз, і таке охолодження турбує владу, якій усе ж потрібні ці псевдозгода і псевдопраця з польськими поміщиками. Перед виборами 1844 року [40] повітові предводителі одержують від Сенату розпорядження з нагадуванням, що дворянські вибори є публічним обов'язком кожного, хто має на це право, та з рекомендацією штрафувати або навіть тим-

часово виключати зі списку виборців тих, хто не матиме достатніх підстав для неучасті. Миколу I турбує неявка, і він погрожує назавжди виключити відсутніх зі списку. Слід додати, що 10 жовтня 1844 р. предводителі мусять нагадати, що "усні виступи дворян на загальних зібраннях з нагоди елекції, а також дискусії повинні вестися лише російською мовою". Можемо собі уявити, що таке зобов'язання відбило бажання в не одного потенційного виборця.

Проаналізувавши перебіг голосування хоча б в одному повіті, побачимо, що застереження Сенату не мали великого значення. У Київському повіті, де предводителем був двадцятишестирічний росіянин Бутович, у списку виборців нараховувалося 79 прізвищ, а сімей лише 46. Тут були батьки, сини, брати і навіть матері, дочки, сестри. До виборів допущено 19 жінок, які мали по сто необхідних душ. З 79 чоловік проголосували тільки 46, а них за одинадцятьох голосували за дорученням, тобто практично з'явилось тільки 35 чоловік. До всього Бібіков не затвердив обраного ними предводителя Злотницького, а підтримав росіянина Бутовича [41].

Усі поляки, обрані суддями, яким генерал-губернатор дозволив зайняти посаду, мусяли віднині підписувати письмову присягу в довгих, урочисих і застрашуючих формулах, спрямовану на посилення слухняності. Вони мусяли присягати перед Богом на вірність царю Миколі I та його наступникові царевичу Олександру, на цілковитий послух до останньої краплі крові, на повагу до імперських законів, захист інтересів корони та готовність зробити все задля знищення того, що могло б цьому зашкодити [42].

Горді у своєму повіті, покірні перед росіянами

Шляхетська спільнота замість того, щоб підтримати офіційну гру, ще більше замикається в собі, проваляючи лише сарказм стосовно тих небагатьох, хто погодився на це ярмо. Ліберали, як Ю.Крешевський, висміюють їхню марнославність, а консерватори, як Г.Жевуський, оскаржують їх, нагадуючи низі спростовані предковічні цінності Польщі.

В одній із повістей Крашевський іронізує над повитовим маршалком, який "не пропускає ... жодних уродни найзначніших у губернії осіб, жодного балу в місті, буває на всіх великих прийняттях, кілька разів на рік їздить із поздоровленнями до тих, хто отримав хрести й нагороди, одним словом - намагається, щоб його бачили якнайчастіше, аби сподобатися шляхті популярністю і схилити її до голосування за нього..." [43]. ГЖевуський висловлює зневагу набагато злостивіше, як і належить великому панові, якому прикро від занепаду свого класу. У розділі, спеціально присвяченому шляхетським виборам зі збірки щоденних спостережень "Звичасва сумш", він, створюючи образ занепаду Польщі, порівнює час елекції з античними сатурналіями, коли раби могли дозволити собі всілякі безчинства, перш ніж знову повертатися під всевладне панування своїх господарів.

"Ніде не могла б проявитися краще цілковита повага до шляхетської гідності і ніде настільки смішно й нікчемно не проявляється хворобливість духу й публічна деморалізація", - пише ГЖевуський у 1841 р.

Цілков слушною видається його думка, що виборні посади займають лише обмежені люди, які прагнуть загального визнання. Найінтелігентніші стороняться участі в цій примарі, розуміючи безплідність таких інституцій. Зрештою, дуже рідко трапляються справи, коли виникає потреба в суддях: лише тоді, коли йдеться про жорстоке ставлення до кріпаків. Навіщо ж вилучуватися у вибори суддів, коли відомо, що при потребі їх завжди можна підкупити? Жевуський, як і інші, зловтішається, з великою відразою кепкує над тими шляхтичами, котрі кожні три роки мобілізують ту саму групу друзів - спеціалістів з реклами:

"З такими помічниками йому тільки й залишається, що сидіти тихенько, тільки й запрошувати до себе, з кожним сердечно обніматись, уже тоді на обідах вони один за другим, дякуючи за

гостинність, широко або й нешироко починають просити прийняти уряд..."

Незважаючи на те, що все це втратило будь-який сенс, у тих, хто має на це право, виникає ілюзія участі в сеймиках XVIII ст. Дехто у своїй відсталості бере це настільки близько до серця (не забуваймо, що ці комедії з іншого століття розігруються тоді, коли Європа готується до 1848 р.), що це стає для нього питанням життя або смерті:

"Треба пройти через град куль, - пише ГЖевуський (натякаючи на те, що голосування велось чорними або білими кульками), - які, хоча й не олов'яні, спричиняють не менше каліцтва. Невдавно в певній губернії один поважний громадянин, вражений чорними кулями, добив себе олов'яною".

Таке диане розуміння честі тим більш недоречне, що на цих зібраннях усе фальшиве, починаючи з інавгураційної літургії й закінчуючи всіма супутними їм підлогами:

"О, Спасителю! - додає наш автор. - Як же зловживають Твоїм милосердним терпінням, як Тебе розпинають! Ще не затихли в стінах костюлу слова їхньої урочистої присяги, як уже тут, у костюлі, починаються клопотання, обмовляння, інтриги серед того самого зібрання..." [44].

Поляки, які сприйняли доконаність фактів і відмовилися від марень про повернення хоч якоїсь національної автономії, готові визнати, що реформа права таки необхідна й логічна у державі, яка дбає про добре функціонування своїх інституцій. Звичайно, Тадеуша Бобровського шокує, що Бібіков, далекий від намагання дотримуватися рекомендацій з Петербурга про обачність, примушує голову суду Волинської губернії Малаховського, а також Трипольського у Києві подати у відставку і замінює їх росіянами. Він журиться, що до 1852 р. так було замінено половину польських суддів.

Втім, він погоджується, що запровадження російського права покляло край манії процесів за межу, спадок то-що, котрі були болючим місцем старої системи. Ставши державними чиновниками, судді перестали бути фінансово залежними від дворянських зібрань. Землевласники ж, відчуваючи відразу до такої русифікації правосуддя, ведуть себе значно краще, створюючи паралельні інстанції для примирення, що дає полякам змогу вирішувати справи поміж собою, уникаючи багатьох правопорушень [45]. Коротше, представники шляхти поступово доходять до такого рівня співпраці – примусової чи добровільної, що сам Бібіков визнає можливість послаблення примусу. Помічено, що раптове зменшення кількості голосуючих призвело до того, що їх є чи не стільки ж, як і тих, кого обирають. Стоїть на заваді й закон від 12 жовтня 1835 р. про тривалість служби, яка дає право бути обраним. На початку 1845 р. генерал-губернатор конфіденційно повідомляє міністра внутрішніх справ, що дворянські вибори на Поділлі у 1844 р. відбулися

“цілком спокійно, що є заслугою місцевого дворянства, яке вочевидь прагне, аби уряд забув його колишні помилки”.

Відповідно, він просить, щоб цар проявив милосердя, відмінивши всі обмеження стосовно обрання, як це зроблено в Київській губернії [46]. Та він не каже, що найскладніше знайти поляків, які хотіли б служити Росії. Незабаром постане і ця проблема, викликавши нову хвилю примусових заходів, про що йтиметься далі.

21 жовтня 1847 р., з огляду на таке ж прохання Бібікова, міністр внутрішніх справ знімає, нарешті, обмеження щодо обрання від 12 жовтня 1835 р. у Волинській губернії. Для цього волинській шляхті доводиться зробити виразно вірогідний вчинок: внести 20 тис. срібних рублів на рахунок Кадетського корпусу в Києві. Вибори пройшли ідеально спокійно [47].

Отак приручена й приборкана виборна шляхта лиже руку свого господаря. У 1848 р., коли наростають заворушення по селах, коли в політичній свідомості зароджується українство, а Європа відлунює революціями,

дворянське зібрання Балтського повіту з південного Поділля надсилає царю вірогідданський адрес, прикрашений більш як сотнею підписів [48]. Цей прошарок шляхти, зайнятий лише підтримкою ознак своєї фіктивної влади, не настільки вагомий, аби заслуговувати на увагу Санкт-Петербурга. Як побачимо, тут цікавляться десятками тисяч поляків, котрі від самого початку залишалися поза цією марною крутаниною і дійсно зберігали польськість.

Після виборів 1850 р. на Волині цивільний губернатор і далі офіційно відмовляється затвердити кількох вибраних чиновників, а Микола I відмовляє двом кандидатам на посаду губерньського предводителя. Після чергових виборів – причини відмови завжди вкриті тасмніцею – затверджено Ледуховського з Дубна, але невдовзі його звільнять з цієї посади і вишлють углиб Росії. Ці безупинні утиски не перешкоджають зарозумілим дивакам несамовито домагатися права на участь у виборах: на Волині колишній інспектор митниці Узембло, якому предводитель відмовив у праві голосу, публічно заявляє протест кілька днів підряд, доки його не викликають до суду. Ніщо не може стримати людського марнославства, навіть найбільше приниження [49].

Приниження і рабська покірність сягають вершини у період Кримської війни та смерті Миколи I. Новий генерал-губернатор князь Васильчиков пожинає плоди п'ятнадцятирічної муштри Бібікова, призначеного міністром. У Київській губернії завершується довга кар'єра Г.Тишкевича, проте його наступник Леонард Мадейський не поступається йому в догідливості росіянам. 31 грудня 1854 р. Васильчиков звертається до нього як до старанного помічника з дорученням пояснити своїм співбратам – повітовим предводителям, у чому полягає суть військового стану, запровадженого за добором російським звичаєм у трьох губерніях. Мадейському доводиться через кожні два тижні надсилати рапорт про запровадження цього декрету в повітах, а це означає, що всі представники шляхти повинні співпрацювати з поліцією. Васильчиков пояснює, що військова ситуація – це ситуація, коли для підтримання порядку вживаються особливі заходи. Вони стосуються всіх громадян,

які повинні їх поважати, не допомагати підозрілим і волющогам, не переховувати їх, а, навпаки, одразу доносити на них поліції. Найперший обов'язок мешканців полягає в тому, щоб сприяти пересуванню й утриманню військ, які знаходяться на території губернії. В цьому генерал-губернатор покладається на допомогу керівників дворянства, які несуть всю відповідальність, нагадуючи їм, що вони очолюють першу версту в імперії і мають подавати приклад. Вони повинні не лише виконувати накази, а всіляко співпрацювати, стримуючи надмірний запал деяких надто екзальтованих осіб нагадуванням про присягу царю на вірність та повідомляючи владі прозвища тих, котрі своєю поведінкою кидають тінь на дворянську честь [50].

Відповіді повітових предводителів перевершують будь-які сподівання зворушеного генерал-губернатора, котрий 1 лютого 1855 р. відправляє довгу подяку предводителю губернії. Переповнений радістю Мадейський одразу ж надсилає в кожен повіт копію цього послання, "в якому Його Превосходительство звелили висловити свою сердечну адячність і щирю повагу до дворянства за його ревність при виконанні намірів уряду".

У головних пасажах цього довгого ліричного листа ІІ Васильчикова йдеться про те, наскільки він зворушений одержаними від ряду предводителів (і то, напевне, не лише від росіян!) палкими запевненнями у вірності. Це доводить, що він не помилявся, вважаючи, що дворяни цієї губернії стануть прикладом для інших. Відчувається присмне здивування людини, яка все-таки не сподівалася такого від поляків.

"З правдивою присмністю перечитав ці відповіді і з піднесенням слухав нові запевнення предводителів лицарського стану про їхню відданість государю, про їхню участь у загальному русі, котрий тепер похваляює всі суспільні верстви..."

Васильчиков не може не навести хоч одне з вірнопідданных запевнень у вірності, де йдеться про те, що

"дворяни вважають за щастя засвідчити свою старанність у виконанні всього того, що визнано

необхідним для реалізації далекосяжних намірів Нашого Государя для захисту держави й допомоги його хоробрим захисникам".

У цих оспівдченнях він вичитав, що "члени багатьох місцевих дворянських родин перебувають у рядах наших мужніх військ, покликаних до святого обов'язку захищати Вітчизну", але найбільше його вразила згода на тісну співпрацю з поліцією "з метою підтримання порядку й спокою в краї". Вияв почуттів завершується запевненням у його "справжній повазі до шляхти й глибокій адячності", про що він не забуде нагадати "нашому Наймилостивішому Государеві" [51].

На превелике полегшення всієї Європи, "Наймилостивіший Монарх" доживав останні дні. Після смерті царя 18 лютого його місце заступає син Олександр II; 2 березня 1855 р. повітими предводителі дізнаються про цю новину. Добра нагода знову показати, наскільки "польська шляхта" - адже невелика група представників дворянських зібрань весь час висловлюється від імені 70 тис. визнаних шляхтичів - віддана царському домові.

18 березня Мадейський повідомляє дворянам своєї губернії, що 7 березня він передав ІІ Васильчикову адрес для царя, де висловив

"слова найвідданішої прив'язаності дворянства до Августійшого Трону... почуття незмінної відданості київського дворянства Трону й Вітчизни, його повну готовність віддати все за наказом імператора з глибокою адячністю, що переполює всю імперію".

Цей улесливий порив, прикрашений чотирнадцятьма підписами, закінчується проханням про аудієнцію, в якій, дякуючи за адрес, Олександр II відмовляє:

"Його Царська Милість звелили повідомити, що не мають часу, щоб вас прийняти..." [52].

Якщо ж пригадаємо, що ці прояви відданості царському режимові мають місце в розпал військового стану,

тобто тоді, коли польська шляхетська автономія стає ще примарнішим поняттям, то ми краще збагнемо ступінь компрометації, до якого опустилися представники шляхти. Слід зазначити, що така посиленна доглядливість пов'язана з селянськими заворушеннями. Відомо, що в цей період українське селянство ще вірить в існування указу про їх звільнення. 22 квітня 1855 р. предводитель дворянства Київського повіту Ламберт Понятовський повідомляє Васильчикову, що селяни з села Дружини відмовляються відробляти панщину й вимагають, щоб священник прочитав ім "указ, оголошений по всій Україні". Російський полцімейстер користується нагодою і нагадує землевласникам про необхідність пильнішої уваги до релігійних потреб кріпаків. На це одразу ж реагує предводитель дворянства Київського повіту: 11 червня 1855 р. він наголошує на необхідності дбати про утримання православних церков [53].

Проте, віддаючи належне решті шляхти, слід сказати, що не всі так охоче й швидко підкоряються російським наказам. 13 липня 1855 р. полцімейстер Київської губернії вважає за потрібне знову розіслати повітовим предводителям циркуляр із роз'ясненням суті військового стану, він відверто скаржиться на те, що царські війська не завжди мають гостинний прийом у маєтках, визначених для постою, вимагає більшої "гостинності" й нагадує, що мешканці повинні в усьому підкорятися наказам армії і поліції, видавати свої будинки в їхнє розпорядження, дбати про них, утримувати тощо. Будь-які перепони можуть мати серйозні наслідки, оскільки в цей період правосуддя цілком у руках військових трибуналів. Предводители збирають під цим документом підписи всіх землевласників.

Втім, владу мало обходить такий спорадичний опір, найголовніше полягає в тому, щоб протягом усієї Кримської війни міцно тримати в руках верхівку польської шляхти. Можна думати, не було ніякої нещирості в словах подяки, з якими Васильчиков ще раз звертається до неї 10 квітня 1856 р. Підписаний 18 березня мир приносить явне полегшення генерал-губернаторові, котрий зауважує, що в Київській губернії все пройшло якнайкраще: численні набори рек-

рутів, належне постачання продуктивних складів, фуражу, транспорту, квартирування військових підрозділів: "у всьому цьому дворянство цього краю показало себе гідним бути прикладом для всіх верств краю". Він доповідає про це цареві, який "зволив вислухати підготовлений мною рапорт". На його думку, ці факти залишаться прикладами "вдячності для дворян пам'яті" [54].

Отже, після двадцятип'ятирічних старань царською урядові вдається привчити до ноги невелику групу шляхти, потрібну йому для панування над іншими.

Останні ілюзії про автономію

Коронація нового царя і віяння лібералізму 1857-1861 рр. застали представників польської шляхти зненацька. Вони почуваються дуже незручно від своєї заповадливості у виконанні найменшого царського бажання і від власного консерватизму. Ця невелика група значних людей, навчена лише кланятися, раптом виявляє, що від неї чекають ініціативи, що з'явилися шанси на деяку автономію. Під час коронації молодий Олександр II, здається, згадує про одержане вітання і обіцяє Мадейському, Сулатицькому та іншим предводителям, які прибули з цієї нагоди в Петербург, відвідати Україну. Октаву Ярошинському, обраному предводителем дворянства Київської губернії в 1857 р., випадає нечуване щастя, неймовірне за Миколи I – у вересні приймати імператора в Києві і влаштувати на його честь розкішний бал вартістю 23 тис. срібних руб., на який запрошуються найбільш віддані аристократи трьох губерній. Дружина Ярошинського, росіянка, княжна Трубецька – цей світ все більше сданається з царською елітою – без сумніву сприяє налагодженню контактів.

Говорячи про українське селянство, ми згадували про невелику дієвість земських комітетів, створених для підготовки реформи кріпосництва. Ті, на кого покладалося поліпшення селянської долі, належать, звісно, до дворянських зібрань, і насправді думають лише про те, щоб більше витягнути з селян і тримати їх у кулаці. Вже перелік прізвищ членів комісії свідчить, що від них не варто чекати чогось нового: О.Ярошинський взагалі проти будь-яких змін, не має

бажання втрачати свої 70 тис. душ і В.Браницький. На Волинні родина Стецьких має своїх представників у трьох повітах (Кароль у Рівному, Еразм у Луцьку, Едмунд в Овручі), а Кароль Радзивіл мешкає в Рівному. На Поділлі поруч з Феліксом Собанським і Зеноном Бжозовським, які мають величезні маєтки, осів Кароль Якубовський та закоренілі реакціонери, жорстокі зі своїми кріпаками, або ж землевласники, яких Т.Бобровський характеризує як *stulti et ignati* ("") [55]. Ці 72 комісари, які "засідають" місяцями, з'їжджаються до столиці губернії разом із сім'ями, влаштовують прийомні, бали, купуються в розкошах, дбають про вечірні туалети, відвідують польський театр, який створює ілюзію існування неушкодженої польської культури в імперії, котра вже глибоко роз'їла серця і душі. Реформа буде прийнята без урахування їхньої ворожої будь-яким змінам думки.

У розділі про селян ми показали, наскільки невідповідними очікуванням представників шляхти були результати звернення з адресом до царя в Кам'янці під час його другого відвідання краю з нагоди дворянського зібрання на Поділлі 12 жовтня 1859 р. Окрім 12 повітових предводителів, це звернення наважилася підписати сотня землевласників, бо після коронації Олександр II амністував багатьох засуджених у 1831 й 1839 роках, які повернулись із заслання, не втративши свого бойового духу. Легітимована шляхта вперше змогла подумати, що зібранням дозволено відіграти справді активну роль. У цьому зверненні йшлося про повернення виборного й шляхетського характеру судовим органам. У другому пункті вимагалось, щоб селяни-католики вивчали катехізис [56]. Полюючи на землях Браницьких, цар, очевидно, забув про перше прохання. Що ж до другого, то ми бачили, що після заохочувальної відповіді Ради міністрів на початку 1860 р. воно призвело у 1861 і 1862 роках до розквіту народної освіти при костілах, яка невдовзі була заборонена з нечуваною жорстокістю.

У травні 1860 р., через кілька місяців після прийнятної відповіді про навчання катехізису, предводителі Київської губернії наслідком підумали про потреби польського населення. Вони ще не знають, що це останні вибори в їхній історії, бо після 1863 р. не буде й мови про такі забаганки. Тим часом здається, що лібералізм є повсюдним явищем, і прохання дворян цієї губернії (росіяни-землевласники також грають у лібералів і голосують разом з поляками) торкається відновлення навчання поляків рідною мовою. Серед 300 голосуючих лише один голос проти, це – архітектор Київського університету Беретті, італієць, який одержав дворянство і хоче бути більшим росіянином, ніж росіяни! [57].

"Ваша Величність!

Ваша батьківська турбота про щастя всіх Ваших віронопідданих, Ваша Величносте, дає сміливість нам, дворянам Київської губернії, скласти до підніжжя Вашого трону прохання про заспокоєння найголовнішої з наших потреб – навчати мові предків і нашої віри, досі вилученій з планів науки, наших дітей!

У межах Вашої розлогої імперії завдяки Великодушності Вашій і Ваших предків збережено право вивчення рідної мови Вашим підданим у Фінляндії, в Прибалтійському краї та Грузії.

Найясніший Государю! Глянь з висоти своєї справедливості на потреби наші! Зрівняй нас у правах з іншими підданими Твоїми, подаруй нам ласкаво навчання польської мови у школах і гімназіях Київської губернії, в імператорському університеті Св.Володимира та в Кадетському корпусі, щоб ми й діти наші могли прославляти велике ім'я Твоє рідною мовою" [58].

Таку зухвалість зі сторони панівної верхівки, котра до того часу вміла лише принижуватися перед владою, можна зрозуміти лише як результат пробудження й натиску усієї шляхетської спільноти в цих губерніях. Значну роль у цьому відіграв й побоювання, що ряд ініціатив, започаткованих польською шляхтою, зможе

пройти поза неавторитетними шляхетськими зібраннями. Ми скажемо про це в наступному розділі (мирові суди, Кредитне земське товариство).

Усі прихильники співпраці з росіянами опиняються між двома однаково небезпечними силами: червоними - варшавськими революціонерами, які посилають своїх емісарів на Україну, не викликаючи великих симпатій у землевласників, та російським суспільством, яке, наміряючись знищити панщину, становить загрозу і для них, бо така реформа повністю відділила б їх від підданих, на чому ґрунтується їхній добробут. Власне, цим пояснюється виникнення Комітетів Білих, які організуються переважно в цьому середовищі. Тут ховаються витоки божевільного проекту, який призведе до ліквідації ролі шляхетських зібрань.

Прикметно, що два великих Комітети Білих - у Київській і Подільській губерніях - очолюють предводителя дворянства цих губерній Олександр Хорват та Олександр Садовський. Предводителя волинської шляхти Кароля Мікулича з обачності вислано в Оренбург наприкінці 1861 р. [59], але йому ще вдається взяти участь у розробці проекту в рідному Житомирі, де в травні зібралися всі Білі [59]. Саме тут представники трьох губерній настільки упевнилися в "батьківській опіці" царя, що зважились просити його про приєднання забраних Росією губерній до Конгресового Королівства: разом вони мали б ширшу автономію!

Проти голосував один Т.Бобровський, який був присутній на дискусіях і залишив докладну розповідь про це [60].

Щоб дотриматися законності й вручити цей адрес Олександру II, Білим доводиться чекати цілий рік шляхетської елекції, яка повинна відбутися на Поділлі в жовтні 1862 р. У Варшаву вирушають емісари, де їх палко підтримують інші Білі - Анджей Замойський та Едвард Юргенс. Кам'янецьке дворянське зібрання голосує за адрес. Його текст перевидано 1963 року [61].

Цей адрес виразно характеризує соціальні ідеї авторів. Звичайно, вони зухвали, бо тут аперше на Україні знову згадують Польщу. Однак треба чітко пам'ятати, що тут немає й натяку на розрив з царем, адже він був королем Конгресового Королівства, і власне завдяки та-

кому стратегічному розрахунку землевласники сподіваються уникнути реформи російського кріпацтва й зберегти виключно польську владу над українським селянством. Згадуючи колишню Люблинську унію, Білі просять

"... відновити адміністративну єдність Польщі, інтегрувавши в неї західні губернії при повному дотриманні прав селянського населення, яке останнім часом брало участь у громадському житті [натяк на новостворені російські земства - Д.Б.]".

Це означає, що "право" українського населення полягає в тому, щоб залишатися з поляками, коли тих приєднують до нового Королівства. Далі автори, забувши про минуле, продовжують з фальшивою наївністю:

"Щира співпраця, яка випливає з віковичних прагнень і намагань Польщі, спрямованих на належне поширення громадянської свободи на всі стани, є, безсумнівно, запорукою правильності її сьогодишньої позиції. Відкидаючи будь-яку думку про перевагу одного племені чи стану, подільські шляхтичі залишаються вірними основоположній ідеї Польщі щодо рівності прав (!!). Вони прагнуть до об'єднання з Польщею, бо вбачають у ній основу вільного розвитку всіх народів, що її населяють."

Далі йдуть вимоги щодо шкіл, торговельних, банківських та інших польських установ.

Зрозуміло, що намагання вважати проблему українських селян справою поляків (тоді як упродовж тридцяти років росіяни робили все можливе, аби відірвати їх від них), могло тільки озлобити владу. Це змушує історика обачно ставитися до документів, котрі, здавалося б, могли засвідчити, що в цьому середовищі почали визнавати існування української проблеми [62]. Належить визначити, що саме затіяті прихильники кріпацтва розуміють під "основоположною ідеєю Польщі щодо рівності прав".

Російська відповідь на таку зухвалість досі таких служливих дворянських зібрань є нечувано дотою.

Вірнопіддані поляки були надто наївними, не розуміючи, що на цей раз вони досягнули на засади імперської політики та на 30 років інтеграційних зусиль.

Подільський цивільний губернатор Р. Брауншвейг, якому не бракувало пильності, наказав війську оточити будинок засідань Подільського зібрання і заарештувати дванадцять повітових предводителів, що підписали адрес. За наказом Санкт-Петербурга їх відправляють у столицю, щоб поставити перед сенатським судом за сепаратизм. В очікуванні суду вони сидять у похмурий Петропавлівській фортеці. За словами Т. Бобровського, всі вирішили взяти "наївний" спосіб оборони, пояснюючи нерозуміння всієї серйозності свого демаршу недостатнім знанням російської мови. Тільки гайсинський предводитель Юзеф Липковський залишається послідовним, голосно заявляючи, що він не бачить, в чому прислання до Польського Королівства може зашкодити імперії, яка так чи інакше панує над цими губерніями.

Спершу їх засуджують на проживання у внутрішніх регіонах Росії, пізніше дозволяють переїзд до Одеси, в будь-якому разі вони втрачають свої посади. Влада призначила їхніх наступників, новим губерньським предводителем став росіянин Морков. Ось так закінчилося на Поділлі те, що ніколи не було чимось більшим за фікцію і комедію. Дворянські елекції скінчилися. У Київській губернії вибори також не відбулись. Обрання у 1860 р. О. Хорват тримається на цій посаді аж до 1867 р. завдяки призначенню генерал-губернатора. Відтоді предводителями дворян призначатимуться росіяни: протягом десяти років – П. Селецький, а до кінця XIX ст. – князь Рєпнін [63].

Марно говорити, що цей колаборантський світ залишався байдужим до повстанської ідеї 1863 р. Граф Олександр Браницький сам пропонує генерал-губернатору інформувати про рухи й змови Червоних! [64]. Під час репресій 1864-1865 рр. антипольські економічні заходи вдарили по цих людях так само, як і по тих, хто справді намагався боротися з царизмом, і це тільки поглибило їхню гіркоту і впевненість, що колишня "поміркованість" є єдино мудрим рішенням.

Багато мемуаристів, вихідців з цього середовища, підтримуватимуть у XX ст. думку про мудрість вибор-

ної шляхти та шляхетських зібрань трьох губерній. Підкреслюючи, як Францішек Равіта-Гавронський, пробудження активності в 1857-1861 рр. і тодішні ініціативи, адреси до царя і вірнопідданські вимоги, вони легко впадають у похвалах у ностальгічний тон:

"Був там, можна сказати, цвіт шляхти на кресах" [65].

Непорозуміння, яке з 1840 р. добре усвідомлював Ю. Словацький і висловив його у своєму "Фантазії". Як, герой поеми, гнівно каже:

Кидаймо цей край,
Який вважав я матір'ю своєю,
Але тепер він мачухою став...

Переклад М. Бажана

Якщо ми погодимось (а хід історії це підтверджує), що прислання згаданих губерній до Росії було безповоротним, то таку поведінку можна зрозуміти, а то й виправдати. Але для історика, котрий судить про все зі сторони і з часової відстані, вона складає передусім робочий матеріал для соціального аналізу того, як уявлялася суть польських дворянських зібрань. У попередньому розділі, ми розглянули методи ліквідації соціальної групи, настільки ж оригінальні, наскільки й невблаганні; тут же перед нами – зовсім інше явище: добровільне закріпачення. Забувши пораду Ж.-Ж. Руссо

"Якщо вам не вдасться уберегтись і вас таки проковтнуть, зробіть, приймаючи, так, щоб вас не ретравили",

верхівка шляхти (активна меншість не перевищує 3 000 осіб) погоджується, продовжуючи беззмістовну гру в сеймики – їм це дозволяється, щоб легше ними було маніпулювати – стати агентами російського правління.

Чи ж навіть найбільш вороже настроєний до максими *historia magistra vitae* читач не відчужує виразки остороги в цьому прикладі?

ПРИМІТКИ

1. A.Pawiński. *Rządy sejmikowe w Polsce*. - Warszawa: PIW 1888, reedycja 1978; автор показує основоположне значення цієї установи в незалежній Польщі. Див. також: A.Zajaczkowski. *Główne elementy kultury szlacheckiej*. - Warszawa, 1961. - S. 44-45, 57-59, J.Bartoszewicz. *Szlachta polska* // Encyklopedia powszechna. - Warszawa, 1867, tom 24. - S. 684-694; J.Tazbir. *Kultura szlachecka w Polsce*. - Warszawa, 1978. - S.235. Численні праці останнього часу про роль сеймиків у давній Польщі А.Мончак подає в збірнику: *A Republic of Nobles. Studies in Polish History* / Ed. by J.K.Fedorowicz. - Cambridge University Press, 1982. - P.134.
2. Про структуру російського дворянства див.: А.В.Романович-Словатинский. *Дворянство в России от начала XVIII в. до отмены крепостного права*. - СПб. 1870; С.А.Корф. *Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855*. - СПб., 1906; див. також кінець нашого розділу IV "Спроби асиміляції".
3. W.Lipiński. *Szlachta na Ukrainie*. - Kraków, 1909. - S.9-10. Дивно, що на Східній, Лівобережній, Україні, яка адміністративно визначалася як Малоросія, давні шляхетські титули "хорунжий", "підкоморій" тощо Комітет у справах західних губерній офіційно відмінив лише на засіданні 5 січня 1834 р., вважаючи, що населення цього регіону, "залишаючись непорушно вірним трону", заслужило це. А ці терени належали Росії з часів Андрусівського договору (1667 р.) та миру Гржимултовсько-го (1686 р.)
- 3а. В.Winiarski. *Ustroj polityczny ziem polskich w XIX wieku*. - S.151-152.
4. Загальний звіт про стан трьох губерній за 1840 р. ЦДІА Ленінград, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344. Далі побачимо, що тут враховано і російських поміщиків, які також голосують.
- 4а. S.Kutrzeba. *Historia ustroju Polski*. - Warszawa, 1948 р.

5. Протокол виборів у Київській губернії в 1844 р. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 514.
6. Листування предводителя дворянства Київського повіту з місцевою шляхтою за 1839 р. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 2, спр. 39.
7. Там само. E. Heleniusz (E.Iwanowski). *Wzpomnienia lat minionych*. - Kraków, 1876, tom 2. - S. 347-348.
8. *Rzut oka na Rus przed powstaniem 1863 roku*. - Biblioteka Narodowa w Warszawie, rek. 6536. - p. 1. С.Кеневич цитує це в передмові до книги: Т.Бобrowski. *Pamiętnik mojego życia*. - S. 15.
9. A.Przedziecki. *Podole, Wołyń, Ukraina*. - Т. 2 - S. 30-31.
10. A.Jelowicki. *Moje wspomnienia*. - Paris, 1839. - P. 245-246.
11. Т.Бобrowski. *Pamiętnik mojego życia*. - Т. 1. - S. 98-101.
12. Т.Сzczeniowski. *Bigos hultajski*. - Т. 3. - S. 139-140.
13. Т.Бобrowski. *Op.cit.* - Т. 2. - S. 48; F. Nowicki. *Wołyń i jego mieszkalcy*. - Drezno, 1870.
14. Т.Бобrowski. *Op.cit.* - Т. 1. - S. 294-304.
15. Там само, т. II. - S. 107-136, 249-260.
16. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1263 (вибори 1832 р., Київська губернія); спр. 1264 (там само, Подільська губернія); спр. 1265 (там само, Волинська губернія); спр. 1268 (порушення в Київській губернії); наради Комітету у справах західних губерній від 15 квітня 1833 р. та 5 січня 1834 р., ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 12, 14.
17. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1391.
18. Там само.
19. Там само. Проведення цих заходів висвітлено нами в розділі IV.
20. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 14, арк. 112, засідання від 2 травня 1834 р.
21. Підготовка до виборів 1835 р., яку вів київський предводитель дворянства граф Г.Тишкевич, Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 84; проведення та результати виборів: ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 1880 (Київщина), спр. 1881 (Поділля), спр. 1882 (Волинь).

22. Підготовка до виборів 1838 р., проведена графом Г.Тишкевичем, Київський ОДА, ф.1238, оп. 1, спр. 165; проведення та результати виборів: ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 2629 (Київщина), спр. 2630 (Поділля), спр. 2631 (Волинь).
23. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 22.
24. Там само, спр. 24, засідання від 1, 24 і 25 лютого 1839 р., пункт 6 рішення Комітету. Про посилення поліцейського режиму див. розділ IV, прим. 125.
25. N.Matajewa. *Rozjanie w Polsce w latach 1838-1842*. - Warszawa, 1909. - S. 95.
26. Див. прим. 24.
27. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 5001. Перегляд справ паспортного столу дав би змогу встановити цілу мережу закордонних контактів землевласників. Див.: I.Klarner-Kosińska. *Wydział paszportowy kancelarii szlachej namiestnika Królestwa Polskiego (1832-1864) // Ziemiaństwo polskie 1795-1945 / Pod red. J.Leskiewiczowej*. - Warszawa, PWN, 1985. - S. 251-255.
28. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 24, засідання від 8 травня 1839 р.
29. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 2918.
30. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 2, спр. 39.
31. Там само, ф. 782, оп. 2, спр. 291 (ресстр кореспонденції, що надійшла в Київське дворянське зібрання в 1832 р.).
32. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 24, засідання від 14 лютого 1839 р.
33. Там само, спр. 26.
34. Текст надіслано всім предводителям дворянства Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 263.
35. ЦДІА Ленінград, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344.
36. Там само, ф. 1266, оп. 1, спр. 26.
37. Там само, спр. 30.
38. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 5003.
39. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 34.
40. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 5601, (дворянські вибори в 1844 р. на Поділлі); спр. 5602 (на Волині), спр. 5603 (на Київщині).
41. Київської ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 513.

42. Там само, спр. 514. Друкований список суддів, вибраних у Київській губернії, і формуляр їхньої присяги.
43. J.I.Kraszewski. *Dwa światy*. - Kraków, 1967. - S. 93 (1-ше вид: Zytomierz, 1855).
44. Jarosz Bejla (Henryk Rzewuski). *Mieszalniny obuczajowe*. - Tom I, Wilno, 1841. - S. 36-53.
45. T.Bobrowski. *Pamiętnik mojego życia*. - T. 1. - S. 88-89.
46. Розглянуто й схвалено Комітетом у справах західних губерній 13 березня 1845 р. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, спр. 36.
47. Там само, засідання від 21 жовтня 1847 р. Про дворянські вибори 1847 р. див.: ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 7096 (Поділля), спр. 7097 (Волинь), спр. 7098 (Київщина). Очевидно, ця ідеальніша шляхетській поступливості щодо царської влади в західних губерніях шляхта Конгресового Королівства завдячує встановленню у 1849 р. неіснуючого раніше інституту губернських предводителів дворянства, від яких сподіваються таких же адміністративних послуг; див.: H.Chamerska. *Marszałkowie szlachty w Królestwie Polskim 1849-1861 // Ziemiaństwo polskie 1795-1945 / Pod red. J.Leskiewiczowej* - S. 241-249.
48. Звіт Подільського цивільного губернатора Миколи І від 11 травня 1848 р., ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 798, спр. 74.
49. Про дворянські вибори 1850 р.: ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 8237 (Поділля), спр. 8239 (Волинь), спр. 8890 (Київщина). Про заслання Ледуховського див.: Т.Бобровської. Назв. праця. -Т. II. - С. 39.
50. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 1109.
51. Там само. Лист повітовим предводителям, розісланий Л.Мадейським 10 лютого 1855 р.
52. Відповідь Олександра II від 13 квітня 1855 р., там же, оп. 2, спр. 224, 225.
53. Там само, оп. 1, спр. 1109; оп. 2, спр. 225.
54. Там само. Т.Бобровської говорить, що київська шляхта віддала у військо 800 биків на м'ясо та 2 000 волів. Див.: *Pamiętnik* .., t. 2. - S. 50-53.

55. T. Bobrowski. *Op. cit.*, tom 2. - S. 105-106; дуже негативна думка про О. Ярошинського. Список і портрети членів комісії, там само, т. II. - S. 107-136, 249-253, 259-260.

56. Там само, т. II. - S. 355.

57. Там само, С. 358-359. Ці надії широко відлунюють в анонімній статті, висланій до Парижа: *Wojny, Podole i Ukraina wobec zmartwychwstańczych usiłowań innych części Polski // Przegląd Rzeczy Polskich*, 22 maj 1861. - S. 27-46.

58. Там само, додаток, с. 530.

59. Там само. Т. II, с. 446-447.

60. Там само. Т. II, с. 448-462.

61. J. Olechnowicz. *Polska myśl patriotyczna, aneksy.* - S. 13-16. Попереднє польське видання в: W. Przyborski. *Historia dwóch lat.* - Kraków, 1896, tom 5. - S. 494-496. Цей адрес був одразу ж опублікований паризькою еміграцією: *Przegląd Rzeczy Polskich*, 31 жовтня 1862 р. - С. 1-6 та у Конгресовому Королівстві: *Nadwiślanin*, n. 108, 1862. - S. 1-2.

62. S. Kieniewicz. *Powstanie styczniowe.* - S. 221.

63. T. Bobrowski. *Op. cit.*, tom 2. - S. 362-366, 442. Про гостроту реакції російських націоналістів на пропозицію об'єднати анексовані імперією губернії з сусіднім Польським Королівством свідчить тогочасна преса: див.: "День", N 40, 1862 (стаття Сергія Аксакова), "Вестник Юго-Западной и Западной России", ежегодник 1, 1862, т. 2, зошит 4, с. 1-35 (анонімно).

64. Там само, с. 478; "справді шляхетна й політична ідея", писав Т. Бобровський.

65. F. R. Gawroński. *Rok 1863 na Rusi.* - Lwów, 1902.

IV

Аркадія під загрозою

Земельна шляхта

Як бачимо, важко говорити про реальне збереження польськості серед 340 тис. шляхтичів, декласованих у 1831-1846 рр. Коли ж ідеться про польськість двох-трьох тисяч тих, що працюють у шляхетських установах, то їм загрожує скоріше добровільне відречення від неї. Отож, ми повинні розглянути доло ще 70 тис. поляків-шляхтичів на Україні й вияснити, чи були вони солідарні зі своїми представниками.

Соціальне значення цієї мікроверстви обернено пропорційне її кількості. Образ поляка на Україні в традиційній іконографії та історіографії – це передусім образ цієї групи. Ці 70 тис. поляків належать до земельної шляхти (*szlachta ziemialska, szlachta poseszjonaci*). Вони володіють майже всією землею, тобто формою капіталу в часи зародження промисловості, а запізнилій фізіократизм віддає всю владу тим, хто володіє землею. Втім, як переконаємося, цей капітал розподілено дуже нерівномірно.

Російська система зробила все, аби відділити землевласників від решти поляків. Оскільки тільки їх і визнано дворянами, то можна однозначно твердити, що приблизно у 1846 р., після завершення роботи Центральної ревізійної комісії у Києві, вираз шляхтич – землевласник став офіційною реальністю. 2 липня 1846 р., щоб уникнути двозначностей з цього приводу, Бібіков повідомляє міністрові внутрішніх справ про ряд порушень під час купівлі землі, зокрема на Волині.

17 вересня 1848 р. після листування з Сенатом і волинським судом, він приходить до висновку, що земля належить негайно конфіскувати в кожного, чия приналежність до дворянства не підтвердить Герольдія – видіний єдиний вищий орган визнання автентичності дворянства [1].

У зв'язку з цією групою виникає цілий ряд проблем. Ми вже розглянули стиль її взаємин з людьми, що їй служать, та поведінку "коллаборантської" частини; тепер уточнимо склад, внутрішні соціально-економічні відмінності, які адається вирізнити, ментальність, стиль життя і зовнішні впливи. Відтак, пропонуємо такий порядок викладу: а) архаїзм структур, успадкованих від колишнього польського режиму (познайомилися з внутрішньою ізольованістю цієї групи, спробуємо дослідити все, що її підтримує ззовні, тобто прослідкуємо всі форми репресій проти польськості); б) русифікація культури; в) переслідування католицької віри; г) політичний утиск; д) адміністративні засоби асиміляції найбагатших.

Насолода від немобільності (магнати і дрібні власники)

Найбільш вражаючою рисою землеволодінь на Україні є розміри маєтків. Власне, точна їхня величина ніколи не була відома, звідси й атавістична звичка до межових судів, і визначення вартості площ за кількістю душ, що на них проживали. Як ми побачимо далі, близько двохсот родин мали понад тисячу кріпаків кожна, тисячі інших володіли кількома сотнями, але були й зовсім дрібні власники, які мали не більше одного-двох десятків кріпаків та вирізнялися далеко не блискучим соціальним статусом. Врешті, більшість шляхтичів мала тільки клопот з землі без робочої сили.

Великі латифундії на цих землях пояснюються наявністю кількох давніх руських родів та колоніальним характером освоєння. На картах Воєводства XVII ст. ці простори називаються Диким полем. Незайнятість земель пояснює те, що вони довго служили польським королем резервом для роздавання так званих староств, які призначалися великим сановникам, сенаторам,

гетьманам, єпископам. Чудове дослідження Терези Зелінської про ці даровизни показало, що ще в саксонську епоху (перша половина XVIII ст.) з 369 сенаторів 77% одержали дарчі на землю. Так виникли величезні володіння Потоцьких, Мишків, Жевуських, Браницьких, Любомирських, Оссолинських, Яблонівських та Чарторийських. Останні володіли величезною територією, назву якої у XVIII ст. навіть включали в офіційний титул. Адам-Казимір називав себе "генеральним старостою земель подільських", бо володів значною частиною того краю (староства Летичівське й Кам'янецьке) [2].

Розлогість маєтків ще в минулому столітті вражала мемуаристів

"... Величезна більшість краю належить полякам. Найбільші обшири – власність магнатів, так, між Васильковом і Уманню на 60 верст пролягали землі графа Браницького, в якого було 130 тис. душ чоловічої статі, тобто удвічі більше з жінками й дівчатами! Їм належали й невеликі містечка, так що цей простір з його мешканцями перевищував територію багатьох з німецьких держав. Такими ж були маєтки Потоцьких та багатьох інших. Там були широкі простори цілиного степу, як у Таршанському повіті, Виногородському, Росоловецькому, Голандському степах, паслися стада худоби, овець і навіть верблюдів..." [3].

У досліджуваній період багато маєтків зменшувалось внаслідок спадкових поділів, проте магнати ще довго дбають про їхню неподільність:

"Вони довели край до анархії, але не терпіли її у власних маєтках, де вирощували незліченні череди найкращої худоби, отари овець, табуки коней. На Волині майже не було оренди. Давні можновладці здавали в недорогу оренду окремі володіння найбільш заслуженим "клицістам" свого дому. Рештою керувала ціла армія управителів, чий сім'ї були здебільшого близькими до господаря" [4].

Господарська діяльність землевласників була цілком спрямована на рільництво, вирощування зернових, лісництво та тваринництво. Остання спеціалізація характерна передусім для Поділля, про що свідчить таблиця 16, складена на основі звіту Бібікова про стан трьох губерній у 1840 р. [5]:

Великі ферми для вирощування	Київщина	Поділля	Волинь
коней	19	57	10
рогатої худоби	1	852	7
іспанських овець (мериносів)	-	23	13

Табл. 16. Великі ферми, які належать польським шляхтичам на Україні (за губерніями, 1840 р.)

Промислове виробництво пов'язувалось виключно з сільським господарством. Виготовлення горілки з зерна дозволяло землевласникам використовувати надлишки, а, можливо, й добру частину звичайного врожаю, щоб забезпечити наполи довірені свреям корчми на території своїх маєтків. Усе сільськогосподарське виробництво можна поділити на такі види продукції [6] (табл. 17).

	Київщина	Поділля	Волинь
Винокурні заводи	648	569	983
Пивоварні заводи	14	122	34
Цукроварні	3	3	-
Маслобобні заводи	1	-	-
Заводи по виробництву свічок	7	25	11
Миловарні заводи	2	6	11
Заводи по виробництву смальцю	-	25	-
Шкіряні заводи	32	14	32

Табл. 17. Агропромислові підприємства, що належали шляхті на Україні (за губерніями й категоріями, 1840 р.)

Кількість заводів по виробництву цукру з буряка була незначною через традиційну рутинність та інертність. До 1830 р. перші спроби в цій галузі робив З.Головінський. Багато хто з його послідовників зазнав невдачі, за винятком Євстафія Янковського, який навчався в Німеччині; однак, справжній розквіт наступає близько 1850 р., коли кілька великих родин почали вкладати кошти у виробництво цукру. У звіті волинського цивільного губернатора за 1850 рік ідеться про великий цукровий завод у маєтку князя Романа Сангушка та його доньки у Шепетівці коло Заслава. Київський цивільний губернатор говорить уже про 63 цукроварні на Київщині, а подільський – про 22 на Поділлі [7]. Найбільше відомостей про це нове виробництво дає нам Т.Бобровський [8]. У 1852 р. барон Густав фон Таубе і француз Сорб'є закладають ("у нас французи ні перед чим не зупиняються", – додає мемуарист) у маєтку Володимир-Потоцького в Кальнику (Київська губернія) цукроварню, котру невдовзі продадуть Фредерікові Дженні, який тоді управляв цукроварнею Владислава Браницького у Вільшаній. Після 1863 р. цей зрусифікований швейцарець, що одержав освіту у Баярда в Санкт-Петербурзі, разом зі своїми братами Анрі й Габріелем, стане одним з найбільших промисловців на Україні. Успіх іноземців, які впроваджували доти невідоме тут капіталістичне виробництво, заохочує найбагатших вступити в боротьбу. Багато

"переконалися, що добрі старі часи минули, що недостатньо бажати, треба ще й набувати знань про виробництво, недостатньо бути шляхтичем і землевласником, треба бути ще й фахівцем і знатися на справі як з технічної, так і адміністративної сторони, а, передусім, працювати" [9].

Втім, не слід перебільшувати масштаби цієї промисловості до 1863 р. Великих цукрових заводів було всього кілька: у Сангушків, Браницьких, у графа Бобринського в Смілі; решта ж, згідно з даними Бібікова про економічний розвиток 1840 року, свідчить скоріше про мануфактурний ступінь розвитку, ніж про промислову еру.

Окрім виробництва волокна, сукна й полотна (важливу роль у цьому відіграла фабрика Сангушка у Славуті, Правобережна Україна являє собою розсип невеликих, швидше ремісничих, ніж промислових підприємств [10] (табл. 18).

Фабрики	Київщина	Поділля	Волинь
сукна	15	52	60
полотна	2	1	15
рушників	-	2	-
мосових хустинок	-	1	-
паперу	-	2	5
парчі	-	-	1
шовку	-	9	-
капелюхів	1	4	2
еклажів	3	1	2
лакованих шкір	1	-	-
тютюну	-	4	-
люльок	-	1	-
мідної руди	2	-	-
фаянсу	1	-	2
порцеляни	-	-	1
селітри	1	-	-
соди	8	11	15
вапна	-	-	44
гутюго скла	12	2	16
чавуну	-	1	4
мідноплавильні	5	2	4
залізноплавильні	12	-	81
цегельні	95	142	12
черепичні	-	2	-
тартаки	1	-	2

Табл. 18. Мануфактури на Правобережній Україні: кількість і види (1840 р.).

Як бачимо, найбільшого розвитку набуло виробництво будівельних матеріалів (цегли), хоча й надалі будують переважно з дерева. Значне виробництво соди, яка є побічним продуктом переробки попелу, пояснюється випадінням деревини.

Такі умови не сприяють розвитку торгівлі. Селяни живуть практично на самозабезпеченні, а обмін поживається лише "цивілізованими" потребами землевласників. Через Одесу й Гданськ вони спродують плоди праці своїх кріпаків і купують готові вироби та предмети розкоші. Так, у 1840 р. Київська губернія експортує 500 тис. четвертей зерна і 100 тис. відер алкоголю. З Волині вивезено лише 40 тис. четвертей зерна, зате дерева продано на 700 тис. срібних руб., ліс сплавляють по Дністру і його притоках аж до Чорного моря. У Бессарабію продають худобу та різні товари й продукти, характерні для Східної Європи: шкіру, лляне волокно, насіння, мед, віск.

Вивіз продуктів, особливо збіжжя, з Волині був значним і нескладним: сплавили їх Бугом і Віслою до Гданська, звідки шхипери привозили за них дужати найвищої проби. Вітрильники поверталися, наладовані бакалійними товарами, кавою, олією, бочечками англійського пива, портеру, бургундського вина, колоніального цукру, штофами гданської горілки, позолоченими медівниками та ін. Запасалися на весь рік [11].

Великі виробники зерна починають розуміти необхідність змін, але архаїчність економіки і надалі проявляється в традиційних щорічних ярмарках, де здійснюється більшість обмінів. Немобільність суспільства простежується і в цих регулярних зібраннях у ряді торгових містечок, де переважно й укладаються угоди. Багато готових виробів, передусім з металу, надходить з внутрішніх областей імперії, оскільки митний кордон зводить до мінімуму обмін з іншими відокремленими польськими територіями. Опис ярмарку в Ярмолинці, поданий у спогадах А.Пшездасцького, дає певне уявлення про подію, що була розвагою серед монотонних буднів:

"З Бердичева, Кам'яця, Дубна, навіть з Москви — тягнуться валки російських і східних товарів. Довкола містечка іржуть табуни диких коней, доволі воли з Поділля і Київщини, бекають саксонські й сілезькі барани... На простих возах поволи сунуть мужики, котяться та мчаться не-

аліччій екіпажі панства та шляхти: панство їде у віденських каретах, у варшавських колясках, у берлинах, а шляхта – в кабриолетах, на двуколках, у шарабанах, верхи. В усіх будинках жиди вже поступилися нововибленими помещканими панам за шедру винагороду, а самі – неподобний народ – влаштувуются в стайнях та хлівах. Шляхта займає селянські хати, прикрашає вбогі стіни кидимами. По садках роблять навіси, ставлять намети, ярмаркова орда вже розклала свій крам” [12].

Саме на ярмарках менш заможні землевласники можуть побачити вистави мандрівних театрів, діти – дресированих мавп, дами мають можливість купити все необхідне.

Під час торгівлі на ярмарку шляхтичі знаходяться поруч з простим людом і свреями – ми вже знаємо, з якою відразою, – зате на зібраннях буває лише шляхта, яка укладає угоди про продаж ґрунтів, купівлю великих партій зерна та ін. Це і є *контракти*; найзначніші з них відбуваються щороку на Подолі в Києві, в гарному будинку з колонами, де принагідно влаштувуются численні бали й розваги.

“Обізнаний з контрактами шляхтич сприймає цей дім, як француз Біржу: йому досить зайти, як за кількістю присутніх, за шумом, за обличчями він одразу ж визначить, чи добрі контракти, тобто чи багато грошей, чи дорога власність, чи є купець на абзигя й горілку... і так щодня, і так днів десять. На колонах будівлі понаклеювано назви сіл, що продаються або віддаються в оренду, а поза колонами крамнички з різноманітними товарами. У глибині будівлі двері до юридичних контор... воюний викрикує, хто кому на цей день, незважаючи на вирок, не заплатив ...” [13].

Поза цим усе своє життя шляхтич проводить у мастку, вбогіший – у дворі, магнат – у палаці. Лише стиль життя плантаторів з Луїзіани чи Індіани, а також латифундистів Сицилії може дати уявлення про характер

взаємин у цьому сільському світі, де зухвальство розкоші господарів так контрастує з убогістю народу. Дім, резиденція землевласника, набуває значення символу. Про нього йдеться в усіх тогочасних мемуарах, доколя нього концентрується вся польська культура, найбільша витонченість може існувати там поруч з найбільшою бруталністю.

Значимість цих ізольованих резиденцій пояснюється нечисленністю міст, вартих такої назви. Невеликі містечка не дають жодних переваг, властивих урбанізованим суспільствам на Заході. Крім Києва, Житомира й Кам'янця, немає нічого значного. У 1847 р. Огюст де Бальзак слушно зауважує:

“При слові місто в уяві француза з'являються будинки, вулиці, установи, тоді як Радзивіли – це купа дерев'яних халуп, які не розвалюються, дякуючи спеціальній ласці Провидіння до Росії. Жодного метра бруку, всі дороги – це бита земля...”

Його опис Бердичева ще покурший:

“Отож, близько полудня з'явилася височина, на якій лежить преславне місто Бердичів. Там я ще з більшим здивуванням побачив будинки, що танцювали польку, тобто були всі перекилені – одні на правий бік, інші на лівий, деякі клявали носом, більшість розкидала, частина з них – менші, ніж наші ярмаркові буди, а чисті, як слинячі хліви” [14].

Рекомендацією є саме прізвище роду. До найбільш шанованих належать місцеві князівські роди, які в XVI ст. перейшли з православ'я в католицизм: Четвертинські і Сангушки. Їхню древність підтверджували руїни давніх, ще середньовічних замків, величезних фортець з міцними оборонними мурами, чи власники часто мешкали в більш вигідних помещканих. Ці городи, городища свідчили про автентичність магнатері.

Поруч зі старими нечисленними замками всюди з'являються невеликі палаци, оточені парками; вони

споруджуються переважно у XVIII ст. або ж на початку епохи романтизму. Деякі польські живописці подюблили їх малювати. В Келесінський виконав цілі альбоми гравюр, на котрих панський двір горює над п'яними селянами, хатини яких роздавлені культурною перевагою поляків. Після такого ще дуже "освіченого" бачення цивілізації йдуть роботи Юліуша Коссака (1824-1899), де вільно буває романтизм à l'anglaise. Ю. Коссак, частий гість Дзедушицьких, є щонайвищою мірою співцем тієї Аркадії, де ніщо не повинно вражати погляд делікатного *gentleman-farmer* та його вразливої дружини: на полотнах Коссака ідеалізовані навіть селяни і свреї, його акварелі – це чарівні картинки, на яких зображено породистих коней, гарну й елегантну молодь. Таке ідилічне бачення світу подибуємо в ранніх працях Юзефа Брандта (1841-1914): митець бачить лише той світ, до якого належить сам [15].

Захоплення великопанськими резиденціями настільки велике, що коли в 1841 р. граф А. Пшездецький, один з мешканців цього світу, приступив до опису трьох губерній, котрий робив начебто на "замовлення уряду" (відомо, що граф належав до оточення Бібікова), то, по суті, обмежився мальовничим змалюванням усіх чудових будівель, в яких побував, у результаті чого геологічні оповіді пересипаються описом розкішних помешкань:

"Гарними є сільські помешкання багатих панів [слово "пан" набуває тут цілком аристократичного значення – ДБ] у наших краях. Архітектура, садівництво, вишуканий смак і розкіш – все це разом творить єдине гармонійне ціле... Досить коштовне утримання тих помешкань прив'язує до них господарів. У своїх сільських палацах вони люблять вести напівфеодалне, напівпатріархальне життя, не заглядаючи ніколи до міст. Звідси й спокійне, унормоване, домашнє життя жінок та призначеність до неробства – чоловіків".

Особливу увагу він приділяє чудовим палацам Стецьких, Мишків, Вишневецьких [16].

Байдикування шляхти на Україні швидко стає літературним шаблоном. Навіть перебуваючи у вигнанні в Парижі, Ю. Словацький підкреслює цю схильність у своєму "Фантазії". І він міг спостерігати в юності та прочитати у багатьох тогочасних мемуаристів, які це відзначали [17]. Така бездіяльна усамітненість на лоні природи, що дуже нагадує південну, часто видається поетам мрією про спокій та гармонію. Найвідомішим прикладом цього є парк, закладений Шенським Потоцьким поблизу Умані і названий на честь коханки, пізніше третьої дружини, Софіївкою. Цей величний "сентиментальний сад", де передбачено всі атрибути садів à la Delille, трактувався як символ Резиденція Потоцьких, Тульчина, знаходиться за 60 км від парку, і той видається островом посеред річки, де колись селяни різали шляхту, "островом культури посеред моря варварства". Таку ж функцію виконує парк "Аркадія", закладений Геленою Радзівіл поблизу Неборова. Це образне втілення раю, Едему, де погляд не повинен зустрічати нічого вульгарного, перлина вишуканого західного зразка, вершина цивілізації, загублена на межі "Диких полів" [18].

Коли Мечислав Потоцький, спадкоємець замку після смерті Софії, залишивши райський сад, косякою повертається до Тульчина, він переноситься з одного чуда в інше. Степ там зовсім поруч, у селі Ягорлик стоїть стовп з написом "Koniec Polski", а в палаці око надалі тішать всі здобутки цивілізації: в салонах графа – одна з найбагатших колекцій європейського мистецтва. Тут є полотна Тиціана, Рембрандта, Карраха, Рафаеля, Рубенса, Ван Дейка, Тен'є, Поттера, Лампі, Жерара [19].

Кожен, хто вважає себе магнатом, хоче мати власний парк. Майже всі звертаються до колонізованого англича Дюнізія Маклера (Mac Clair), колишнього протеже короля Станіслава Августа, котрий буквально "англізував" пейзажі довкола палаців Чацькі в Порюку, Сангушки в Боремлі, брати Собанські Ієронім у Балахівці, а Міхал в Ободівці, Ярослав Потоцький у Сутківцях, Браницькі в Олександрії – всі живуть серед розкоші й краси, яка дивує гостей.

"Тарно й похвально було б зібрати види палаців і садів на Поділлі, Волині й Україні, вигравіювати їх і, додавши докладний опис кожного, видати цілу збірку на зразок англійських альбомів, - писав Пшездецький. - Складно було б лишень вибирати..." [20].

Мало хто задумується над тим, на якій несправедливості й визиску тримаються ці гавані насолоди. У 1839 р. Л.Семенський, поет, дуже близький до народу, який належить до галицької групи *Ziemia*, відважується написати поему про Софіївку, де голос придворного Трембецького, що є символом західної зіпсованості, несподівано перебивається голосом хлопчика-українця, який співає народну пісню про Гонту та селянську помсту [21]. Поет продовжує - хоч не з такою силою - мотиви "Канівського замку" С.Гошинського. Справді, як же можна не помічати, що цей світ є справжньою провокацією?

Розповідаючи про своє щоденне життя, О.Словоцький згадує або ж нескінченні поїздки на води в Німеччину чи на Кавказ, або ж святкові події, гігантські утти, де безліч усього й буйні веселощі [22]. Більшу частину свого життя великі землевласники проводять у взаємних візитах, які дають нагоду напитися, наїстись, а також похвалитися своїм багатством. Часто зустрічаються шестикілісні виїзди, величезні - адже ці пани завязані мисливці - зграї псів. У Стецьких, наприклад, понад 500 собак, і весь сезон він займається лише полюванням. У Яблоновських, Сангушків, Любомірських гості захоплюються виконавською майстерністю їхніх приватних оркестрів [23].

Було б, проте, помилкою на підставі самих тільки описів чарівних пейзажів та блискучих сторінок про буденне життя винести враження, що розкіш супроводила побут усіх землевласників України. Ця група з 70 тис. осіб, тобто близько 17,5 тис. родин, мала значні внутрішні відмінності. Поруч з багатими, які залишили найбільший слід у культурі, існувало чимало дуже дрібних власників далеко невисокого соціального статусу, котрі мусили обробляти землю власними руками. За-

укладеним у 1850 р. списком, до якого ми ще повернемося, понад 90% підтверджених шляхтичів не мали жодного кріпака. Свідчення про них зустрічаються рідко, бо в їхньому сірому житті відсутні ефектні моменти для письменників. Тільки Ю.Крашевський звертає на них пильніший погляд у написаній 1855 р. в Житомирі повісті "Два світи". Ця повість прекрасно показує внутрішнє розшарування групи, шляхетство членів якої офіційно вважається однаковим. Автор висвітлює неминучий розпад дружби, що почалася в дитинстві між ближнім шляхтичем Алексі Драбицьким та аристократом Юліаном Карлінським, через пережитки, які слід розцінювати як класові. Ці "два світи", розділяють обох поляків, хоча їх мусила б зближувати спільна приналежність до лицарського стану.

Алексі Драбицький є типовим представником мало-земельної шляхти:

"На двадцять з чимось селянських хат було тут шість власників, а одним з найбідніших був Алексі та його брати і сестри. Драбицькі мали тільки трьох селян, тобто, говорючи по-казенному, - п'ятнадцять душ та шматок поля на 30 сівозімних моргів, шмат доброї сіножаті, трохи лісу, якусь частку у спільній оренді й млини та найдавнішу в селі садибу, затінену липами, оточену садом, яка в цілому виглядала поважно. На таке маленьке господарство - Алексі, мати та тріє молодших братів!" [24].

"З огляду на сказане, шляхетське суспільство, осіле в тім глухій краї, видавалося сірим... Сірим і таким буденним, як їхні дахи, вкриті сірою соломою, та увесь двір і господарство" [25].

До 1831 р. траплялося, що ця шляхта вчилась у польській або російській школі, хоча подальше її життя минало в селі. Ліс давав їм десиць та зайців, ставки - рибу, бджоли - мед і віск. Шляхта вирощувала овець, потроху випивала у святкові дні, рідко вживала цукор, а при великих подіях відкривала привезену з Одеси пляшку вина. Цей прошарок легітимної шляхти, як і шляхта декласована, досить тісно змикався з народом, і

рівень його українізації часом досить значний. А Іванський звертає увагу на поширеність вживання української мови серед дрібної шляхти:

„ Улюблена всіма руська мова була вживана дрібною шляхтою навіть у приватному житті. Шляхетські діти часто починали розмовляти саме цією мовою, а польської навчалися, лише пішовши у школу. Наші дівчата любили співати гарні українські пісні. У цій практиці можна було побачити певні риси простонародності (якщо не протекатості), проте до певної міри це був момент, який з'єднував різні елементи одного суспільства”.

І навпаки, як свідчить Іванський, багато селян, а також колишніх священників-уніатів розмовляло польською; у групі вбогих власників він не помічає ні мовного, ні релігійного антагонізму [26].

Щлком очевидно, що ця частина шляхти відчувала себе ближчою до селян, ніж до багатих землевласників. А оскільки їхні сини, як ми далі побачимо, братимуть участь у деяких радикальних рухах у Київському університеті та в інших вузах Європи, а іноді дозволитимуть собі звертатися до літератури й писати памфлети, аристократи відчуватимуть до них зневагу, що часто переходить у ненависть.

Цей страшний бар'єр між великими і малими землевласниками найкраще розкрив Г. Жевуський, брат папі Ганського. Ненависть набуває у нього чисто расистських акцентів:

“Значний спад моральності нашої ярмаркової молоді проявляється передовсім у деградації її зовнішнього вигляду. Нема нічого важчого, ніж знайти поміж ними гоного юнака, а якщо в цьому мотлосі і трапляється якийсь широкоплечий, добре збудований хлопець, то ніс у нього курпатий, погляд блукаючий, фізіономія калмоцька, нічогіснсько-шляхетного. Не так легко класифікувати ці вироджені фізіономії за системою Лаватера, бо на них одночасно проявляється щось від запорізького розбійника, щось від альпійського кретина, щось

від жида-звідника, одним словом – це бридке видовище” [27].

Як бачимо, узи солідарності нестійкі не лише щодо декласованих, а й щодо зубожілих. Для Жевуського, який, безсумнівно, є виразником поглядів більшості великих землевласників, важить передусім зверхність роду, вищість народження, присвоєння титулів. Одержимість патріархальним життям, повністю зверненням до минулого, присутня в його відомих “Спогадах Солплиці”, а також у замальовках, опублікованих під псевдонімом Ярош Бейла.

Для Г. Жевуського священними книгами шляхти є здавна публіковані у Польщі гербовники: Папроцького, Окозького та Несецького [28]. Його герой Солплиця визнає лише звичай XVIII ст., що сприяють тижню дрібної шляхти до магнатів. Його улюблений герой – Радзивіл (“Пане коханку”), король пишає кінця XVIII ст., який відзначався князівською непослдовністю і був прихильником обмеженого сарматизму, життєрадісності і невичерпна жвавість – єдині його чесноти. І не випадково така похвала минулим часам у 1839-1841 рр. могла вийти лише з-під пера багатого поляка з України.

Знайомих Генрика Жевуського вражає його почуття кастовості. У нього немає інших критеріїв, окрім поняття “ми, люди вищої раси”. Т. Щеньовської вважає його “різновидом мандрівної Герольдії”, він-бо знає предків кожного і готовий звинуватити багатьох шляхтичів у низькому походженні від економа, селянина, жида або адвоката [29]. Генеалогічна манія змушує всіх, хто вважає себе аристократами, з підозрою ставитися до більшості дрібної і середньої шляхти. Для них 70 тис. шляхтичів, яких ще терпить цар – завелика цифра. Ярош Бейла присвячує цілий розділ висвітленню власного розуміння шляхетства. Він не відступає перед претензіями на походження від римлян, придуманими великими родами у XVIII ст., а відомі імена, які доводяться часто чути, вважає гарантією шлоти й шляхетської чистоти:

“Там ще знайдеш побожність, здорові уявлення про обов'язки чоловіка, батька, громадянина,

якусь пристойність у поведінці й мові, певну стриманість у вчинках та у видатках... немає нічого поряднішого за те, що в щоденній мові називається "добрим походженням", чи "поганим походженням..."

До заслуг предків, відомих переважно завдяки якійсь військовим подвигам, додається давність володіння землею:

"Часто дев'яте покоління володіє тією самою громадою, селянином управляє той самий рід, що перейняв володіння від своїх прадідів. Через це у взаєминах господарів з підданими виникло щось патріархальне і не було прикладів такого утиску, якого селяни зазнають від новоприбулих та їхніх спадкоємців" [30].

Одержимість у ставленні до "новоприбулого", шляхтича невідомого походження, є просто хворобливою у Г.Жевуського. Ця тема повторюється в нього весь час, присуття вона і в інших мемуаристів того часу, які викривають титуломанію, фальшиві родоводи тощо. Солдаци постійно скаржаться на появу проклятої раси "підпанків", котрі несуть повну відповідальність за погане ставлення до селян і вносять у гармонію традиційних стосунків ненависну пристрасть до торгівлі, фінансових спекуляцій, порочність незнаного попереднім поколінням капіталізму, новочасний смак до золота й зиску, несумісний з сільською гармонією (котра насправді спіралася на несправедливість, хоча й походження її вже забуто).

Давність володіння землею на Україні зумовляла те, що добре сумління аласників є по-ангельському ширим. Вони відчують певну алість лише тоді, коли бачать, що з їхньої власної вини багато маєтків потрапило до чужих рук. Загалом вони усвідомлюють своє марнотратство й невміння, але наслідки сприймають за причину. Т.Шеньовський, згадуючи про величезні багатства сирей-лихварів, яких вважав п'явками, звинувачує їх у тому, що свої рахункові книги вони перетворили на "гербишники ганьби", але водночас ніби не помічає май-

акальної пристрасті багатьох шляхтичів до гри, де гинуть цілі маєтки, які треба поновлювати позичками. Він ганьбить і сміє економів, які користуються такими обставинами для придбання за безцінь маєтків, зруйнованих грою панів, не маючи притаманного цим людям "морального почуття". Така оцінка сумління землевласників виражається в дещо гротесковій формі. Послухаймо ще раз нарікання Яроша Бейли:

"Ця хвороба, поширюючись, крок за кроком позбавила майна три чверті (sic!) давніх дідичів, так що лише подекуди можна зустріти колишніх волинських дідичів! Ось причина легковажного ставлення до відсутності віри, браху громадського життя, того роду нищоти, котра не виключає подекуди найрозрадишанішої зухвалості... А звідси ж візьмуться у нас цнота й світло..., коли так порідли ряди стародавньої і безперечної шляхти, а ті маєтки, які вони колись створили і в яких спочили їхні кості, вже віддавна через збитки й випадковості [faciendarstwo - слово, типове для словника Я.Бейли] стали власністю покоління, здебільшого чужого в цій губернії, бо, хоча воно й прикрашене ім'ям і почестями приналежності до шляхти, по суті ж складається з людей, які неправдивими документами забезпечили собі старожитну шляхетність" [31].

Така ретроградна озлобленість стосовно поступового, дуже повільного розкладу феодальної системи під наступом капіталізму дуже подобається прихильникам традицій з усіх трьох губерній. Вони проголошують Жевуського керівником літературної школи, яка боронить "справжні" національні цінності. У 1841 р. у своїй резиденції в Чуднові він організовує відому Pentarchie, яка об'єднує всіх губернських реакціонерів та співробітників "Петербурзького тижневика" - органу волюнтаричного обскурантизму, друкованого в столиці польською мовою.

Цей ворожий до будь-яких змін світ, який виступає проти всіляких послань на його панування (це починає відчуватися), крутиться по раз заведеному колу. Стара,

колись міцна система повільно дає тріщини. Польська шляхта в Російській імперії уже не може залишатися носієм відкрито проголошеної національної ідеї, її вищість залишилась у минулому, економічний утиск у різних формах все більше віддаляє від неї як українців, так і решту поляків. Ми вже бачили, як "накладався" на реальність стиль її розкішних резиденцій. Необхідно підкреслити розрив між запозиченою з Заходу культурою і архаїзмом слов'янських польсько-українських аграрних структур. Оскарження в космополітизмі вищого прошарку шляхти є цілком слушним. Окрім незагрозливих докорів Г. Жевуського, в середовищі магнатів важко вглядіти іншу, крім опортунізму, ідеологію, а середніми землеволодцями володіє цілком безвідповідальне гасло *Carpe diem*. Як каже Шеньовський, їх найбільше турбують паштетики, розкішні вечери, вишукані вина, витончені меблі, добре доглянуті сади та ранні фрукти. Ті ж, хто назавжди залишив рідний край (як князь Юзеф Любомирський, котрий не соромлячись розмазує у своїх, написаних по-французькому мемуарах – він знає лише французьку й російську – про своє неробство під час подорожі по Європі), діють відповідним чином. Мандруючи від одного міста на водах до іншого, вони цілком забувають про патріотичні почуття: Ю. Любомирський найждася у свої маєтки в Дубні та Рівному лише для того, щоб забрати прибуток [32]. Ті ж, що не пишуться у Карлсбаді чи Марієнбаді, прагнуть набутти значності у своєму повіті, здобувши шляхетські посади. Ми вже бачили – ціною яких компрометаций.

Тепер ми можемо краще зрозуміти назву вже згаданої повісті Крашевського "Два світи" та оцінити гіркоту, яку відчували бідні шляхтичі, бачачи ставлення до своїх колишніх співбратів:

"По суті, між цим замком, селом і народом, між ним і шляхтою не було навіть найменшого зв'язку, жодної симпатії, нічого з того, що колись їх єдило. Родина Карліяських подала перед його очима у справжньому світлі, у відособленні, на яке її прирікали завжди, стільки разів перед чужи-

ною і хвороблива, безживна цивілізація, вищість якої ґрунтується на розриві з навколишнім світом... Проте Карліяські вирости в лоні того народу, від якого так далеко відійшли на життєвих перехрестях; були провідниками, вождями, представниками потреб, думкою, мозком і правою рукою тих, від кого поступово відійшли. Звідси дивне й фальшиве становище, звідси постійні сутички й неприязні почуття, які з них винесли..."

Такі грікі рефлексії вбогого шляхтича відлунюють серед багатих почуттям неповноцінності. У той час було модно ставити собі подібні питання. Такі самі питання виникали і в російських поміщиків Тургенєва, які вважали себе "зайвими людьми" в суспільстві, котре залишило їх на узбіччі. Чиї це слова, Рудіна чи Карліяського:

"Думаєш, я не відчуваю і не знаю хвороби всього племені, до якого належу? ... З лицарів, ченців, гнаних і жертвних, ми стали омертвілою часткою суспільства, яке згасає в ганьбі. Розкіш і розпещеність душать нас своїми випарами, котрі немов запах квітів, присипляють, душать, обгортають чадом і нищать нас" [33].

Розшарування поглиблюється різницею в освіті. Не беручи до уваги молоді (ми ще до неї повернемося), чії можливості вибору школи досить обмежені, покоління, народжене до 1825 р., дуже неоднаково скористалося можливостями навчання в польській школі в роки, що передували повстанню. Якраз серед вбогих шляхтичів зустрічасмо найбільш освічених людей. Ю. Крашевський виразно підкреслює, що герої його повісті Алексі Драбицький навчався в колишньому Віленському університеті і, незважаючи на сірість щоденного життя, зберігав зв'язки з книжною культурою:

"На столі господарські папери, а серед них Гете, розгорнутий на другій частині "Фауста". У кутку на полиці книги, що залишились з університету, невеликою кількістю яких можна обійтися, не купуючи новинок. Вибір книг строгий і старанний:

Біблія, Гомер, Плутарх, Тацит, Лівій, Геродот, Шекспір, Гете, Шіллер, Кохановський, Красицький, Монтецькі Рей, "Наслідкування Ісусу Христу", "Сповідь" св. Августина. Оце я усе, проте як багато для такого маленького зібрання!" [34].

Описуючи цього "благородного чоловіка", який збагачує свій розум і обробляє землю, Крашевський думає трохи про себе, хоча й був багатшим за свого героя. Він також навчався у Віленському університеті, в 1838 р. осів на Волині поблизу Луцька, придбав у 1840 р. Городок, а в 1848 р. – Губин. Його досвід землевласника зумовлює правдивість літературних спостережень, щоправда – його ж випадок свідчить про майже повну неможливість інтелектуальної діяльності в цьому середовищі. Деякий час Крашевський вважав, що його компетентність дає право на участь у публічному житті, і займав кілька шляхетських посад, про що йшлося у попередньому розділі. Осівши в 1853 р. у Житомирі, дуже активному місті з 40 тис. мешканців, він приймає призначення шляхетського зібрання на посаду директора школи і місцевого театру та президента Товариства добродійності. Проте, коли в 1858 р. він висловив Волинському зібранню свої міркування про відміну кріпацтва, весь близький Г. Жевуському світ його відкинув. Доходить до того, що на їхню вимогу папа Пій IX засуджує твори Крашевського як "неморальні". У 1860 р. письменник-поміщик повністю пориває із середовищем співвітчизників-ретроградів, виїждить до Варшави, а після 1863 р. – до Дрездена, де живе ще років двадцять.

Тут, як і в Грибосдовській Росії, "горе з розуму"! Пізніше побачимо, яка доля чекає групу сміливців, котрі у 1846-1849 рр. наслідують видавати прогресивний щорічник "Gwiazda". В цілому ж народження інтелігенції, незважаючи на існування Київського університету, було дуже проблематичним. Більшість літніх людей, що належала до найбагатшої частини шляхти, жила, або скоріше шукала забуття в спогадах про навчання не в серйозному Віленському університеті, а в блискучому й світському Кременецькому лицей. Такі

згадки були скоріше ознакою товариської спільноти, ніж запорукою солідної освіти, – мусимо погодитися з подібною думкою Г. Жевуського, зауваживши однак, що граф критикував навчання в цьому давньому закладі за недостатню реакційність, надто короткий курс латини й теології, не увагу до історії "великих родів", хоча в цілому він добре осигнув ментальність колишніх крем'ячан.

"Придумали собі ілюзію і один за другим повторюють, що завдяки Кременецькій школі значно зріс рівень освіти в наших губерніях. Це настільки очевидна фальсифікація, що не розумію, як вона могла триматися так довго всупереч очевидному. Тільки з математичного відділення виїшли люди освічені, які відзначилися в цій галузі: вони здебільшого служать у річкових комунікаціях, у гірничому департаменті або у війську і, звичайно, не належать до землевласників. Можна сказати, що освіта поміщиків, які мешкають у своїх селах, залишається у найжалюгіднішому стані. Не скажу, що вони нічого не знають – власне мають стільки знань, скільки потребують, щоб створити найзрозуміліше й найнедоречніше суспільство, яке тільки може бути. Кого знайдеш з Кременецької школи, хто б знав латинь, право, політекономію, філософію історії, якусь науку моралі. Але кожен з них знає три перші уроки кожного предмета й ораторствує завдяки цим знаанням..." [35].

Т. Бобровський не менш суворий в оцінці своїх співвітчизників, тавруючи інтелектуальний занепад багатьох з них. Змальовані ним портрети відносяться до 60-х років XIX ст., хоча здається, що вони часом переносять нас на сто років раніше, в епоху Барської конфедерації, настільки незмінною виглядає ментальність цих теренів. Він говорить про дивовижні для другої половини XIX ст. забобони: багато землевласників вважає, що лише багатство гарантує політичну свободу, більшість з них зневажає людей освічених і тих, які мають професію лікаря, адвоката, вчителя, літератора, бо цим принижується шляхетський говор. Мати про-

фесю – значить бути залежним. Незалежність забезпечується "добрим походженням". Суспільна думка настільки заостеніла, що через 70 років не може прийняти ідей, записаних ще в Конституції Третього травня 1791 р., де говорилося, що навіть плебей може бути громадянином [36].

Найтипівішим образом цього середовища, шокуючим наростом на соціальному тілі, що знаходиться в стані повільного розкладу, є останні перевтілення могокан кошицької "золотої вольності" – групи одержимих, які вправляються у провокаціях, доводячи до повної умовності своє абсурдне розуміння свободи.

Ці особи, яких називають *balaguty, junaki, baragoły*, в карикатурному вигляді уособлюють соціальний розклад і тупиковість польського суспільства на Україні. Найчастіше це "невелика, приземкувата постать, чорна, вусата, колишній кавалерист, солдат, а тепер господар". Під іншим небом це міг би бути Фабріс дель Донго або якийсь романтик, що шукає забуття від ворожого світу в літературних ідеалах. А тут пані Ганська утікає від свого золотого неробства в парку і від свого прозаїчного чоловіка-визискувача, пов'язуючи свою долю з Бальзаком, який уособлює всі принади Заходу. Проте в 1840 р. мрійливість не дуже поширена на Україні, бо, варячись у власному сокові, можна іноді й оскаженіти. "Колишній кавалерист і солдат" п'є, їсть, дається, полює і нікого не боїться. Найпотрібнішими знаряддями для нього в будні є батіг, а на свято – пістолет... Юнак завжди тримає козаків. Колишні на Волині вони були в кожного, тепер – лише у магнатів і юнаків. У перших – козаки є слугами в козацькому вбранні, у свитках, жупанах, смушкових шапках, шароварах, які супроводжують екіпаж або виконують різні доручення, у других – козаки утворюють загін, хоча й невеликий, з отаманом на чолі.

"Ці люди звичні до сліпого послуху, готові за наказом пана бити, забити, втопити, застрелити, словом, без жодного винятку зробити все, що він накаже. Описати всі скандали, сповнені дикого шаленства, які влаштовували й влаштовують юнаки зі своїми байдями козаків, непотрібно і не-

можливо... На щастя, такий спосіб життя стає щодень менш можливим, хоча молодь рада була б його воскресити, не маючи кращого заняття, ніж переслідувати жидів на дорогах, зайців у полях та знушатися над нещасними селянками, на чій плечач першим доказом панської ласки часто бувачий "чи батіг" [37].

Ці свідчення Крашевського доповнюють значно проникливіші слова Г. Каменського та Т. Бобровського, які намагалися збагнути те, що відбувається, і цим підказували нам, куди належить скерувати наше дослідження, аби якнай докладніше проаналізувати причини суспільної стагнації.

Видається незаперечним, що немобільність поляків у цих віддалених губерніях є продовженням установок, які застаріли ще наприкінці XVIII ст. Причини такої інертності слід шукати передусім у самій польській шліхті, але чи ж можна забувати, що будь-яка ймовірність змін була приречена на неадачу через присутність росіян? Після анексії цих губерній Росією існувала можливість двох установок. Ми вже говорили про сервілізм меншості, що прагнула мати доступ до громадських почестей. Та найчастіше головну роль відігравав страх. У 1845 р. арештовано й засладо до В'ятки Генріка Каменського, який прибув з сусіднього Конгресового Королівства й закликав до революції на Волині, поширюючи свої *Prawdy żywojne narodu polskiego* ("Життєві правди польського народу") (1844):

"Я зазнав жорстокого розчарування... натрапив – на масу людей, пристрастю юзих була великовисівська вишуканість чи її більш-менш вдале наслідування; страх перед москалями, який доходив до приниження, за щастя та честь вважалася усмішка чи приязне слово військового губернатора або ж візит цивільного губернатора..." [38].

Цей революціонер, проникнутий ідеями Ворцеля, по долини, який очолює Демократичне польське товариство у Парижі, не вірить своїм очам, коли бачить у Житомирі свою родину, котра водиться з росіянами.

розмовляє по-російськи і не йме віри, що у Варшаві така поведінка вважастся ганебною. Його навіть вилаяли за нагадування доньці своєї кузини, що вона польська, батьки потерпають, аби дівчинка не повторила цього прилюдно! І навпаки, в драгуючій поведінці балагулів, золоті молоді, в її розв'язності й анархізмі він вбачає бунт, відмову перетворюватися, за словами Т.Бобровського, у "суспільних слимаків". Цей бунт, звичайно, абсурдний, він свідчить про повну фрустрацію можливої частини суспільства, особливо протягом десятиліття, що минуло з часу невдалого повстання 1831 р. Немає сумніву, що саме тому Бобровський не ганьбить "короля гуляк" Антоні Шашкевича, у якого багато конкурентів в околицях Бердичева.

Які ж перспективи має перед собою світ, який вперто не хоче зважати на 40 чи 50 років анексії, ігнорує російські школи, російську службу, російську армію, який намагається жити так, ніби статків та кріпаків достатньо для гарантування відрубності, а для збереження Аркадії достатньо усміхатися росіянам?

Щоб збагнути немобільність землевласників, треба зрозуміти, що вони не просто застигли в архаїчних забобонах, але й були паралізовані страхом перед реакцією росіян.

Культурний терор (школи й преса)

Те, що в 1845 р. батьки з числа земельної шляхти не зважувалися сказати своїм дітям, що вони поляки, є свідченням жорстокості й дієвості засобів, спрямованих на ліквідацію польськості. Найбільш гнітюче враження після 1831 р. справила повна відміна польської шкільної мережі, успадкованої від Комісії національної освіти і добре розвинутої після приєднання, зокрема в 1803-1824 рр. під впливом А.С.Чарторийського, шкільного куратора всіх губерній імперії, які раніше належали до Польщі. До 1831 р. у трьох наших губерніях поляки одержували освіту й інтелектуальну підготовку в 19 середніх, переважно монастирських школах. П'ять з них діяли на Поділлі (Вінниця, Кам'янець-Меджибіж, Бар і Немирів), у 1822 р. вони нараховували 1461 учня; 4 - на Київщині, василіанські школи в

Умані й Каневі, які в 1816 р. нараховували 569 учнів, та школи в Махнівці й Радомишлі, 12 - на Волині, найбільш охоплені шкільництвом, де в 1822 р. навчалось 2 673 учні [39]. З документа від 10 лютого 1832 р. дізнаємось, що ще в квітні 1831 р. у цій губернії було досить багато учнів, яких відіслали додому під приводом "епідемії холери" [40] (Див. табл. 19).

Установи	викладачі	допоміжний й персонал	учні
Кременецький лицей	40	14	293
Гімназія і школа в Межирицькому повіті	16	2	274
Школи у повітах:	-	-	-
Житомирський	8	1	231
Луцький	8	1	223
Клеванський	8	1	100
Бердичівський	9	1	173
Любарський	9	1	140
Овруцький	9	1	153
Володимирський	9	1	88
Почаївський	9	1	69
Теофіпольський	10	1	144
Дубровицький	7	1	28
Разом	142	26	1 946

Табл. 19. Дані про польські школи на Україні (1832 р.)

Оскільки польські школи брали дуже активну участь у повстанні, багато хто з учнів і викладачів зазнав переслідувань упродовж ряду років. Так, у Вінощі, починаючи з грудня 1830 р., заарештовано й ув'язнено п'ятнадцять учнів за створення "таємного товариства". З цього приводу Бенкендорф звертається до подільського цивільного губернатора Н.Грохольського, а військовий губернатор А.Потьомкін виносить догану директору Ковалевському, примушуючи написати 28 квітня 1831 р. покайняного листа Левашову. Дванадцять з п'ятнадцяти засуджених учнів віддано в 14-й та 15-й піхотні полки, вироки винесено на підставі величезної, 80-сторінкової

справи з їхніми званнями. І навіть у лютому 1835 р. клопотання батьків про повернення дітей не дають жодних результатів [42].

Таких справ багато, але найбільше вражас зникнення найпрестижнішого закладу – Кременецького ліцею. Нам відомо, що деякі сучасники визнавали поверховий характер знань у цьому елітарному "ліцеї", однак цей заклад, створений Т.Чацьким на хвилі палких декларацій, вельми характерних для хвалюватої волиської шляхти, був символом, а його ліквідація перетворила цей символ у справжній міф про золотий вік польської культури на Україні.

Т.Шеньовський присвятив цьому закладові книгу спогадів, вмістивши ряд оповідок, з яких вимальовується образ жвавої молоді: Танці, їзда верхи, гребля та іноземні мови склали основу освіти, і спогад про безжурну молодість набуває ідилічного забарвлення:

"Майже все зникло або незабаром зникне, та ми вважаємо, що морально чеснота навчання в Кременці, якої домагасьмо як єдиної його спадщини, переживе всілякі матеріальні нищення, приглушить задрісні голоси й залишиться найяснішим вінцем цього вже зниклого творіння Чацького" [43].

Втім, ми вже показали, наскільки цей вірний шляхетський концепції культури заклад був опозиційним до тенденцій "національної освіти", шанованих у Вільні. Такий партикулярний дух, що постійно стикався з універсалістським централізмом колишнього віленського ректора Яна Снядецького, пояснюється дуже давньою надією поляків відігравати роль у поширенні польської культури й католицизму у православному світі. У Гадяцькій угоді 1659 р. йшлося про створення двох академія на Україні для кращого об'єднання уніатів з латинським світом. У 1789 р. про це згадував Г.Коллонтай у "Листах аноніма" і особливо – у порадах Т.Чацькому в часи становлення Кременця в 1804 р. Чітко спрямований на створення незалежного від Вільня університету, цей заклад був справжньою школьною схизою як щодо програм, котрі цілком відповідали прагненням

місцевої шляхти, так і щодо методів фінансування, які відштовхувалися від закликів до щедрості кожного шляхтича. Шляхта ж, надаючи кошти (в дар або за заповітом), вважала, що має право втручатись у спрямованість педагогічної роботи закладу. Отож у 1818 р. був підготовлений проект Палати шкільного нагляду, офіційно відкинтий у Вільні. Назва "ліцей", надана у цьому ж році за візирем Царського Села, виразно підкреслювала претензії на аристократизм [44].

Зрозуміло, що ліквідація Кременецького ліцею, який вважався еманациєю шляхетського духу на Україні (тоді як інші заклади виступали начебто філіялки Вільня), сприйнято як величезне приниження. Все майно, придбане ліцесм завдяки пожертвам шляхти, треба було передати в Київ, де 1834 року мав відкритися російський університет. Згідно з загальним звітом про стан закладу від 9 лютого 1833 р., щорічна фінансова частка внесків шляхти становила 19.788 срібних руб., тоді як прибутки з колишніх сзуїтських мастків – 5.700, а власні, надані державою фонди ліцею – 5.183 срібних руб. Таким чином, передача майна була, власне, пограбуванням, ревізійською [45].

Багато поміщиків, обурених тим, що їхні пожертви передаються в інше місце всупереч їхньому бажанню, пробували протестувати або ж анулювати свої дари Кременцю. Так, 12 жовтня 1832 р. Анна Валеська просить анулювати дар, зроблений її матір'ю у 1803 р. на заклад для губернаток у Кременці й школу в Любарі (два внески по 75 срібних руб.). Цей рух мусив бути дуже значним, оскільки міністр народної освіти Левен вважає за потрібне відписати поміщика особисто, переконуючи її в тому, що створення російських шкіл замість польських нічого не міняє і що "з любові до громадського блага" вона повинна погодитися на дальші виплати [46].

Ліквідацію спадщини польського шкільництва та її передачу новим російським школам спершу було покладено на харківського куратора Філатова. Пізніше, 27 січня 1833 р., створюється спеціальний учбовий округ, який об'єднав три наші губернії (разом з Чернігівською), з управою в Києві на чолі з фон Брадке, а з

початку 1834 р. – Петровим. Заняття в Кременці повністю припинилися лише 31 травня 1833 р. До цієї дати продовжував існувати конвікт, здійснювалася виплата стипендій убогим шляхтичам, функціонувала школа землемірів, йшлося навіть про переведення цієї зменшої учнів до Кисва. Під час свого візиту 14 лютого 1833 р. фон Брадке ще закликав їх до якнайшвидшого опанування російської мови, бо надалі від її знання залежатиме перехід з класу в клас; закуповується багато примірників тритомного польсько-російського словника Станіслава Міллера. Втім, як схоже, цей задум реалізувати було непросто – шість учнів з пансіону втекло.

Це трапилося під час заміни міністра народної освіти 21 березня 1833 р. замість Левена призначається С. Уваров, котрий дуже швидко стає знаменитим завдяки своїй політиці русифікації. Лист, надісланий ним 21 квітня 1833 р. до осіб, відповідальних за освіту, однозначний. Він хотів би,

"щоб народна освіта у відповідності з далекосяжними планами найяснішого з монархів здійснювалась у дусі, який об'єднував би православ'я, самодержавство і національну свідомість [звісно, російську – Д.Б.]... щоб кожен вихователь, проникнутий тим самим почуттям відданості Трону й Вітчизні, доклав усіх зусиль, аби стати гідним представником уряду й заслужити його цілковиту довіру".

Автор такого листа, зрозуміло не пропустить нагоди скористатися з втечі шести учнів: 31 травня він одержує від самого Миколи І наказ відіслати до батьків решту учнів Кременецького ліцею [47].

Російська влада погоджується на перехід кількох викладачів у російські школи, створені замість польських, та в Київський університет, хоча спектакль перевезення до цього міста всього, що становило гордість Кременця, став ключовим моментом у політиці деполонізації. До Кисва перевезли без жалю всю бібліотеку на 34 тис. томів, що мала вартість символу тим більшого, бо до її складу входила викуплена Чацьким стара бібліотека королівського замку у Варшаві разом з

королівськими меблями. Така сама доля чекала 264 прилади з фізичного кабінету, 14.195 зразків колекції мінералів, 540 препаратів з кабінету хімії разом з 660 інструментами, 18 тис. опудал тварин, птахів і риб, зразки комах та черепашок з кабінету зоології, до тисячі приладів і моделей інституту агрономії, 259 картин майстрів з мистецької галереї. Не уникнув конфіскаційних апетитів рослин і ботанічний сад, що його роками любовно плекав Бессер. Сад займав площу 179x46 сажнів, або приблизно 360x100 м. Вони не вдовольнилися тим, що забрали 10 тис. видів насіння, 300 різновидів засушених фруктів, 8 тис. рослин у горщиках з оранжереї разом з 50 екзотичними деревами, а й викопали 15 тис. живих рослин і дерев, щоб посадити їх у Кисві [48]. Нічого польського не повинно залишатись у цих "волинських Афінах": 20 лютого 1833 р. цивільному губернатору належало приступити до розпродажу на аукціоні видаць з книгарні Глюксберга (який, однак, продовжуватиме свою комерцію в Кисві), доки останній директор ліцею Бокшанін разом з фон Брадке вирішують, як краще відіслати ці цинності – на платоха по Горині, Прип'яті та Дніпрі чи на возах, ремісники Кременця, Дубна й Радзивилова вже одержали замовлення на виготовлення відповідних ящиків для пакування. Так зникають навіть сліди польської культури.

У трьох губерніях закрито не лише польські школи і знаний лицей, а й приватні польські пансіони (яких тільки у Кременці налічувалося 23), утримували переважно викладачами лицей, що пропонували, окрім помешкання й харчування, індивідуальну програму навчання. З листа обуреного діями поліції Бокшаніна дізнаємося, що в одному з найпрестижніших пансіонів (Zaszek) навчалася трос синів князя Любомирського, син маршалка волинської шляхти Ленкевича й двоє синів Мошинського. Секретар лицей Воложинський також тримав пансіон, як і викладачі Коженівський, Будкевич (три доньки графа Олізара), Бессер, Хонський (діти барона Розена) та багато домовласників. Загалом там навчалася 120 учнів (51 хлопчик і 69 дівчаток). Невдовзі польській шляхті доводиться пересвідчитися, що вивчати рідну мову й культуру стає зовсім немож-

лева. 24 березня 1834 р., дізнавшись, що католицькі монастирі намагаються замінити собою закриті школи, Левашов просить цивільних губернаторів повторно заборонити приватні пансіони. Уся поліція в містах і селах зобов'язана виявляти такі заклади незалежно від того, до відкритого чи закритого типу вони належать [49].

Далі ми побачимо, що в 1840 р. вони зникнуть зовсім. Що ж пропонують росіяни замість цієї мережі польської культури? Судячи з листа генерал-губернатора волинському цивільному губернатору (серпень 1832 р.), Левен спершу (24 липня) ставить за мету безжалюно русифікацію освіти шляхом створення повітової школи в кожному центрі. Однак куратор Філатєв легко доводить, що неможливо знайти 144 російських учителів, а тим більше приміщення для стількох шкіл. Доводиться погодитись на обмеження русифікації, використовуючи для цього п'ять колишніх польських шкіл і три ліквідовані монастирі.

Немає потреби довго доводити, що ці школи й Київський університет (дарма, що російський) швидко стануть осередками української культури, а їхній православний характер привабить дітей багатьох священиків, які стануть основою автохтонної інтелігенції. Нічого подібного не могло бути в часи польського панування. Та все це відноситься радше до історії українців, ніж до групи, яка є предметом нашого дослідження.

Передбачається створення чотирьох російських гімназій у Житомирі, Кам'янці, Луцьку й Вінниці та чотирьох повітових шкіл у Клевані, Новоград-Волинському, Старокостянтинові й Острозі. Починаючи з 2 вересня 1832 р. місцева поліція і предводителі одержують друковані оголошення про відкриття гімназій. Від шляхти чекають, щоб вона без опору відмовилася від польськості; це не такий уже й помилковий розрахунок, адже багато хто волів мати російську освіту, ніж залишатися зовсім без освіти. Луцька і Вінницька гімназії повинні відкритись 3 грудня 1832 р., у день народження Миколи I, дві інші – 1 січня. Левашов не шкодує зусиль, щоб схилити місцеву шляхту до капітуляції в галузі культури. Він завдає собі клопоту

особисто звернутися до предводителя Луцького повіту 6 листопада 1832 р., заклинаючи його перекопати своїх співбратів "швидше скористатися цією новою милістю Його Імператорської Величності". Він пише і до луцького єпископа магістра Пивницького у ще більш уелєсливих виразах про те, що приплив польської шляхти в ці гімназії є "бажаням мого серця, яке прагне добра Вашій пастві". Єпископ, загалом підкорюючись новим рішенням, відповідає позитивно в такому самому уелєсливому тоні [51]. Польський характер зберігають лише бібліотеки закритих гімназій, хоча малоімовірно, аби ними дозволяли користуватись. Втім, слід підкреслити, що бібліотечні зібрання закритих польських шкіл увійшли в зібрання нових гімназій. 17 лютого 1832 р. розподіл книг між Луцьком і Житомиром доручено бібліотекарю з Кременця. Деякі закриті школи розсилають свої каталоги, як от з Любара і Теофіполя. В інші, наприклад до овруцьких василіан, доводиться посилати людину для складання списків.

18 листопада Філатєв просить волинського губернатора Римського-Корсакова забезпечити запрошених із внутрішніх областей імперії учителів-росіян належними ознаками шани для підняття їхнього авторитету серед поляків. 29 листопада до всіх предводителів дворянства надсилається відрукований заклик про сприяння популярності цих шкіл. Репресії з подачі царської адміністрації знову уявляються як добродійна акція. Ця "ласка" імператора, пишеться в проспекті, має на меті підготовку корисних для держави громадян. Предводителі з Дубна й Овруча доповідають про виконання розпорядження (2 грудня 1832 р.). Судячи зі звіту про урочисте відкриття Луцької гімназії, свято було досить вдалим: після православної і католицької відправ, промови директора російською, професора Туровича латиною і професора Мадейського французькою слухали музику, потім городничий дав бал, на якому "російські солдати час від часу співали військові пісні, такі милі серцю росіян". Пили за здоров'я царя, влаштували ілюмінацію, при цьому був присутній католицький єпископ, який став колаборантом [52].

Навчальна програма російських гімназій – Київська відкривається одночасно з університетом у 1834 р. – це програма, підготовлена Левенем 1828 р. для всієї імперії. Польська мова в ній, звісно ж, відсутня. Щотижневий розклад предметів виглядав так [53]:

Предмети	Класи						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Закон Божий (православна або католицька віра)	2	2	2	2	1	1	1
Російська граматика	4	4	4	-	-	-	-
Географія	2	2	2	-	-	-	-
Російська література-логіка	-	-	-	3	3	3	2
Латинь	4	4	4	4	-	-	-
Римська література	-	-	-	-	4	3	3
Німецька мова	2	2	2	3	3	3	3
Французька мова	-	-	-	3	3	3	3
Арифметика і гео- метрія	4	4	4	3	-	-	-
Вища математика і фізика	-	-	-	-	3	5	4
Історія і статистика	-	-	2	3	4	3	5
Орфографія	4	4	2	-	-	-	-
Малювання	2	2	2	1	1	1	1

Табл. 20. Щотижневий розклад занять за предметами і класами в російських гімназіях (починаючи з 1828 р.).

Освічена шляхта користувалася досить суттєвими перевагами. Найкращі, витримавши конкурс, ставали студентами університету. Власники атестата про середню освіту отримували переваги при вступі на імперську державну службу порівняно з менш освіченими, вроджена шляхта після року служби (після п'яти років для непідтверджених шляхтичів) записувалася до 14 розряду в Табелі про ранги. До 1846 року, доки тривав перевірка шляхетських титулів, частина шляхетських синів змогла завдяки цьому уникнути декласації. Цим, безперечно, пояснюється те, що 1 травня 1833 р. дві тисячі шляхтичів з Новоград-Волинського повіту просять прискорити відкриття обіцяної повітової школи. 30 травня 1833 р. куратор фон Брадке говорить про необхідність розвитку парадіяльних шкіл для українського народу, котрий краще сприймає російську культуру.

Згадана перспектива просування по соціальній драбині далека від того, щоб викликати захоплення усього загалу шляхти. Найбагатші нечасто відчувають таку потребу, ми ще повернемося до цього. Але цим, напевно, можна пояснити співпрацю з росіянами багатьох колишніх польських викладачів, наприклад Олександра Міцкевича, брата поета-емігранта. Олександр переїхав з Кременця до Житомира, звідки часто їздить у відрадження в Київ з оплатою дорожніх витрат ще до одержання посади в Київському університеті. Серед магнатів випадки співпраці трапляються нечасто: Сангушки не дають згоди на відкриття школи у своєму містечку Заславі, і приміщення для неї надає купець Альперсон. Єдиним прикладом безвідмовного прийняття русифікації через школу є гімназія Болеслава Потоцького в Немирові на Поділлі, відкрита на його кошти. Одружений з росіяною, Болеслав Потоцький, син Фелікса й Софії, є одним з найвиразніших зразків співпраці. Неделко встановити точну кількість польських дітей, які погодилися вчитись у цих школах. У звіті генерал-губернатора за 1840 рік наводяться такі дані про навчальні заклади:

Заклади	Київщина	Поділля	Волинь
Університет	1	-	-
Інститут шляхетних дівчат	1	-	-
Гімназії	2	3	2
Пансіони для шляхтичів при гімназіях	2	-	-
Пансіони для бідних шляхтичів	1	-	-
Інститут землемірів	1	-	-
Повітові й парафіяльні школи	18	5	33
Загальна кількість учнів	2 146	1 461	1 739

Табл. 21. Мережа російських шкіл на Україні, кількість закладів та учнів (1840 р.).

Ці цифри не дуже показові, оскільки в таблиці об'єднано повітові й парафіяльні школи, подається загальна кількість учнів в університеті, гімназіях та інших навчальних закладах. У цілому в трьох губерніях нараховується 5 346 учнів, але скільки ж серед них поляків? Якщо припустити, що існувало близько 40 православних парафіяльних шкіл, а в кожній навчалось до 30 учнів, синів українських селян, тобто відкинути 1 200, то й тоді отримасмо досить значну цифру – 4 000 польських шляхтичів у російських школах на Україні [54]. Порівняно з кількістю учнів у колишніх польських школах ця цифра є дещо меншою і, звичайно ж, недостатньою, щоб охопити освітою всіх дітей польської шляхти.

Всупереч висловленню у 1832 р. у Санкт-Петербурзі надіям, намагання залучити поляків до російської шкільної системи лише незначною мірою сприяє їхній інтеграції в російське суспільство, входженню в адміністративну "службу" імперії, таку важливу для російських дворян. Вона не сприяє ні одержанню вищої технічної освіти, ні військовій кар'єрі. Ось чому під час

інспекції Волині в 1838 р. генерал Маслов висловлює думку про те, що асиміляція відбуватиметься швидше, коли кожні три роки в обов'язковому порядку направляти звідси сотню юнаків до столиці для навчання в кадетських корпусах, у школах шахт, мостів і шосе та правничих училищах, а після закінчення курсу обирати місцем їхньої служби внутрішні райони Росії. Він вважає, що це сприятиме формуванню помислів у бажаному для уряду дусі та подальшому виробленню такого самого духу в решті, котра нині "заражена згубними намірами" [55].

Отже, русифікація освіти не привело до знищення польського духу, і ці великі скупчення молоді таки турбують росіян. Окрім того, до 1840 р. вони не змогли чи не хотіли повністю ліквідувати приватні пансіони, де освіта більше відповідала прагненням батьків-поляків.

Такі пансіони почали розквітати в усіх містах і містечках, де були нові школи, пропонуючи те, чого в цих школах бракувало. Так, А.Іванський розповідає про досить типовий спосіб його виховання: відданий у руки вихователю у трирічному віці, він навчився читати й писати по-польськи, познайомився з літературою свого народу через "Подорожі до Добромила" Ізабелли Чарторийської, а з історією – завдяки "Історичним пісням" Ю.У.Нємцевича; пізніше, перш ніж поступити до Київської гімназії в 1844 р., побував у кількох приватних пансіонах, у тому числі в київських пансіонах Альмана Опермана, рік навчався у Немирівській гімназії, повернувся до Києва і побував ще в кількох пансіонах, серед них – француза Едуена. Як колись у Кременці, багато викладачів Київського університету утримують дешевші або дорожчі пансіони, серед них – Юзеф Коженевський, письменник, викладач "римських старожитностей".

"У такий спосіб давала собі раду вся околична шляхта, – писав Іванський, – бо тоді в Росії взагалі не було домашніх учителів – непедагогічне перекидання дітей з пансіону в пансіон мусить бути виправдане в очах нащадків" [56].

Для російської влади, особливо щодо призначеного Вітовта, який у 1840-1841 рр. розпорив "школу" Київського університету приватних пансіонів у провінції Коварського закування приватних пансіонів у провінції Коварського університету між російським і польським класами. Так як у школах прагнуть формувати умови класового контролю держави за російським правлячим класом шляхетських школярів з батьками і світом, а значить вони повинні.

Цей зв'язок, на думку росіян, необхідно розірвати, тим більше, що власник одного з київських пансіонів Петро Воронський, який працює в Кременці, брав участь у школі Коварського, створивши студентське товариство, що спочатку називалося "Віра, Надія, Любов" Воронський, арештований двома заарештованими в 1838 р. кошаками А.Висоцьким та С.Винницьким, став ідеальним доказом необхідності посилення ізоляції учнів та їхнього відокремлення від рідного середовища [37]. Росіяни вважають край необхідним віддалити польську молоддь від католицької церкви, зокрема - від чернечих орденів, що доводилося займатися освітою.

Оскільки немає нічого дивного в тому, що Вітовт вилучив в третій пункт записки, розслані до Комітетом у справах західних губерній 23 квітня 1840 р., пропозицію повністю ліквідувати всілякі католицького духовенства й солдати на польську молоддь, він намагається в інших закладах, вважаючи, що ця молоддь має потребу не тільки в освіті, скільки в "вдоговореннім вихованні", чого можна досягнути лише в закритих державних пансіонах під керівництвом росіян [38].

Відтак, російська держава бере на себе виховання молодих шляхтичів та їхню деталізацію, Санкт-Петербурзький Комітет схвалює цю думку, а 23 квітня 1840 р. дає свою згоду й цар. Уварову разом з Вітовтом доручається розробити проєкт. Наступного місяця обидва звертаються до київського куратора і трьох цивільних губернаторів з проханням подати пропозиції щодо перетворення існуючих шкіл у пансіонати [39].

Запропоновані засоби спливають з царським цілям: батьків просять фінансово підтримати "велику акцію ігрових ошкорок" учнів. Предводителі дворянства отримують текст, від якого повинні підписатися всі по-

мішній поїтку. Станні обуренні настільки, що задоволення посилалося на свої відсутність і зобов'язувало економію поставити свій підпис. З цього звернення генерал-губернатора випливає про те, що став шляхетства через губернаторів не дозволяють сподівання, бо, хоча у трьох губерніях не дозволяють сподівання, бо, хоча у двох і владналіній, це-за навіть учні дозволяються без нагляду. Цей університет цього зва і "виступати без нагляду" поволі, цар вирішує перетворити шляхетські пансіони в школи Київської, Подільської і Волинської губерній у "закриті заклади". Для громадянського добра" кожному землевласнику пропонується сприяти впровадженню таких державних пансіонів у містах або, як згодом, у приватних містах, де учні мешкатимуть під постійним контролем російських наглядачів. У зв'язку з цим землевласникам пропонується новий податок і владнається власні передплати. Платять про внесення притом 10 років суми, пропорційної кількості душ, якими вони володіють, а розрахунок три зрубних копійки за душу; кошти треба платити з власного прибутку шляхтичів, тобто це не повинно лягати на плечі солон.

Відання приватні пансіони заборонено, ці заклади - як зазначалося багато разів перед тим - вилучаються за "царську власть". Польська шляхта повинна не тільки фінансувати засіб розриву з власними дітьми, а ще й рідити з цього. Вітовт, попри все, супроводжує своє прохання ознайомивши гуманістичними міркуваннями зв'язки цим закладами, лише він батькам дозволяв шляхти, подбавлена можливість платити за приватне виховання для своїх синів, зможе послати їх до російських шкіл, бо плати за державний пансіон буде дуже помірно, а моральна й інтелектуальна платівка відзначатиметься високим рівнем та буде подбавлена будь-якого шкідливого прикладу. Необхідно, щоб кожен "зміг скористатися цим царським дозволом". Тут констати, щоб його ще й звелили [40].

Незважаючи на таку суворість росіян до чотирьох тисяч польків, які навчались в середніх навчальних закладах, досить велика кількість учнів згодом продовжувати навчання в Київському університеті тим хоча, що спочатку тут працюють дев'ять мислителей з

Вільна і шість колишніх викладачів з Кременця, отже, разом з тими, хто переїхав з Кракова і Львова тут є 19 викладачів-поляків. Польські студенти у Києві були предметом історичних досліджень як раніше, так і тепер, так що немає потреби зупинятися на цьому важливому, але вже добре вивченому аспекті [61]. Пригадаємо лише кілька цифр, наведених Яном Табішем у його книзі, що побачила світ 1974 р. [62].

Навчальні роки	Загальна кількість студентів	Поляки	
		Кількість	Відсоткове співвідношення
1838-1839	264	165	62.50
1843-1844	320	163	50.93
1848-1849	653	363	55.58
1853-1854	641	333	51.95
1858-1859	964	507	52.59
1862-1863	830	401	48.31

Табл. 22. Співвідношення поляків серед студентів Київського університету (1833-1863 рр.)

У період між відкриттям університету в 1834 р. та повстанням 1863 р. в Києві на навчання записались 753 поляки. Реєстраційні записи свідчать, що 95% їх – це вихідці з колишніх польських земель, тобто в цей період Київ відіграє роль, яку Вільна відігравало впродовж 30 років (зберігаючи всі співвідношення, оскільки в 1829-1830 рр. у Вільні навчалось дві тисячі поляків). Частка ж учнів з Литви й Білорусії значно менша у порівнянні з трьома українськими губерніями, звідки за 30 років прийшло 1.192 студенти, або 68% поляків (16,20% – з Білорусії, 10,21% – з Литви).

Якщо ж поглянемо на розподіл 1.192 студентів-вихідців з трьох губерній, то зауважимо, що він пропорційний наведеним вище даним про шкільництво: Волинь – 43,96%, Поділля – 29,70%, Київщина – 26,34%. Вражають властивості історичної пам'яті: двадцять студентів з Вільна, покараних у 1824 р. за створення

тасного Товариства філаретів і філоматів, стали національною славою Польщі завдяки "Дзядам", написаним одним з них, поетом Міцкевичем. Серед 34 київських студентів, засуджених у 1839 р. і покараних набагато суворіше, ніж 15 років тому у Вільні, свого поета не було, і їхні імена забулися. Проте в політичних умовах 1836-1838 рр. вони були відважніші і хоча їхня "првина" так само незначна, зате сценарій – однаковий.

Спочатку, в травні 1837 р., поліція виявляє, що троє студентів – Б.Богданович, Й.Буяльський та С.Рутковський – поширюють літературу паризької еміграції: "Книгу польського народу і польського прочанства" А.Міцкевича, "Учту помсти" С.Гошинського та біографію Костюшка. Міністр Уваров особисто приїздить до Києва на суд над цими сміливцями: двох протих посилають солдатами в Оренбург, третього відправляють учителювати в Казань. Незабаром виявляється, що книги їм постачав власник приватного пансіону Боровський, про якого ми вже говорили, бо у в'язниці вони отримують листи й гроші від іншого студента – Гордона, зв'язаного з тасним товариством Ш.Конарського. Студентові вдалося втекти й сховатись у Франції. Трохи пізніше, після арешту Ш.Конарського у травні 1838 р., було встановлено, що до цього товариства входили 34 польські студенти з Києва.

Розлючений Микола I хоче остаточно закрити університет, який проіснував усього чотири роки, але припиняє навчання "тільки" на один рік 18 березня 1839 р. військовий трибунал засуджує одинадцятьох студентів до смерті, проте в останній момент, згідно з давнім царським методом, їх милують і відправляють як простих солдатів у військо. Шістьох позбавляють шляхетства, п'ятеро, залишаючись шляхтичами, можуть сподіватись на вислугу у війську. П'ятнадцятьох студентів засуджено "тільки" на 10 років служби у війську, а вісьмох – "просто" заслано в Казанський університет [63]. Справа відбивається і на професорському складі: всіх викладачів-поляків переводять – кого в Москву, кого у Харків, кого в Ніжин. Залишається лише один католицький священник.

Ця драма свідчить про те, що саме в найбільш пригнобленому середовищі, у школах, де заборонено рідну мову й культуру, відбувається радикалізація частини поляків. Їм довелося зазнати важких випробувань, які були платою за те, щоб, попри все, залишатися поляками.

Можна задуматися над тим, наскільки близькою для цих молодих людей була програма Конарського, що – як пізніше переконаємося – була наскільки нечіткою, настільки й благородною. У будь-якому разі, невелике число прихильників повинно стримувати нас від твердження, що вони становили потужний напрям. Т. Бобровський, на цей час студент університету, значно частіше помічас молодих гульвіс, які мають власні екіпажі, п'ють шампанське й грають у карти. В університеті, як і у власних мастках, значна частина молоді виявляє виразні ознаки занепаду, їхній бездіяльності сприяє система іспитів, які складаються раз на два роки [64].

Як би там не було, очевидно, що й створення закритих пансіонів, і драконівські репресії в університеті за прояви національного духу переслідують одну й ту саму мету, якої, безумовно, вдалося досягти – тероризувати населення, тримати його в отупінні й пасивності. Поляки й надалі тривожать уяву росіян, дехто навіть хоче заборонити їм виїздити за межі західних губерній імперії. Одним з найвиразніших прикладів такої антипольської озлобленості є записка, яку Микола I подав на розгляд Комітету у справах західних губерній 22 вересня 1842 р., а підготував цей документ його ад'ютант, генерал Кавелін.

Генерал вважав, що можна було б погодитися з тим, аби Київ став осередком навчання поляків, якщо воно не перевищуватиме рівня технічних шкіл: необхідно створити школи землемірів, гідрологічні, лісотехнічні та ін. Це дало б змогу "вгамувати" прагнення вчитися в усіх західних губерніях, особливо в Литві, "дати інше спрямування цьому небезпечному потокові" серед шляхти, котра належить до "найнебезпечнішої категорії людей в цьому краї". Це, на його думку, дасть змогу уникнути перенесення зарази польськості в інші

російські університети, бо молоді поляки вже з'являються в Москві, Санкт-Петербурзі, Дерпті, зокрема після недавнього закриття (1842 р.) того, що залишалося від Віленського університету – Медичної академії. Отже, зазначає Кавелін,

"ці молоді люди поступають у російські університети у зв'язку із знищенням університетів майже на всій західній території, вони приїждять туди з уже сформованим способом мислення, з мареннями про відновлення Польщі, з серцем, сповненим ненависті до росіян, з душею, що прагне помсти, бо їх вигнано з рідної землі. Вони можуть заразити інших студентів, а самі в жодному разі не піддадуться русифікації".

Уваров не бачить потреби йти аж так далеко. Він переконує Комітет: мало хто з поляків залишає Київ; така небезпека перебільшена і всіх, вжитих до цього часу заходів, достатньо. Серед останніх він наливає створення закритих пансіонів на Правобережній Україні та ліквідацію Віленської медичної академії,

"цього останнього прихистку безумного польського патріотизму, тепер повністю знищеного, який вже ніколи не відродиться" [65].

Коли виходити з кількості поляків-студентів у царських університетах напередодні повстання 1863 року, такий оптимізм виглядає надто перебільшеним. У 1861 р. їх налічувалося 388 у Санкт-Петербурзі й 423 у Москві. Прикметно те, що вони – не з України. Майже всі походять з присланих земель, а половина з них належить до загонової шляхти, тобто могла прибути лише з Литви чи Білорусії, де ревізія титулів і судильна декласація однодвірців так і не були завершені [66].

Прихований страх росіян перед відродженням польського патріотизму, а то й радикалізму, як це було у французькій еміграції, часто збігається з побоюваннями поляків-землевласників і знову виражається в застосованих напередодні Весни народів репресіях – цього разу проти єдиної за 30 років спроби створення

польської преси на Україні. Журнал *Gwiazda* виходив раз на рік у 1846-1849 рр. і відображав інтелектуальні тенденції людей, що навчалися у школах на Україні або в Київському університеті; його ліквідація свідчить про придушення польської думки на цьому терені.

У Росії виходили польські журнали *Tygodnik Peterburski* та *Athenium*, редагований Ю. Крашевським у Відні. Перший був суперконсервативним, у ньому друкувалися Жевуський, Грабовський та ультрамонтани (як, наприклад, П. Головінський). Наклад другого журналу сягав заледве 200 примірників. *Gwiazda*, спрямована проти петербурзького "клану" [67], була справою двох молодих людей, вихідців з необтяженої землею шляхти, третій належав до землевласників середньої руки. Зенон Фіш здобув освіту самотужки; його батько мав невеличке село в Черкаському повіті, а сам він пройшов через принизливі служби в "канцеляріях" великих панів, про що з гіркотою згадує в першому числі журналу. З обережності він обрав собі псевдонім Т. Падалиця, і це не було випадковим: в українській мові слово падалиця означає осипане зерно, яке залишається на полі після завершення жнив. Він вважав себе людиною, вцілілою у великих жнивах смерті і депортацій 1831 року. Його колега Ю. Юркевич – до 1830 р. вихованець уманських василіан, також був змушений заробляти на життя: спершу як гувернер, пізніше – о, іронія долі! – як перекладач Київської ревізійної комісії. Останній з них – Антоні Маршиковський, трохи заможніший, народився 1823 р. неподалік від Кисва, навчався в Київській гімназії, а з 1841 р. – в університеті, але так і не закінчив його.

Завдяки підтримці Ю. Крашевського, який, злякавшись їхньої зухвалості, залишив журнал після виходу другого числа, цьому тріо вдалося видати перший том у Петербурзі в 1846 р., а потім, дякуючи видавцю-власнику книгарні Глюксбергу – три наступні томи в Кисві у 1847, 1848 і 1849 роках. Зовсім нова тональність, відсутність поваги до консерваторів мали сподобатися багатьом дрібним власникам, котрі, як ми бачили, читали Гете у своїх далеких селах. *Gwiazda* призначалася для нечисленноі мислячої еліти в таких містах, як

Кам'янець, де доктор Антоні Ролле культивував спогади про Кременецький лицей, або Житомир, де молоді літератори (як Кароль Качковський) перебували під впливом Крашевського. Перший номер мав 567 передплатників, другий – уже 880, настільки збуджувало умов протистояння *Tygodnikowi Peterburskiemu*. Два чергові номери мали тільки 405 і 308 передплатників, проте відомо, що кожен номер виходив накладом 1.050 примірників, тобто з огляду на часи і місце видання був чималим. Успіх цього журналу, а швидше – літературного щорічника, пояснюється специфічним контингентом читачів, вірогідно – представників малоземельної шляхти та канцеляристів, які здобули шкільну освіту, хоча й не належали до інтелігенції в строгому розумінні цього слова. Поява такої групи читачів, ще міцно прив'язаних до традиційних напівфеодалних порядків, свідчить про те, що система почала давати тріщини.

Ці тріщини могли значно поглибитись, якщо судити з підбору співробітників та характеру друкованих статей. Три редактори не лише надавали голос авторам своєї соціальної групи (як лікар К. Качковський чи студент Е. Желіговський), а й вмщували тексти поляків, засланих за патріотичну діяльність на Кавказ простими солдатами: В. Давіда, Т. Лади-Заблоцького, В. Стржельницького, Ю. Заленського. Зміст статей вражає. Багато хто виступає проти концепції нерухомої, страдницької і провиденціалістської історії, яку поширював Г. Жевуський. Вони показують, що можна робити більше, ніж надихатись ідеями Ж. де Мейстра в часи, коли Гегель довів ідею "історичної обумовленості" і поступу. В цьому закостенілому, перестрашеному світі вони згадують імена, від яких аж морозом проймає: Луї Бланк, Гегель, Фур'є, а також імена поляків, котрі досить вільно діяли на терені пруського відламу країни; не бракує і "безбожних" цитат з Трентовського чи навіть небезпечного "комунізму" Кароля Лібелята.

Незрозуміло, як у розпал епохи Бібікова могли з'явитися три томи такого спрямування. Генерал-губернатор, звичайно, не читає таких видань і, на щастя, протягом трьох років цензором польських публікацій був Орест Новицький, такий же, як і видавці, антикле-

риказ. Але для польського суспільства в Україні щорічник досить швидко стає скандальним. Передруковуючи антисауїтські памфлети XVIII ст., повертаючись до сатиричних джерел епохи Просвітництва або публікуючи з продовженням повість у стилі Ежена Сю "Аристократія з варіаціями", вислови якої при описі багатой і склеротичної шляхти часто межують зі зневагою, молоді редактори стали улюбленою мішенню отця Галовинського, охоронця чистоти католицької віри й добрих звичаїв. У його листі до Грабовського вчуваються такі самі, як і в Жевуського, зневажливі інтонації щодо зубожілої шляхти, яку він вважає безпутною (*szęła*). А коли після 1848 р. європейські події спричиняють посилення російської цензури, петербурзький клан і консервативне середовище на Україні квапляться закрити *Gwiazdy* [68].

Такі приклади добре характеризують репресивний характер усіх заходів щодо контролю за культурою та свідчать про інертність шляхетської спільноти, зумовлену як постійними переслідуваннями, так і її відсталістю. У 1848 р. Микола I не випадково призначає куратором навчальних закладів генерал-губернатора Бібікова, який відтак концентрує у своїх руках усі засоби репресивного контролю [69]. Задущлива атмосфера Петербурга, відчута і описана для Європи в знаменитому памфлеті Кустіна – це ніщо в порівнянні з буденною реальністю цих губерній імперії.

Загальний терор, який не міг допустити існування хоча б одного щорічника, пояснює, чому на Україні так мало поляків, схильних до змін. Але він, безумовно, пояснює й радикалізм поглядів тих, які обрали боротьбу. Важливо, як це зробив С.Кеневич, підкреслити, що в 1860-1864 рр., окрім кількох поляків, які стали членами Кирило-Мефодіївського братства, заснованого в 1846 р. сотнею українців в Київському університеті (сини купців і священників мали право на освіту) і були заарештовані в 1847 р. за вимоги відмінити кріпацтво й надати певні права українській культурі, найактивніші й радикальніше настроєні революціонери з'являються не у Варшаві серед ліберальної, поміркованої інтелігенції, а саме в Києві, де так довго панувала задущлива політична атмосфера [70]. Найбільш

"червоної" – Стефан Бобровський, З.Сераковський, колишній учень Житомирської гімназії, А.Коженевський, Ю.Домбровський, З.Падлевський – стали вибуховим результатом тридцятирічних переслідувань польської культури.

Культурний терор епохи Миколи I не припиняється з його смертю. Навпаки, варто звернути увагу на те, який глибокий відбиток покірної вірності побитого пса він залишив у душах більшості землевласників на Україні навіть тоді, коли послабився.

Незважаючи на те, що після смерті тирана його син Олександр повернув полякам кілька округів їхньої культури, направляючи у Київ найліберальнішого зі своїх кураторів, відомого педагога Пирогова, консерватори на Україні, пам'ятаючи про пережиті страші часи, не підтримали повстанських гасел 1863 р. Дійсно, після 1855 р. Олександр II дозволив вивчення польської мови в кількох гімназіях і школах, що залишилися під наглядом благонадійних аристократів Завдкий протекції Браницьких у Білу Церкву принадіть працювати В.Козловський, у Немирові під крилом Болеслава Потоцького одержус кафедру В.Коперницький, у Рівному, маєтку Любомирських, дозволено викладати польську мову М.Дубецькому, такий же дозвіл одержали Житомирська і Київська гімназії [71]. У попередньому розділі ми наводили надзвичайно принадливе звернення Київського дворянського зібрання до царя про поширення цієї милості на інші школи губернії. Як свідчить Т.Бобровський, князь Васильчиков дав згоду, навіть не чекаючи відповіді на це звернення. Проте в університеті, у зв'язку з неприхильністю "певної групи викладачів, вихідців із сімей священників", очікувана кафедра "польської мови" залишилася незайнятою навіть у 1863 р. [72], хоча конкурс був оголошений ще 1860 року.

Усе, що Т.Бобровський розповідає про ці маленькі поступки, відбиває реакцію групи землевласників, до яких він сам належить. Навщо кидатись у нерозумні повстання саме тоді, коли добрий цар повертає нам освіту рідною мовою і дозволяє розвивати культуру, чого ми так довго й так жорстоко були позбавлені?

Чи не є ця внутрішня згода з терором, ця малодушність посмертним триумфом Миколи I?

Релігійний терор (рим- і греко-католики та православні)

Деполонізація Польщі – це не лише ліквідація польської мови і культури, а й зменшення впливу католицької релігії, а якою росіяни цілком слухливо вказують цей народ. Одразу після створення Комітет у справах західних губерній присвячує ряд засідань обговоренню засобів боротьби з католицизмом у зв'язку з досить широкою участю білого й чорного духовенства у повстанні 1831 р. Приховувана до 1830 р. тенденція до приховувань тепер не приховується. Міністри дискутують про можливість зменшення кількості монастирів і закриття існуючих при них шкіл. Для ефективного контролю за діями духовенства тут, як і в управлінському секторі, вводиться обов'язкове вживання російської мови у внутрішньому та зовнішньому листуванні. Одночасно репресії супроводжуються підтримкою православної церкви. Департамент іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ, який відає всіма цими операціями, готує план збільшення кількості православних парафій на державних землях та в панських маєтках, конфіскованих з політичних причин; тут знову постає селянське питання. До цього часу духовенство не дуже переймалося духовними потребами православних українців, які підлягали поміщикам-католикам. Віднині вони стають об'єктом постійної опіки, таке спільне проживання визнається обурливим. У 1831 р. знову з'являються численні справи про "примусове навернення до католицизму", як це траплялося перед повстанням [73].

Починаючи з XVI ст. культурна перевага поляків в цьому краї проявлялась у наявності численних володінь та культових споруд католицького духовенства. Тепер настає відлік. Один імперіалізм поступається місцем іншому.

Завдаві католикам моральні збитки супроводжуються великими матеріальними втратами, грабунком, який повинен показати народові, хто є справжнім господарем. Глобальний і систематичний характер акції, блискуче здійсненої Департаментом на чолі з Влудовим, полегшує працю історика.

3 грудня 1831 р. Комітет у справах західних губерній затверджує правила конфіскації католицьких монастирів. Визначено три категорії: а) релігійні ордени, які брали участь у повстанні; б) ордени, які мають крипаків-некатоликів; в) ордени, які не мають мінімальної кількості ченців згідно з канонічними правилами. На основі інспекційних поїздок 1827 і 1828 років Д.М.Влудов складає список, до якого увійшли 304 монастирі і абатства правобережних губерній, і ліквідовує майже дві третини з них [74]. (Див. табл. 24).

Релігійні ордени у 1832 р.	Монастирі конфісковані		Монастирі залишені	
	кількість	ченці	кількість	ченці
бернардинці	20	259	22	481
св.Роха	-	-	2	-
чорні каноніки	13	34	1	10
каноніки латеранські	1	6	4	44
домініканці	55	247	30	396
францисканці	31	136	10	126
реформати (францисканці суворого послуху)	2	12	1	10
бenedиктинці	2	3	3	66
кармеліти вузлі	25	143	7	79
кармеліти босі	7	37	5	66
маріаніти	1	5	1	13
піари	4	24	6	76
капуцини	7	47	4	36
місіонери	7	26	5	98
боніфратри (брати св.Іоана Богослова)	-	-	6	28
тринітарії	12	63	3	29
цістеріанці	1	20	1	14
августини	3	20	2	42
Разом	191	1 082	113	1 637

Табл. 24. Становище чорних релігійних закладів у 1832 р. в дев'яти колишніх польських губерніях.

Зауважимо, що до цих двох третин конфіскованих релігійних установ увійшли справді найменш чисельні і що з 2.651 ченця залишилося 1.621 (явно більше половини).

Це була дуже прибуткова акція для Міністерства державних маєностей, яке збагачувалося в різних губерніях по-різному (див. табл. 25).

Епархія	конфісковані маєтки		залишені маєтки	
	кількість кріпаків	продажна вартість	кількість кріпаків	продажна вартість
Вільно	2 749	274 310 ср.руб.	5 103	495 055 ср.руб.
		7 223 червінців		41 209 червінців
		2 600 талерів		60 525 талерів
Мінськ	2 590	192 000 ср.руб.	4 287	181 133 ср.руб.
Жемайтія	224	4 873 ср.руб.	432	62 466 ср.руб.
Могильов	3 982	1 900 028 ср.руб.	3 451	31 014 ср.руб.
Правобережна Україна:				
Кам'янець	1 045	112 716 ср.руб.	858	55 529 ср.руб.
Луцьк	2 508	288 333 ср.руб.	2 013	303 991 ср.руб.
Разом:	13 068	2 773 425 ср.руб. 7 277 червінців 2 600 талерів	16 144	1 066 725 ср.руб. 41 209 червінців 60 525 талерів

Табл. 25. Майно чорного духовенства в дев'яти західних губерніях імперії (1832 р.)

Як бачимо, вартість конфіскованого майна значно перевищує вартість того, що залишилось духовенству — як побачимо пізніше, тимчасово. Дуже велика цифра конфіскацій у Могильовській єпархії, без сумніву, зумовлена ліквідацією Полоцької академії. На Україні у католицьких орденів відбрали 3.553 кріпаки, залишивши лише 2.871, тобто зменшивши їхні матеріальні статки.

Варто звернути увагу і на густоту монастирів у губерніях, щоб вияснити, чи виділяються терени, де переслідування велось особливо старанно (див. табл. 25 а).

Зауважимо, що загальне і регіональне закриття монастирів коливається між 2/3 і 3/4 у порівнянні з тим, що було до цього часу. На Україні закрито 61 з 86 монастирів.

Губернія	монастирі ліквідовані	монастирі залишені
Віленська	39	14
Гродненська	16	16
Курляндська	3	1
Білостоцька	5	3
Могильовська	24	6
Вітебська	13	3
Правобережна Україна:	разом 61	разом 25
Волинська	35	18
Подільська	19	5
Київська	7	2
Разом:	191	113

Табл. 25а. Географічне розміщення монастирів

У документі за 1835 р. ідеться про долю косялів, що існували при закритих монастирях дев'яти присиданих губерній [75]:

- передані на розсуд царя	6
- перетворені в католицькі приходські церкви	79
- перетворені в церкви-філії	12
- перетворені в притулки для старих священиків	6

- передані православним	29
- для передачі православним	14
- передані уніатам	6
- для передачі уніатам	1
- повністю ліквідовані	30
- передані армії	1
- тимчасово закриті	7

50 костьолів передано православній церкві після ліквідації в 1839 р. уніатської церкви. Після ліквідації орденів, які провадили освітню діяльність, київський куратор наказує скласти загальний список приватних фондаций і пожертвувань на освіту. Їх невдовзі передали створеним тоді ж російським школам, якщо жертводавцями не було зроблено застережень про припинення їхньої дії на випадок трансформації. Один з документів Житомирського обласного архіву містить інформацію про конфіскування надзвичайно багатих фондаций на Волині, які належали піарам з Межиріччя і Дубровниці, босим кармелітам з Бердичева, тринітаріям з Теофіополя і чотирьом василіанським школам (греко-католицьким) з Володимира, Любара, Овруча і Почаєва [76]. Решту майна, подібно до усіх державних мажностей, передано у відання казенних палат, які вже 5 вересня 1833 р. підраховали кількість кріпаків на більшості монастирських земель Волині та щорічний прибуток від них [77]. (Див. табл. 26).

Траплялося так, що деякі землі передавалися в оренду. У документі не вказується, кому саме, ймовірно - росіянам. Власне, така ситуація склалася в августинському монастирі в Кодні (біля Житомира), у францисканських монастирях в Івниці (Житомир), Дуплинках (Старокостянтинів), Циранці (Кременець), у кармелітів Радослава (Овруч), Дорогостоях (Дубно), в тринітарському монастирі в Шумбарі (Кременець) та домініканському в Невіркові (Рівне), де разом нараховується 291 кріпак, а щорічний прибуток становить 2.160 срібних руб.

Орден	Що було конфісовано	Кількість кріпаків	Річний прибуток
Бернардинці	2 будинки в Чуднові	2	23 срруб
Кармеліти	10 моргів землі	-	11
	1 село поблизу Кременця	697	2 907
	1 село поблизу Заслава	476	2 891
	Те саме	29	227
Домініканці	1 село (Чорторійськ)	57	236
	1 масток	19	88
	Те саме	8	16
Августини	1 село під Ковелем	244	178
	1 село біля Старокостянтинова	89	59
	Частина села біля Володимира	30	181
	село Радзивишів	18	237
Тринітарії	село Берестечко (Дубно)	49	192
	село біля Кременця	41	82
Францисканці			
	Разом:	1 759 кріп.	7 328 сркрб.

Табл. 26. Кількість кріпаків і щорічний прибуток у конфісованих монастирських мажностях на Волині (1833 р.)

Дуже часто висувається аргумент, що не можна залишати кріпаків-православних підданими костьола. Сам Микола І, цар-опікун народу, вимагає звітів у цій справі. Так, 28 березня 1831 р., тобто ще під час повстання, київський цивільний губернатор інформує, що в його губернії католики мають 5.209 кріпаків, серед них лише 17 католиків і 3 уніати. Це створює підстави наперед спланувати різке зменшення кількості католицьких релігійних закладів [78]. Зрештою, позиція росіян налякала католиків, які вже передбачали повернення погромів XVIII ст.: судячи зі звіту Блудова Миколі І, священик Ушицького повіту Кудеша повідомляє, що

"православні селяни мають намір винищити всіх поляків, німців та євреїв" [79].

Як і раніше, коли росіяни намагалися повернути селян до себе під лозунгом захисту від сваволі польських поміщиків, так і тепер турбота про розвиток православ'я стає одним з найпевніших засобів поновлення контролю за українським духом, послабленого, починаючи з XVI ст.

У 1833 р., як і двома роками раніше, поширюються чутки про випадки примусового навернення до католицизму. Про це з обуренням говорять самі міністри. У 1836 р. обер-прокурор Синоду повторно забороняє католицькому духовенству володіти кріпаками-православними [80]. Проте й цього недостатньо для укріплення позицій священників, які віддавна визначалися неосвіченістю і не користувалися шанобою, що слушно підкреслюється в багатьох доповідних записках, адресованих імператору протягом 1837-1838 рр. У вже згаданому звіті Бек критикує організацію православного духовенства, відзначає його малий авторитет і пропонує вжити заходів для підкреслення їх значущості. Переведення православної семінарії з Аннополя в чудове приміщення колишнього Кременецького лицю стало тільки початком. В "анонімній" записці, яку в червні 1837 р. Микола I подав на розгляд губернаторам двох західних губерній, вперше пропонується повністю конфіскувати маєтки католицького духовенства з наступним переведенням його на державну платню. Комітет усе ж вагається, чи можна заходити аж так далеко. Під впливом записки подільського цивільного губернатора Лошкарьова, який запропонував "ряд заходів, що можуть прислужитися зближенню цього краю з Росією та поліпшенню його добробуту", міністр внутрішніх справ Блудов висловлює готовність призначити в кожному українську парафію "вразкового" священника замість тих, що мають погану репутацію, і розробити план поліпшення стану культових споруд. Він звертається до Святійшого Синоду з проханням покращити рівень життя найбільш необхідних священників [81].

Проте не ці записки викликають найбільше обурення членів Комітету. 12 грудня 1838 р. Блудов подає ще одну, від Д.Г. Бібікова, пікантну в іншому плані.

З неї ми дізнаємося, що бердичівські кармеліти жорстоко ставляться до своїх служників, надовго замикають їх у монастирських підвалах, завдають тілесних покарань і морять голодом. Тобто, вони ведуть себе так само жорстоко, як і землевласники. Звичайно, пише київський царьок, люди сприймають таке ставлення як переслідування православної віри. І запитують, що має робити, коли доходить до "нелюдського ставлення і тортур". Комітет констатує відсутність жодних рішень стосовно духовенства, тоді як у 1835 р. прийнято рішення про конфіскацію майна поміщиків на випадок поганого ставлення до селян. Отож Блудов вирішує надіслати католицькому духовенству сувору заборону застосовувати чи призначати такі тілесні покарання, як ув'язнення, заковування в кайдани, виставлення біля ганебного стовпа, морення голодом тощо. Він якнайсуворіше поновлює заборону римській церкві мати кріпаків-православних і наказує генерал-губернаторові призначити спеціального поліцейського чиновника для збирання скарг. Бенкендорф, зі свого боку, повинен призначити для нагляду члена жандармського корпусу [82]. Впізнаємо метод з яким ми зіткнулися, оповідаючи про поміщиків і кріпаків: "Хто хоче вдарити пса, той палицю знайде".

У 1839 р. зміцнення православної церкви стає однією з основних турбот царського уряду, і Бібіков у своєму тасмному донесенні до Миколи I, яке було винесене на розгляд Комітету у справах західних губерній 1, 24 і 25 лютого 1839 р., рекомендує не звертати уваги на скарги польської шляхти про "так звані переслідування" їхньої віри та на те, що, наприклад, ліквідація всіх костьолів у Кременці трактується ними як "насильство". Значення має лише православна церква. Вона становить

"найсильнішу й найкориснішу зброю для знешкодження згубних впливів, для утримання нижчих верств суспільства в покорі, а також для забезпечення спокою і миру..."

Проте, незважаючи на це, зазначає генерал-губернатор, священники не мають належного соціального статусу.

"Вони живуть виключно з праці на землі, у зв'язку з чим перебувають у залежності від землевласників".

Окрім того, кордони католицьких і православних єпархій не співпадають: центр католицького єпископату знаходиться в Луцьку, а православного – в Почасві. Чи ж не могли б обом переміститись у цивільні центри, тобто в Житомир? [83]

Комітет вважає цю справу надто делікатною, проте 1840 рік – час великої бібіковської русифікації, імператор ні в чому йому не відмовляє. Генерал-губернатор проявляє наполегливість. Микола I схвалює цю ідею, роблячи на полях одного з його рапортів, надісланого в Комітет у квітні 1840 р., помітку про те, що, забираючи майно католицької церкви, Міністерство державних мажностей не конфісковує його, а "бере в оренду" і прибутки від нього йтимуть на підвищення платні духовенству. Тобто, католицькі священники перетворюються в чиновників. Щодо ідеї переведення католицького і православного єпископатів у Житомир, то вона чудова: це дозволить

"піднести православ'я і російський елемент, забезпечити найпильніший нагляд за Луцьким католицьким єпископатом, знешкодити згубний вплив, викликаний його окремішністю в краї".

Необхідні розпорядження в цьому плані повинні зробити Протасов від Святійшого Синоду та Строганов від Міністерства внутрішніх справ.

У травні 1840 р. обидва сановники разом з Кисельовим створюють Комітет, який шукає найменш болісних способів реалізації згаданих заходів. Вони сподіваються на підтримку католицького єпископату, котрий матиме "особисті переваги", хоча й так зрозуміло, хто буде користуватися конфіскованими в законних господарів багатствами. Кошти католицького духовенства віднині

йтимуть на поліпшення надто скромного матеріального становища православних священників, їм також відійдуть нові будівлі, церковні приміщення та "невикористовувані землі". Рішення про використання коштів прийматиме уряд, тобто священникам не доведеться постійно обробляти землю, як досі і, нарешті (вершина лукавства) слід проголосити, що "передача" майна Міністерству державних мажностей стосується всіх конфесій, "аби не виникало жодних сумнівів у неупередженості дій уряду"! Немає потреби нагадувати, що православна церква не володіла ніякою власністю, і можна лише запитати – на кого розрахована така цинічна декларація.

Втім Комітет лякається брутальності цих заходів і наголошує на труднощах їхнього впровадження в життя тоді, коли все співпало: поширення російського права, проект про інвентарі, заходи проти євреїв. Комітет просить у царя бодай річної відстрочки після впровадження російських законів і одержує її [84]. Бібікову тим часом нетерпеливись. Навіть знаючи про близьку тотальну ліквідацію матеріальної структури католицької церкви, він 12 серпня 1841 р. все ще наполягає:

"Більш безпосередня залежність духовенства від держави в засобах існування зможе позбавити неблагонадійних підтримки, яку вони завжди в ній знаходили" [85].

Чи ж можна висловитись ясніше? Зрештою, царський рескрипт від 25 грудня 1841 р. відносить до державних мажностей

"усі мастки разом з кріпаками як православної (це говорить для годиться, бо всім відомо, що вона нічого не має), так і інших конфесій".

Домігшись повного зруйнування світської могутності римо-католицької церкви на Україні, Бібіков отримав одночасно ще один привід для втіхи: перестала існувати інша католицька церква, яку називають грецькою або уніатською. Як же це сталося?

Одразу скажемо, що рішення – звичайно ж, незаконне – про приєднання за одним разом мільйона уніатів, що жили на колишніх польських землях, до православ'я (як у середньовіччі "хрестили" цілий край), не стало надто тяжким ударом для України, де таких віруючих було небагато [86]. Окрім багатого ордену василіанських ченців, рекрутованого з шляхти і поляків, до цієї церкви належали українські селяни, тобто її існування не пов'язувалося з польським питанням. З-поміж шляхти її визнавала тільки околиця шляхта Оаруча. Втім, два століття тому було інакше, коли ця церква православного походження після Берестейської унії 1596 р. перейшла під зверхність папи, що символізувало польську й латинську експансію на Схід. У 1839 р. лише кілька мрійників про польські завоювання або примусове навернення часів контрреформації могли ще думати про польську гегемонію, якій Сенкевич невдоволено присвятив гарні пригодницько-історичні романи, що мають небагато спільного з історією. Г. Жевуський виставами Соплиці шкодує за втраченими ідеалами Жигмунта III, що полягали у хрестових походах проти православної схизми та у верховенстві над українцями завдяки унії. Він упорядковує Історію, вважаючи, що цей король

"сполучив руські держави не світською мораллю, не філософією, а вірою завдяки побожним мужам, а коли наша релігія поширилася на ті краї, то всі інші риси польського життя самі собою там закоренилися" [87].

При цьому він забуває про складності й жорстокість, які йшли вкупі з впровадженням цієї релігії у XVII ст., забуває про зневагу до уніатів-шляхтичів, які до XVIII ст. не мали права посилати своїх послів на сейм у Варшаву. І все ж Соплиця добре висловлює це поширене, абстрактне почуття ностальгії за втраченою колонією, хоча до 1830 р. очевидним було прагнення уніатів повернутися в лоно православ'я. Указ від 25 грудня 1839 р. кладе кінець мрії, в яку поляки начебто вірили впродовж двох століть. Лише в цьому плані можна говорити

про те, що офіційне приєднання уніатів до православної церкви міцно вдарило по престижу поляків.

Це приєднання сталося б на 45 років раніше, якби в листопаді 1796 р. Павло I не анулював рескрипт Катерини II від 22 квітня 1794 р. Однак у міру зростання російського впливу стає очевидним, що незабаром Росія захоче зітерти зневагу, завдану польським католицизмом у 1596 р. Після вступу на трон Миколи I Росія відкидає релігійний космополітизм Олександра I, і міністр Шишков твердить про абсолютний примат православ'я. Саме в цей період унії завдають перших ударів [88].

Після 1831 р. у трьох правобережних губерніях уніатів було небагато – трохи більше 100 тис. на 160 парафій та 23 василіанські монастирі. Починаючи з 1833 р., шкільний куратор фон Брадке рекомендує директорам нових русифікованих закладів, щоб

"учні греко-уніатського віросповідання відвідували уроки Закону Божого православних священників, однак без примусу, з доброї волі" [89].

В приєднаних губерніях Литви й Білорусії, де уніатів було значно більше, повернення до православ'я не проходило так гладенько, бо росіяни, кваплячись покінчити з ним, організовують так звані масові навернення. Микола I регулярно з радістю отримує численні рапорти про те, що з 1834 р. до православ'я навертаються села Вітебської губернії по 100-200 жителів у кожному; він побожно пише на полях рапортів: "Слава Богу". Незабаром палкі поборники таких дій домагаються ще масовіших навернень: 3,5 тис., а пізніше 8 тис. чоловік одночасно в 1835 р.; усе це в Білорусії, шляхта якої протестує, твердячи, що селяни навіть ні про що не питали! [90]

Щодо українських губерній, то ми натрапили лише на один випадок протесту проти таких дій. Йдеться про мешканців Ратна на Волині, міцно прив'язаних до своєї віри, які силою опираються відправі православних богослужінь у своїй церкві, де під поставив іконостас – необхідний атрибут літургії православного обряду. Священник Дмоховський, один з багатьох, хто готовий спри-

ати російським намаганням, нацтовхується на опір своїй пастві. Тоді у Елудова виникає підозра про діяльність "таємних агентів, ворожих до православної церкви" до Ратва "із спеціальним завданням" направлено майора жандармерії Локателлі та поліцейського Чудкова [91].

Росіянам, які за своїм звичаєм намагаються завоювати спершу верхівку, надаючи їй певні переваги, вдається уникнути заворушень на Україні, запропонувавши відомому василіанцю о. Скибовському, префекту польської школи в Умані, стати православним єпископом у новій садбі єпископату в Житомирі. Уніатська віра цього ченця, а брутальністю якого зіткнувся колись молодий поет Гончарський, не встояла перед прагненням почестей. Як свідчить подяк Іванський, шляхта протестувала, але народ прийняв цю зміну, не змігши окопавши окоп (інші василіани зуміли зберегти свою гідність: о. Сирочинського, настоятеля Овруцького монастиря, в 1831 р. заслано в Сибір у солдати, де він і помер, одержавши шість тис. кияків у 1837 р.). Священники, які розмовляють українською зі своєю паствою і польською - а "зімком", майже нічого не мінюють у своїх звичках, хіба починають відпускати бороди *à la russe* та ставлять іконостаси. І цього разу розважливість підкажує польській стороні мовчати, не дуже впадати в раж. Лише дехто тихенько жалкує, що багатства василіанських монастирів, "споруджених на пожертви польського народу", за словами А. Іванського, як і римські костіли, підлягають конфіскації [92].

Погляньмо ж на повний вдоволення звіт про цю акцію, типову для маніпулювання масами *à la russe*, який Д.Г. Вібков підготував царю в 1840 р., повідомляючи про досягнутий успіх:

Повернення до православ'я підданих Вашої Імператорської Величності, силою відірваних від віри своїх предків через зверхність поляків і насильство латинського духовенства, у Київській, Подільській і Волинській губерніях пройшло, Богу дякувати, мирно й цілком спокійно.

Народ зустрів це, продиктоване незламною волею Вашої Величності рішення, надзвичайно палко, що проявлялось у багатьох випадках у тому, що, незважаючи на крайню бідність, робилися пожертви для переобладнання і прикрашання церков, так і в тому, що від часів польського панування збереглися царські врата та інші культові предмети, які знову зайняли своє місце [Тут є помітка, що так було в селах Турійськ, Повіт, Хотків, Велицьк, Датинь, Замшани, Здомишаль і Хоцунь у Ковельському повіті - ДВ].

Ці предмети, виконані з церков католицьким свавіллям, побожно переховувалися, - продовжує Вібков, - нещасним народом, який терпів нужду і, здавалося, передчував своє повернення в лоно Православ'я і своєї справжньої Вітчизни". Усього до православ'я повернулося 130 тис. уніатів.

Переважна більшість уніатського духовенства, за деякими винятками, діяла з запалом. Священники, які перебували у великих злиднях, бо після переходу до православ'я римо-католицьке духовенство й польські землевласники перестали підтримувати їх матеріально, одержують грошову допомогу в розмірі 520 срібних руб. Ця скромна сума, яка дала змогу задовольнити найперші потреби, справила добре враження, засвідчуючи підтримку уряду. Деякі колишні уніатські священники відпускають бороди, волосся, одягають православну сугану.

Не маючи відраги відверто виступити проти таких дій уряду, католицьке духовенство й польська шляхта, загалом ворожі до православ'я і всього російського, все таки намагаються завдати прикроців колишньому уніатському духовенству, відмовившись надавати матеріальну підтримку.

"Кілька неблагонадійних поміщиків і уніатських священників, відомих своєю відданістю Унії, були викликані до Києва, де їм зауважено, а далі декого відпущено з формальною обіданкою не втручатись у релігійні питання. Інших же після початку і відповідних острот схилили до православ'я. Во-

ви підписали зобов'язання дотримуватися нашого обряду під час служби Божої та сприяти наведенню парафій до православ'я, що й зробили цілком задовільно. Лише одного священника вислали за згодою церковної верхівки, хоча він і підписав зобов'язання, у православну Орловську спарху за підозрілі думки" [93].

Після проведення цієї реформи на Україні залишаються лише дві офіційні християнські конфесії, католіцьке духовенство виявляється в 20 разів менш чисельним, ніж православне [94].

	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія	Разом
Всього духовенство				
Православне	3 027	5 008	3 014	11 049
Католицьке	87	229	287	603
Чорне духовенство				
Православне	438	146	89	637
Католицьке	59	118	380	557

Табл. 27. Кількість християнського духовенства на Правобережній Україні (1840 р.)

Якщо ми поглянемо на співвідношення між священниками й парафіянами, то побачимо величезну перевагу православ'я: 11 049 попів опікуються 3 700 000 віруючих, що дає співвідношення 1/333. У цей самий час на 603 пробоща припадає 980 000 осіб (570 тис. українських селян і 410 тис. поляків), тобто у співвідношенні 1/1641. Праця католицьких пасторів у таких умовах не могла бути дуже плідною, тим більше, що зменшилась і кількість культових споруд (Див. табл. 28).

У 1850 р. в Києві, найбільшому на три губернії місті, давній колісці православ'я, нараховувалося 40 кам'яних і 13 дерев'яних православних церков та 9 монастирів, костьолів же - тільки три: один в університеті, другий в Інституті шляхетних дівочь, третій - на Володи-

мирській гірці поблизу Дніпра, на розі вулиці, яка донині називається Костельною [96]. Зауважимо, що кількість священників і костьолів зростає в міру просування на захід, найбільше їх на Волині.

	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія	Разом
Церкви	1 385	1 556	1 230	4 171
Костьолів	59	111	257	427

Табл. 28. Кількість церков і костьолів на Правобережній Україні (1840 р.)

Після знищення ознак світської могутності римокатолицької і ліквідації греко-уніатської церков, символу колишнього імперіалізму, польській земельній шляхті належало прийняти ознаки нового, великоросійського імперіалізму. Щоб відділити католицьким від польськості, царським рескриптом 1842 р. зобов'язано розмовляти російською мовою в консисторіях, а від листопада 1843 р. - і в семінаріях [97].

Згідно зі звичним механізмом, поляків просять підтримати те, що приведе до їхньої згуби. У даному випадку від них очікують сприяння у поширенні православ'я. Після указу імператора від 20 липня 1842 р. про матеріальну підтримку православних священників у сільській місцевості Бібіков створює губернські комітети для підтримки православного духовенства. 19 листопада 1843 р. Київський комітет звертається до предводителів дворянства кожного повіту з проханням подати план влаштування священників у різних маєтках. Кожен пп повинен одержати чималу земельну ділянку, його мають забезпечувати необхідною кількістю дров, виділити селян на важкі роботи, надати певні суми грошей та господарське начиння згідно з докладеним переліком [98].

Ніхто, природно, не квапився з влаштуванням на польських землях людей, відомих як палких агентів царату: губернський комітет у серпні 1845 р. отримав лише одну відповідь. 14 листопада він знову вимагає відповіді з усіх повітів. Тон листа - погрозовий, ще

відомою мірою це характерно для листа Бібікова до підготовок предводителів

"Відносячи вашу незначну діяльність на рахунок коуасти і легковажності, вважаю за необхідне підготувати ще 25 проєктів принаймні до 1 березня 1848 р. Якщо ж після цього терміну проєкти не будуть готові, до вас з'явиться посильний, який житиме на ваш кошт доти, доки ви не подасте потрібну кількість проєктів" [99].

Можна легко підрахувати густоту "шахматки" священників у губерніях. Бібіков хоче впровадити їх по 25 в кожному повіті, що мало б становити 300 на губернію і 900 - на Правобережну Україну; ця кількість додається до тих 11 тис., які вже є на місцях.

Після цього Комітет у справах західних губерній може бути щедрим і виступати в ролі справедливого судді: у 1847 р. він зауважує, що 17 закладів августинців, які зовсім не мали землі, повинні, як і духовенство інших конфесій, одержати земельну ділянку з 50 десятин, млині і права на риболовлю [100]. Такий маєт коштує, певна річ, недорого.

Але що буде, коли якийсь власник захоче відбудувати костіол в одному зі своїх маєтків? До нього раз у раз прискакуватиметься адміністрація, якравно засвідчуючи, що лише державна релігія має право розвиватися.

Перепони на шляху розвитку і навіть існування католицькому добре ілюструє випадок з В.Підгородецьким з Житомира, землі якого знаходяться біля Радомишля в Київській губернії. Старому костьолові в його селі Горбуліві загрожує руїна, але відбудова цієї споруди може бути розпочата лише після одержання відповідного дозволу. 2 травня 1850 р. В.Підгородецький виготовляє плани, копію яких надсилає новому генерал-губернатору П.Васильчикову. Справа затягується на два роки, цивільний губернатор, висловивши кількість католиків у тому закутку, заявляє, що костіол споруджено "помилково". Шаніше, 2 грудня 1852 р., до вирішення питання долучається київський митрополит, на думку якого про реконструкцію костьолу не може бути й мови. Оскільки православна церква в цьому селі зна-

ходиться не в найкращому стані, то спершу слід замінити там підлогу, побілити церкву ззовні, обладнати колодязь і перекрити п'ять бань. Підгородецький не кається виконувати ці вимоги. Радомишльський справник, на його покладено нагляд, констатує, що вприводі 1853 р. жодних змін не сталося. У квітні 1854 р. у справу втручається Житомирська католицька консисторія, заявляючи, що до цього костьолу ходять 834 католики, але в серпні київський полціймейстер наказав справнику не давати дозволу на жодні роботи для католиків, доки не будуть виконані вимоги православних. У 1855 р. власник виконує необхідні роботи у православній церкві, але рішення про костіол затримується ще на два роки, аж доки напівзруйнований храм таємничо згорів. Коли в червні 1857 р. Підгородецький знову звертається за таким довгожданним дозволом, православне духовенство вимагає нового ремонту: переробити іконостас і дахшище. Той надсилає протест Васильчикову, який іронізує: чому ж би, зрештою, я не поалагодити православний храм? 9 липня 1858 р. генерал-губернатор дає, нарешті, свою згоду, хоча й вимагає ремонту та нових креслень, які єпископ Боровський передає 30 квітня 1859 р. На цьому архівна справа закінчується. Можна лише сподіватися, що після десятирічних поневірянь католицький костіол все-таки збудували, і подивуватися неабиякій стійкості, необхідній, аби всупереч усьому підтримувати ці очевидні символи католицькому й польськості [101].

Щоб закінчити з формами релігійного терору, наведемо підсумковий документ, який свідчить про застатість зверху до низу ієрархічної драбини в придуманні католиків, у створенні конфліктів, у використанні найменших погрішностей? Усе це вкупі з можливими утисками та гоніннями преси й школи сприяло створенню задушливого клімату доби Миколи I, від чого вже ніколи не опам'ятаються його піддані - поляки на Україні.

Наступник Бібікова П.Васильчиков пішов цареві у завітті за 1853-1855 рр.:

"Латинське духовенство, колишнє могутнє в цьому краї завдяки багатству й прямому впливу на освічену польську шляхту, тепер зведене до його духовного призначення.

Тісно зв'язане з долею Польщі, просякнуте духом релігійної і політичної пропаганди, воно завжди було рушієм заворушень, які виникали в краї. Поступово ослаблене й зведене до виконання свого духовного призначення, духовенство втратило політичне значення і вплив. Члени великих польських родин уже не примножують його рядів (там швидше бачимо дрібну шляхту і людей нижчих станів). Ному вже не заповідають капіталів. Шляхта, значаино, підтримує його, але скоріше за звичкою: воно вже не має власних засобів.

Проте дух релігійного фанатизму зник ще не повністю. Час від часу він проявляється у прихованій і безсилій ненависті до православ'я і росіян. Так, ченець-бернардинець Шпаковский прогнавши вихованій у російському закладі дівчині сувору покуту за незнання польської мови. Ксьонда Остапович відмовився повінчати католицю з православним іншої ксьонда - Точницький - розгнівався на православного священика, який молвився біля покійної католички на прохання її чоловіка. Третій, Маркевич, виглошував проповіді в душі польської вишатковості.

Перебуваючи під постійним наглядом влади, в умовах впровадження російської мови й відповідної освіти в семінаріях, латинське духовенство не може створити серйозної загрози з політичної точки зору. Зі свого боку, російська влада діє завжди обережно, намагаючись не виявляти свою вищість, заспокоюючи фанатизм, уникаючи переслідувань і дражливих тем, завжди пам'ятаючи, що релігія є найчутливішим місцем у кожного народу" [102].

Незважаючи на ці пом'якшувачі заповнення, які свідчать про рівень безсилля духовенства, царя все ж турбують окремі, наведені у звіті випадки, і він пише на

поляк: "Нижчє заходів вжито з цього приводу?". Це викликає хвилю з'ясування і нових рапортів. Так, ми дізнаємось, що винуватий бернардинець уже старий, дивакуватий: його справу закрито, але поліція трихворт, самотній: його справу закрито, але поліція трихворт його під наглядом. Маркевича переводять з Відня має Кам'янець у 1854 р. і засуджують на заслання до В'язни в травні 1855 р., проте генерал-губернатор, зваживши на його похилый вік, повертає його в київський костел під нагляд поліції. Єпископ Боровський відсилає Точницького на пенсію до бердичівських кармелітів, пізніше - в Луцький собор. Остаповича переводять з однієї парафії в іншу. Обидва перебувають під наглядом поліції.

Дріб'язкова мстивість Миколи І примушує Васильчикова бути ще зав'язаним, він передає вже новому господарю - в березні 1856 р. Олександр II замінює свого батька - поліцейські рапорти про католицького священика, який охрестив дітей двох православних жінок, а в грудні - про «Леопольда Погожельського, ректора Кам'янецької католицької семінарії, який відмовився повінчати католицю з православним. Його "фанатизм" дуже небезпечний ще й тому, що це розумна людина, зазначає він. Насправді вдеться про те, щоб знайти привід і позбавити духовну особу посади. Генерал-губернатор пише міністру внутрішніх справ С.С.Данському:

"Думаю, що такий священик з усією своєю інтелектуальністю і освіченістю не може бути ні добрим директором, ні добрим наставником для підрастаючого покоління майбутніх католицьких пастирів у краї. Й наказав встановити цюнайсуворіший таємний нагляд за його способом мислення та вчинками."

13 лютого 1857 р. Данський відповідає, що недоволі відбудуться зміни на краще: після звернення до Римської курії в Кам'янець незабаром буде призначено дуже слухяного єпископа, тоді можна буде діяти рішуче. Йдеться про Фіалковського, який раніше був коад'ютором [103].

Що ж могли зробити католики, якщо навіть папа погодився з диктатором росіян?

У розділі про селян ми показали, що на переломі 1860-х років католицьке духовенство на короткий час відновило свою роль і плекало надію сприйти поширення латинської школи серед кріпаків після їх звільнення. Кампанія розвитку шкілок була тісно пов'язана з бажанням вищих класів зберегти своє панування над селянством, але вона аж ніяк не могла бути підтримкою для учасників повстання. Вона зовсім не мала часу для свого розвитку, бо і на цей раз царська поліція знищила будь-які ініціативи.

Не треба дивуватися, що католицьке духовенство не брало участі в повстанні 1863-1864 рр. Адже після тридцятирічних репресій, різні прояви яких ми розглянули, воно перетворилося на групу заляканих людей, які підкорилися російській силі і мали небагато спільного зі справою, яку захищали у Варшаві. Ірзо *falso* католицька віра землевласників ослабла і втратила свій колишній бойовий дух.

Політичний терор (репресії після 1831 року і після "змови" Конарського)

Втеча переляканих шляхтичів-землевласників у свій двір чи замок досі пояснювалася боротьбою, яку царський уряд вів проти всіх ознак польськості – культури і релігії. Репресії ще дужче посилювалися, коли йшлося про особисту безпосередню заангажованість у патріотичній діяльності, що в очах росіян було найтяжчим гріхом.

Численна література про повстання 1831 р., експедицію Залізького в 1833 р., "змову" Конарського в 1839 р. не потребує докладного розгляду фактів. Ми хочемо, зокрема, показати величезну диспропорцію між тим, що насправді діялося на Правобережній Україні, і тим, які репресивні заходи це викликало. Все мистецтво поліцейського режиму Миколи I полягало в тому, щоб при найменшій нагоді завдавати якнайдошкульніших ударів, тримаючи у страхі колишні польські території. Без аналізу всіх причин, які викликали переляк у мешканців кресів, неможливо пояснити їхню ментальність. Висловлювати патріотичні думки полякам у

Варшаві було небезпечно, проте не настільки, як у приєднаних до Росії губерніях.

Ми вже встановили, що більшість учасників повстання 1831 р. належала до шляхти декласованої або до такої, якій загрожувала декласація. Саме їх найчастіше ув'язнювали або відправляли на заслання. Але треба було вдарити і по землевласниках, примусивши їх тремтіти. Виразний приклад маємо в особі Романа Сангушка, якого вислали етапом у Сибір за відмову просити помилування і погодитися з визначенням себе як "бунтівника" (Юзеф Коирад Коженевський присвятив йому книгу "Князь Роман"), та це – поодинокі приклади. Дехто з цих, колись героїчних громадян сам відмовився від патріотичних прагнень. Найбільш вражаючим є приклад (цього не можуть затінити пізніші містично-піднесені панегірики С.Тарновського) графа Петра Мошинського, колишнього волинського предводителя дворянства, висланого 1826 р. в Сибір за участь у Патріотичному товаристві. У 1833 р., дякуючи долі, Мошинському вдалось одержати від Левашова дозвіл на переведення з Симбірська до Чернігова, а в травні 1839 р. – до Києва. У спогадах про життя Мошинського, написаних пізніше З.Пулловським по-французьки, недвозначно говориться про давні близькі стосунки колишнього засланиця з Бібіковим та про результативність кроків, зроблених його петербурзькими приятелями – між іншим, Олександром Пшездецьким, який виконував секретні функції при генерал-губернаторові, щодо поновлення його права на шляхетство [1036]. Та залишалися справи поміщиків, які брали участь у повстанні й утекли за кордон, а також симпатизуючих повстанню, яких треба було виявити й покарати для прикладу [104].

До землевласницької шляхти застосовували такий підступний прийом, як і при Катерині II, конфіскацію майна на підставі указу від 22 березня 1831 р. З цього приводу 17 липня 1831 р. видається спеціальне розпорядження, а при всіх казенних палатах створюються Комісії у справах конфіскації майна. Вони повинні працювати згідно з пропозиціями Комісії у справах повстанців, що виникли десятьма днями раніше. Оскільки панувала велика невпевність щодо реальної відповідаль-

ності оскаржених, доки згадані комісії не розглянуть питання про їхню участь (ми знаємо, що це могло тривати роками), найчастіше приймалися рішення про секвестрацію майна.

Це викликало вихор паніки серед землевласників, бо в надрукованих списках, які розповсюджувалися, аби збентежити умн, вони знаходили назви маєтків, що належали їхнім братам, сестрам, близьким чи далеким родичам. Це, в свою чергу, викликало зливу протестів від людей, які клялися всіма святими, що не мають нічого спільного з повстанням. Становище ускладнилося після амністії, котра, втім, не стосувалася найбільших "алочників" [105]. Нарешті, 12 грудня 1832 р. Комітет у справах західних губерній вирішив надати генерал-губернаторові повноваження переглянути деякі рішення і повернути частину секвестрованих похапцем земель. Канкрін наполягав навіть на тому, щоб не брати до уваги завдані під час секвестру збитки, на компенсацію котрих могли б претендувати землевласники, примушавши їх підписати зобов'язання не висувати жодних вимог [106].

Зрештою, як побачимо, найсильнішого удару завдано по емігрантах. Доки велися точні підрахунки результатів конфіскації, поліція ваяла під пильний нагляд шляхту, особливо після 1833 р., від часу експедиції Залівського. Це мало стосувалося наших губерній, проте продемонструвало російському урядові, що жменька патріотів-емігрантів не склала зброї і налагоджусь контакти з рідних краєм. Серед учасників цієї невдалої військової експедиції з Галичини бачимо Шимона Конарського а братом Станіславом. Її учасники розповсюджують відому прокламацію Артура Завіші під назвою "Врасія Козасу!". Царська таємна поліція знає про це. Влітку 1833 р. виявлено тривожні контакти між висланими в Тобольськ повстанцями та одним з них, звільненим у листопаді 1832 р. Стефана Порчинського арештовують на Волині разом з листом 52 засланиців, які готували повстання в Сибіру [107]. Щороку в Таємній канцелярії генерал-губернатора накопичуються сотні справ про поліцейський нагляд, який створює атмосферу загальної підозрливості. Переглядаються всі листи, ведеться нагляд за всіма контактами з закордо-

ном, часом божевілья росіяни сягає рівня репресивної машини, запущеної ними самими: так, у квітні 1834 р. Микола I докоряє Левашову, що той доповів йому про вигадане повстання! [108].

У польській історіографії зустрічаються найфантастичніші цифри про розміри конфіскації земель польських поміщиків на Україні. Вершини перебільшення досяг Ф.Равіта-Гавронський, котрий тоді, коли не знав – припускав, і це призводило до аберації [109], неначе не була достатньо страхотливою проста реальність!

Нам вдалося знайти докладні дані лише по Київській та Подільській губерніях. Згідно з царським указом від 4 квітня 1836 р., Міністерство фінансів, яке доти відало конфіскованими маєтками (і надалі відатиме в інших приєднаних губерніях, у тому числі на Волині), зобов'язувалося передавати конфісковані в Київській і Подільській губерніях землі генералу Вітте. Останній мав їх повністю мілітаризувати згідно з таким дорогим для Акарачєва задумом. Координацію цієї роботи було покладено на спеціально створену в Умані канцелярію.

Такі адміністративні зміни дали нагоду підбити підсумок, хоча й не остаточний, бо указ вимагав включити сюди авансом і ті маєтки, котрі надійдуть у розпорядження лише після смерті третіх осіб, що володіють ними пожиттєво або без виділення [власної частки зі спільного з репресованою особою володіння – Прим. ред.].

14 квітня 1836 р. Міністерство фінансів передає Військовому міністерству список маєтків, конфіскованих за участь власників у повстанні 1831 р. (табл. 29).

З цього списку добре видно, що передусім намагалися вдарити по великих маєтках. З 55 землевласників лише 11 мають менше сотні кріпаків. Зрозуміло, який зиск має держава від величезних володінь Чарторийських, Потоцьких, Жевуських та ін. Зауважимо також, що в багатьох великих родинах майно конфіскується в обох губерніях. Забиралася не лише орна земля, конфіскація охопила і 32 232 десятини лісів.

Підрахунок кріпаків був не дуже точним. Повторний підрахунок у вересні 1836 р. дав лише 76 777 душ замість 80 543, вказаних у таблиці. Крім того, після перевірки пожиттєвих і нерозділених володінь довелося відмовитися від негайного включення 20 825 душ. Отже, Військове міністерство отримало 55 952 душі [110].

Прізвища колишніх землевласників	К-ть філярів	Кількість кріпаків	Гроші прибуток (у срібних рублях)
Київська губернія			
Безюкський Влад	5	1 237	6 398
Запольський Ян	1	103	649
Овруцькі василіани	4	994	3 378
Потійський Олександр:			
Ключ Уманський	16	5 609	45 973
Ключ Соколовський	9	4 618	31 479
Ключ Бабанський	16	6 750	46 402
Потоцький Володимир			
Герман	5	1 585	18 806
Юзеф			
Томашевський Юзеф	1	194	2 248
Віксман Валеріан	1	52	450
Висоцький Каєтан	1	13	100
Галещий Онуфрій	1	213	5 073
Глембоцький Юзеф	1	115	712
Грудзинський Маріан	1	202	1 499
Дунін-Вонсович Станіслав	1	100	1 300
Словицький Вацлав	1	39	-
Зміський Генрик	1	45	648
Копчонський Петро	3	1 294	-
Кайзер Зенон	1	122	464
Павша Олександр	1	1 788	-
Пільховський Северин	1	234	-
Алольф			
Сенькевич Кароль	1	93	519
Свенційський Кароль	1	456	1 280
Сенгайло Алольф	2	37	-
Солтан Флоріан	1	Ще ревізує	-
Тренбицький Матеуш	1	20	48
Ясинський Ігнацій	1	198	-
Юзеф			

Табл. 29. Маєтки, конфісковані за участь у повстанні 1831 р. у Київській та Подільській губерніях. Київська губернія.

Прізвища колишніх землевласників	Кількість філярів	Кількість кріпаків	Гроші прибуток (у срб. руб.)
Чарторийський Адам-Єжи	20 (Летичів-ський повіт)	11 287	понад 5 000
	3 (Меджибіж)	1 018	19 000
	7 (Гайсин-ський повіт)	4 407	понад 40 000
Стемповський Вінцент	1	349	2 500
Стемповський Леон	1	410	2 821
Вернатович Олександр	4	753	2 347
Гнатівський Павло	1	25	-
Голінський Олександр	1	549	доплатив рента матері
Городецький Юстиніан	1	369	-
Добенський Зигмунт	2	1 364	3 174
Добровольський Юзеф	1	108	677
Дружбацький Олександр	1	136	-
Словицький Вацлав	1	699	-
Едвард		456+1561	10 758
Олександр		406	-
Кожуховський Юзеф	1	781	-
Корсак Юліуш	1	529	3 589
Малиновський Якуб	1	324	5 111
Островський Ян-Непомуцен	1	96	-
Потоцький Володимир	1	2 230	доплатив рента матері
Жевуський Вацлав	16	516 + 5 728	27 396 - доплатив рента матері на Волліні
Сабатіні Влад-Кароль	1.2	2 862	12 614
Олександр			
Собанський Готард	1	3 981	28 475
Собанський Іанлор	3	2 858	17 300
Тишкевич Вінцент	1	25	-
Хлопицький Людвік	1	13	89
Ходкевич Геронім	1	103	1 983
Ягелович Кароль	1	640	3 150

Табл. 29. Маєтки, конфісковані за участь у повстанні 1831 р. у Київській та Подільській губерніях. Подільська губернія.

Згідно з військовим регламентом від 27 квітня 1837 р. всі кріпаки цих маєтків ставали "солдатами-кляборобами" і об'єднувалися в волості, тобто групи сід по 2-3 тис. чоловік. Три волості утворювали округ, усі конфісковані маєтки об'єднувалися в 5 округів (4 на Київщині, один на Поділлі). Невідомо, як сприйняли таку примусову милітаризацію зацікавлені особи, але ясно, що в очах сусідів-землевласників, які зберегли свої права власності, ця форма окупації виглядала дуже загрозовою [111].

28 серпня 1839 р. Комітет у справах західних губерній повідомив про кількість конфіскованих селди на Волині - 61 286 душ. Проте численні процеси й спори, які затримували роботу Волинської ліквідаційної комісії до 1851 р., не дозволяють назвати точну цифру.

Одразу після завершення такої великої акції, спрямованої на демонстрацію того, що чекає на зухвальців, які наважилися не підкорятися законам імперії, знаходиться нова пожива для царської озлобленості. Невдоволя після призначення в Київ Бібікову вдається його майстерний удар: він розкриває "змову" Шимона Конарського, виявляючи політичну діяльність шляхтичів-землевласників, союзників декласованої шляхти в губерніях, які, здавалося б, перебувають під найпильнішим наглядом.

Шимон Конарський не був місцевим уродженцем, але якраз тут - найчисельніше відгалуження його організації. Народжений біля Августова 1808 року, цей молодий 30-річний шляхтич, колишній студент Віленського університету та офіцер артилерії Польського Королівства до 1831 р., в часи повстання капітан, а далі емігрант у Франції, перейнявся найбільш радикальними ідеями і став членом ряду товариств, зокрема - *Towarzystwa Demokratycznego* та *Młodej Polaki*, започаткувавши разом з радикалом Яном Чинським видання газети *Północ*. Послідовник Сен-Сімона, прихильник Мадані і його "Молодої Європи"

(вони разом брали участь у Савойській експедиції), він був однією з найпривабливіших і найшляхетніших постатей цієї романтичної революції, благородство якої не хотіло аважати на сіру буденність. Ідучи емісаром у Російську імперію, він, очевидно, не уявляв шертності, навіть ворожості шляхетського середовища до будь-якої демократичної ідеології. Прибувши на Волинь для пропаганди ідеї незалежності Польщі на основі союзу з селянством, він не мав жодного шансу на успіх. Його діяльність є типовою для абстрактного ірреалізму ліберальних поглядів еміграції, які ґрунтувалися на поверненні до польських кордонів у межах до 1772 р. і на відмові зважати на етнічні відмінності між слов'янами [112].

Молодий емісар прикриває свої контакти педагогічною діяльністю. Він працює вчителем дочки волинського землевласника середнього достатку Фредеріка Михальського; прив'язаність до цього дому поглиблюється закоханістю в молоду ученицю. Не можна сказати, що він прибув на зовсім цілліній землі. Після численних поїздок йому, як відомо, вдалося організувати київських студентів, багатьох з яких заарештовано, починаючи з 1837 р. Він їде також у Вільно, де студенти Медичної академії, наприклад Савич, створили гуртки, а також у Дерпт, де в університеті навчались і поляки; йому вдалося порозумітися і з деякими російськими опозиціонерами.

Конарський одразу ж зав'язав контакти з поляками-землевласниками, найменш покірними перед росіянами, ми ж пам'ятаємо, що якраз на Волині ще зберігався польський патріотичний рух. Він натрапляє на групу, яка ще до його прибуття організувалась у "Патріотичне товариство", до котрого входили Каспер Машиковський, Леонард Лепковський і колишній лікар з Кременця Антоні Вопре. Вони мали помірковану програму поширення патріотичного духу, внутрішнє самовдосконалення, розвиток освіти. Ще нічого бунтівливого. Ш. Конарський знайомить людей різних повітів у трьох губерніях зі своїми досить абстрактними і радикальними ідеями, зібравши їх усіх тасмно в червні 1837 р. у Бердичеві для створення *Związku Ludu Polskiego*. Навіть назва

організації "Віра, Надія, Любов", товариство навіть була-ся, залучивши до організації як українських, так і російських діячів. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Віра, Надія, Любов" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

Успіх діяльності "Українського народу" викликав недовіру влади і росії, що призвело до того, що його не можна було допустити навіть до друку. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Український народ" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

Успіх діяльності "Українського народу" викликав недовіру влади і росії, що призвело до того, що його не можна було допустити навіть до друку. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Український народ" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

організації "Віра, Надія, Любов", товариство навіть була-ся, залучивши до організації як українських, так і російських діячів. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Віра, Надія, Любов" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

Успіх діяльності "Українського народу" викликав недовіру влади і росії, що призвело до того, що його не можна було допустити навіть до друку. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Український народ" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

Успіх діяльності "Українського народу" викликав недовіру влади і росії, що призвело до того, що його не можна було допустити навіть до друку. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Український народ" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

Успіх діяльності "Українського народу" викликав недовіру влади і росії, що призвело до того, що його не можна було допустити навіть до друку. У 1897 році вийшов перший номер журналу "Український народ" (№1). Високим авторитетом користувався журнал, який виходив в Києві і мав велику кількість підписників. Журнал був організований на демократичній основі, а його редакція складалася з представників різних партій і суспільних організацій.

"найпевніший засіб досягнення головної мети уряду переродження народного духу в цьому краї. Поділення на Поділлі великої кількості дворянських і достойних російських родин приведе до швидкої зміни норовів і звичаїв на цій давній російській землі та до створення міцної основи в прив'язаності народу до трону. Особи, які одержали б маєтки в компенсацію за старанню служби, справді відчули б велику щедрість Государя і стали б дійсно міцною перепоною будь-яким підступним намірам. Вони стали б найпильнішою сторожею спокою в країні..." [118].

Думка дуже спокуслива. Комітет знову повертається до неї на засіданнях 28 серпня і 7 вересня 1839 р., однак настає велике розчарування. У серпні вдається конфіскувати лише 3360 душ, а в листопаді виявляється, що з 41 маєтку, конфіскованого в південних губерніях (окрім того, сім – у Литві), лише 12 гідні такої назви, оскільки в них нараховується тільки 4794 душі. Цього видається замало, бо в серпні сподівалися приступити до розподілу маєтків принаймні по 300 душ у кожному (менший маєток був би неprestижним для власника), а іпотеки, права спільного володіння та борги, які треба було сплатити, призвели б до того, що в найближчому майбутньому конфісковані маєтки в найближчому майбутньому стали б неприбутковими. Отож, управління ними довелось доручити Міністерству державних маєтностей, яке довго намагалось дати собі раду з усіма цими справами, а також з тими, які не були завершені на Волині з 1831 р. [119].

До списку поміщиків, маєтки яких потрапили під конфіскацію, складеного Волинською ліквідаційною комісією 31 січня 1840 р., остаточно включено 36 імен і 41 маєток [120].

Олеся Єжи	Ксьондз Павловський Тибурий
Машковський Каспер	Гроншко Вацлав
Ксьондз Зеліський	Юліан Марти Домінік
Феліська Ева	Рупинської Юстиніан
Косаковський Валеріан	Сакович Єронім
Рошковський Адольф	Гаас Кароль
Орда Самуель	Олізар Кароль
Бопре Ян	Кордашевський Генрик
Рабцевич Вацлав	Подгороденської Маріан
Лескевич Антоні	Олізар Філіп
Несміровський Леопольд	Грабовський Фортунат
Янішевський Людвік	Сабінський Юліан
Мархоцький Кароль	Голіньський Ядєк
Залеський Ян	Щепковської Вольфганг
Орачевський Ян	Іліньський Войцех
Язіна Нарцис	Умінський Войцех
Язіна Леопольд	Боровський Петро
Михальський Фредерік і Луц'ян (батько й син)	

Врешті на засіданнях 3, 20 і 28 квітня 1840 р. Комітет у справах західних губерній відмовляється надавати росіянам конфісковані землі. Побоялись, щоб селяни з своєї природної простоти не подумали, що після переходу під урядову опіку на них знову накладають поміщицьке ярмо, тобто що вони потрапили у кріпацтво (що все-таки траплялось у ряді секвестрованих маєтків, які декому з поляків вдалось повернути; у 1842 р. це занепокоїло самого Миколу І). Щоб не відмовлятися від думки про передачу маєтків росіянам, вирішують надати їм першість при продажу земель. І все ж на засіданні 25 квітня 1842 р. генерал Кавелін, зловорожість якого нам уже відома, повертається до цієї справи, твердячи, що краще б надавати землі "в ленне володіння" в західних губерніях, ніж у Конгресовому Королівстві з огляду на протести європейської громадської думки.

Кавелін говорить про необхідність передати конфісковані землі росіянам "для повної русифікації цих гу-

берий", зазначаючи, що "це зовсім не викличе гніву публиців". Уряд втратив би тут трохи на розмірі податків, зате "виграв би на спокої в краї". У будь-якому випадку треба припинити роздачу маєтків у Королівстві росіянам, бо

"поляк алиться й думає про помету, якщо навіть і відкладає її до сприятливого моменту... там треба чекати щонайменше 50 років, бо передусім потрібно злити з Росією присіднані західні губернії, а лише потім йти далі".

Чи ж можна знайти більш очевидний вияв далекосяжних намірів російського імперіалізму? [121]

З протоколу цього самого засідання Комітету в Санкт-Петербурзі стає відомо, що за указом від 25 грудня 1841 р. більшість прибутків з конфіскованих у 1831 і 1839 роках маєтків, які на той час ще залишалися державною власністю, йде на утримання православного духовенства. Це ще один спосіб русифікації.

Природно, що подяки на Україні були перелякані і покараннями, які чекали на нещасних прихильників Конарського, і безжалюгідним захопленням їхнього майна.

Спершу стратили 31-річного Шимона Конарського, розстрілявши його у Відні за те, що він вважав ці проклаїті губернії своєю вітчизною.

Потім прийшла черга ще 115 чоловік, з яких лише кілька осіб уникли переслідувань завдяки величезним хабарям Писарєву, начальнику слідчої комісії.

Приречені змушені були взяти участь у звичній похмурій комедії 13 березня 1839 р. споруджено шибениці для А.Вопре, Ф.Михальського, П.Боровського і К.Машковського; в останню хвилину їх помилували згідно з ритуалом, так добре описаним Достоевським, який невдовзі й сам скуштував цього. Закутих у кайдани їх відправляють разом з кількома десятками інших на Черченські копальні. Подорож тривала близько року. Вони пробули там 18 років, зберігаючи відвагу й ідентичність завдяки д-ру Вопре, полонізованому французові, сику колишнього воїна армії Дюморє в часи Барської конфедерації. Інших, менш "винних", послали освоювати Сибір, тридцятьох забрали в солдати на

Кавказ, інших відіслали на проживання до різних міст Росії. Л.Лепковський помер у Київській фортеці. Десятьох жінок, членів "Спілки польського народу", також заслали в Сибір.

Бібікову хотілося б значно чисельніших депортацій, разом з дружинами й дітьми. Він захищає цю точку зору на засіданні Комітету в справах західних губерній 10 січня 1839 р., доводячи, що залишені на місцях сім'ї "будуть лише об'єктом співчуття та нагадуванням про так звану національну подію (sic) в очах ватовпу. Виростаючи в ненависті до Росії, діти можуть стати лише новими паростками неблагонадійності". Бібіков наводить приклад синів Пінівського, засланих у 1825 р. у Вологду, чий прізвища знову аустричазмо в списках засуджених. Комітет, не схвалюючи таких драконівських заходів, відповідає, що це було б, напевно, несправедливо і що слід дозволити брати сім'ї лише бажаним, пообіцявши забезпечити добру освіту для їхніх дітей. Трохи пізніше було б доречно надати деяким засланцям можливість придбати землі в Росії, що, на думку Комітету, "дасть уряду нагоду досягти своєї мети і звільнити присіднані губернії від шкідливих людей, не боїчись виявів їхньої люти там, де вони мешкали".

Та озлоблений Бібіков не складає зброї. Третього травня 1839 р. він повторює Комітетові свої аргументи вустами Бенкендорфа, непоколючись тим, що на рідно покараних повстанців дивляться "як на жертву народного руху". Він пропонує відправити родини до засуджених углиб Росії і зобов'язати їхніх дітей учитись у Кадетському корпусі, якщо це хлопчики, та в Інституті шляхетних дівочь, якщо це дівчатка. Мавмо ще один приклад агаданого вже прагнення відірвати молодше покоління від рідного середовища. Комітет відкидає і цю пропозицію. Третього квітня 1840 р. Бенкендорф домагається лише дозволу на пильний нагляд поліції за поїздками родичів у місце заслання, щоб не допустити ніяких контактів з рідними губерніями [122].

Аж до смерті Миколи I подяки на Україні терпітимуть такі переслідування. Ніде більше, звичайно, за ними так не слідували. Підсумковий звіт Бібікова царю 1840 р. подає кількість солдатів, які буквально трима-

ють ці губернії в покорі (без воєнізованих селян): їх поклад 65 тис чол. не рахуючи всюдисущої поліції [123].

Відчай і безсилля перед постійним поліцейським шпигуваням є визначальними для політичної атмосфери на цьому терені. У звіті уточнюється, що в 1840 р. поліція вела відкритий нагляд за 151 особою на Київщині, за 70 особами на Поділлі і 89 – на Волині. Тасмний нагляд, проте, був значно ширшим: ним охоплено 157 чоловік на Київщині, 90 – на Поділлі, 140 – на Волині [123].

У мемуарах Оскара Авайде добре висвітлено стривоженість поляків, котра постійно підтримувалася безжалюбною владою. Про тасмну поліцію в них говориться як про "справжнє нещастя для краю, яке нищить соціальні відносини й руйнує спокій родин". На думку цього свідка епохи, тасмні агенти були всюди: серед молоді, на дружніх зібраннях, у всіх канцеляріях і адміністраціях, серед слуг. Тасмна поліція знала про кожну прочитану книжку, кожне невинно вимовлене слово. За доноси платять добре, і вони плывуть плавом. Чиновник для особливих доручень – це необхідна ланка "системи Бібікова", системи, яка домагається повсюдного панування мовчання, де кожен перетворюється в нещасну упосліджену істоту, тамуючи свою гіркоту, ненависть, бажання помсти. Авайде чітко окреслює цю ситуацію як військово-поліцейську диктатуру і показує, скільки погорди й недовіри несе вона разом з безпорадною поклою [124].

У квітні 1840 р. О.Г.Строганов, який з 1839 р. очолив Міністерство внутрішніх справ, збільшує на прохання Бібікова кількість поліції вздовж усього кордону з Конгресовим Королівством. Щоб перешкодити проникненню нелегальних емісарів, які часто приїздять з еміграції, до п'яти волинських та двох подільських прикордонних повітів надсилається підкріплення: створюються кінні ескадрони й підвищуються платня. Відкривається безжалюбне полювання на все, що рухається: безпаспортних оголошують "волоцюгами", арештовують і вивозять. Задоволений досягнутими результатами Бібіков просить і отримує дозвіл на зміцнення сил поліції майже повсюдно на Волині й Поділлі (засідання Комітету в

справах західних губерній 4 грудня 1841 р.), пізніше, 27 квітня 1843 р. він виступає за повсюдне поширення цих заходів. Кінні ескадрони творять чудеса, твердить він, у 1841 р. вони зарештували 8.279 "волоцюг", їх потрібно створити в інших 20 повітах. Цар одержує підготовлений ad hoc бюджет і затверджує його [125]. Усі губернії діляться на клітинки.

Ось так виглядають основні заходи, спрямовані на придушення польської думки і польської політичної дії: конфіскації, заслання, страти, ув'язнення, ревізії, шпигунство. Все це відомо і дослідникам інших польських територій, однак на Україні заходи здійснюються більш цілеспрямовано й систематично, ніж деінде. У цьому нас може переконати лише докладне дослідження.

Спроби асиміляції (вербування багатой шляхти на царську службу)

Останньою істотною проблемою, яку ми повинні розглянути в нашому дослідженні, є фундаментальна відмінність між російським дворянством і польською шляхтою, її поглиблення та спроби згладження царотом. Це дає нагоду докладно подати і висвітлити соціальний статус найвищої верстви цієї групи.

Пригадаймо (розділ III), що менше трьох тисяч шляхтичів погоджувались і могли брати участь у діяльності польських традиційних шляхетських установ. Це небагато і росіяни, нарешті, це збагнули, бо майже всі шляхтичі-землевласники вели маргінальний спосіб життя, залишаючись осторонь усіляких громадських та політичних занять. У найбагатших устаюється ілюзія нерухомоті Аркадії, вони, як і менш заможні, не мають жодного бажання брати участь у житті імперії, яка їх переслідує і уособлює або в усіх його формах.

З точки зору росіяни ця маргінальність стає додатковим мотивом вияву ворожості до поляків, бо від часів Катерини II документи визнавали статус польської шляхти після трьох чергових анексій, проте лише за умови, що вона прийме засади життя російського дворянства. Польська шляхта, звісно, далека від їхнього визнання.

Сама концепція російського дворянства базувалася на понятті служби. Вона могла бути адміністративною або військовою. Маніфест Петра III від 18 лютого 1762 р. уточнював цей своєрідний контракт, де приналежність до дворянського стану поєднувалася з певними громадськими обов'язками.

"Ми сподіваємось, - писалося тут, - що весь лицарський стан, оцінивши нашу щедрість, якою його обдаруємо, підтриманий незламною до нас вірністю і старанністю, не уникатиме й не ухилитиметься від служби (державної), а, навпаки, візьметься за неї завзято, впевнено й чесно, без ошукування й виконуватиме в міру всіх своїх можливостей; віримо також, що він навчатиме своїх дітей усім необхідним наукам, старанно й серйозно, інакше тих, які ніде не служитимуть, а вестимуть життя бездіяльне і непотрібне, які не привчать своїх дітей ні до якого корисного блага для Вітчизни, наші вірні й справжні сини Вітчизни за нашою волею оточать зневагою і знищать як таких, що не дбають про загальне добро. Не допускати їх ні на наш двір, ні на зібрання, ні на урочистості публічні" [126].

Відзначимо два основоположні принципи епохи Просвітництва, відображені в цьому документі: потребу бути корисним суспільству та потребу в освіті. Загальне прилучення до хрестового походу епохи Просвітництва, розпочате Петром I, звужується, отже, до прилучення одного дворянства. Незважаючи на акценти класового характеру в знаменитій Грамоті від 21 квітня 1785 р., Катерина II завжди підкреслювала, що дворянство є елітою державної служби. Першочергове призначення дворянина - служити державі. У маніфестах, адресованих польській шляхті на присєднаних територіях, виданих генералом Кречетниковим 27 березня 1793 р. (другий поділ Польщі) та генералом Тутольїним 1 травня 1795 р. (третій поділ), знову згадуються ці ідеї і висловлюється надія, що визнання польських привілеїв приведе переможених до бажання з гідністю увійти в коло російського дворянства.

Вони, проте, скористалися цією нагодою лише для того, щоб увічнити свою внутрішню автономію, аж ніяк не намірюючись зайняти високі чиновницькі посади в Російській державі. Вже в часи Віленського університету (1803-1831), незважаючи на велику кількість освічених зубожілих шляхтичів, які могли за існуючими законами прослизнути до адміністративних ланок Російської держави, поширення цього завадила непереборна відрізка до царської служби [127].

Росіяни починають придивлятися до цього паралельного життя поляків в імперії лише з 1835 р., впродовж кількох років спроби залучити їх на державну службу були несприятливими й спорадичними. Указ від 12 серпня 1835 р. був спрямований на підготовку шляхти в цю ділянку швидше теоретично: гадали, що заборона брати участь у внутрішньому житті шляхетських установ особам, які не мали десяти років державної служби, прискорить їх приплив у публічне життя [128]. Але через два роки стало помітно, що виникла загроза приходу до високих інстанцій Санкт-Петербурга малобажаних і малорусифікованих поляків. Тоді указом від 23 січня 1837 р. вирішено дозволити доступ у міністерства й вищі адміністративні установи лише після п'яти років служби в чисто російських губерніях.

Усе це, правду кажучи, було двозначним і непевним. Як відомо, на цей час велика ревізія шляхетських титулів, хоча значною мірою і проведена, була ще далеко не завершеною, тож, теоретично треба було дозволити "ще не ревізованій" шляхті зайняти офіційні пости. В лютому 1839 р. на засіданні Комітету в справах західних губерній Бібіков заявляє, що порядок служби, визначений указами 1835 й 1837 років, себе не виправдав.

"Хоча ці заходи, корисні, коли їх розглядати як засіб знищення духу ворожості, духу, який так легко підтримується неробством... польська шляхта, - зазначає він, - вбачає в них елемент невпевірли, вона проти розлучення сімей, від'їзду синів".

На думку генерал-губернатора русифікація шляхти відбувається швидше за декласацію. Видається, що він був би згоден не включати в категорію однодвірців неревізовану шляхту, якби вона згодилась піти на державну службу. Він висловлює надію, що пришвидщення запроваджуваних у цей час ревізійних заходів викличе страх перед декласацією і підштовхне до державної служби з метою збереження особистої свободи. Він навіть пропонує Комітетові віддавати перевагу безземельній шляхті перед землевласниками, сподіваючись, що та гнучіша. Він також просить Комітет відмінити обов'язковість служби в етнічно російських губерніях, оскільки зубожіла шляхта не має коштів на оплату відповідних витрат, та й

"заходи такі, можливо, вже непотрібні, вони навіть можуть зашкодити досягненню мети уряду, яка полягає в зближенні уродженців західних губерній зі справжніми росіянами" [129].

Перший і, мабуть, єдиний раз у своїй кар'єрі Бібіков натрапив на хижака, більшого, ніж сам. Микола I повертає цей проект Комітету, залишивши на полях півну приписку:

"Я не поступлюсь у цій справі через добре відомі причини Зрештою, військова служба доступна для всіх і всюди" [130].

Після такого провалу настроїв царя-самодержця чиновники залишаються не лише два названі закони, але Комітет вперше уточнює, що на одержання посад у вищих адміністративних органах і офіцерських звань у війську можуть претендувати тільки ті шляхтичі, рід яких підтверджено Герольдією, тобто, як побачимо, меншість. Бібікова підтримали лише щодо посад дрібних польських чиновників, яких неможливо увільнити, замінивши росіянами:

"Майже всі чиновники й службовці канцелярій, — підкреслює він, — уродженці цих губерній".

Генерал-губернатор уже знає, яким буде наступний етап після відсторонення всієї декласованої шляхти: тоді доведеться вийти за землевласників, примушуючи їх силою або ж добровільно піти на службу Росії.

Для цього потрібен час, бо доки Київська ревізійна комісія не завершила своєї роботи, доти полови не відділено від зерен, і неможливо точно визначити кількість шляхтичів-землевласників на Україні. Нам відомо, що Комісія завершить декласацію шляхти лише 1 січня 1845 р., а окремі випадки розглядатимуться набагато пізніше. Невдоволя стане зрозумілим, що марно сподіватися на перевірку титулів усіх землевласників Герольдією, де і так достатньо роботи у зв'язку з розглядом нескінченних спірних випадків, які надходять з Київської комісії.

Тому перші спроби встановити кількість землевласників на вимогу Міністерства внутрішніх справ від 24 листопада 1843 р. не могли бути успішними. Так, відповідь подільського цивільного й військового губернатора, генерал-майора О.О.Радишева від 30 березня 1844 р. плутана і сповнена вибачень. Він просить одночасно дворянські зібрання й поліцію надіслати списки вроджених шляхтичів. Але одержані дані не співпадають! Щоправда, дворянським зібранням нелегко подати точні відомості, бо їхні книги передано в Київську комісію. Відомості подаються по кожному повіту, і в них ще знаходиться місце для непевної ("не вписаної до генеалогічних книг") шляхти; у січні 1845 р. міністр повторно вимагає точних даних [131].

У 1842-1852 рр. інтерес до становища "підтвердженої шляхти" та пошуку засобів її максимальної асиміляції інтенсифікуються.

На початку 1848 р. Микола I вирішує особисто зайнятися цією групою і перевірити ставлення молоді до державної служби. Він просить Бібікова подати списки молодих легітимованих шляхтичів віком від 18 до 30 років, які ніде не служать. 31 травня 1848 р. цар одержує список, складений на основі даних предводителів дворянства, котрий адається царю не дуже переконливим, тому він просить Комітет міністрів (Комітет у справах західних губерній щойно розформовано)

"розглянути можливі заходи, щоб покласти край адо-чинним нахилам шляхти в цьому краї". Ведення слідства доручається міністру внутрішніх справ разом з Бібиковим, який розробляє анкету, сьогодні дуже цінну для істориків, де передбачені відомості про розмір маєтку, освіти, зайнятність молодих шляхтичів віком від 18 до 30 років [132].

14 вересня 1848 р. цивільні губернатори одержують розпорядження зібрати ці відомості у предводителів дворянства. Останні розуміють, що тепер ідеться не лише про декласованих і що цей захід спрямований проти їхньої соціальної групи. Впродовж двох років вони й вухом не ведуть або посилають ухильні відповіді. Міністру внутрішніх справ нетерпеливись: нагадування Бібікову надходять 4 лютого, 12 червня і 21 жовтня 1849 р.

11 лютого 1849 р. подільський поліцеймейстер, генерал-майор Сотников підкидає хмизу в вогонь, написавши царю, що більшість молодих польських дворян після одержання вищої освіти погоджуються на службу лише в канцеляриях предводителів дворянства, маючи намір, згідно із законом, замінити університетський ступінь на чиновний ранг, аби після двох-трьох років служби мати право обиратися на внутрішні шляхетські посади. Він додає, що така служба не дає їм жодних практичних навичок, бо вони рідко виконують її особисто, посилаючи замість себе писарів і залишаючись тимчасом удома! Сотников вважає за необхідне заборонити всіляку службу в польських дворянських зібраннях, принаймні, без трирічного стажу роботи в російських адміністративних установах, яка проходитиме під пильним контролем старших по чину й підтверджуватиметься квартальними звітами. 28 червня 1850 р. київський цивільний губернатор надсилає список 576 молодих шляхтичів, які служили лише в рамках "шляхетського самоврядування" [133].

Відсутність точних відомостей дуже дратує і уряд. І Бібікова, котрий 26 серпня 1849 р. наказує цивільним губернаторам відправити до кожного предводителя дворянства естафету з вимогою дати відповіді, представити заповнені анкети. Такий стан справ завдає ляного кло-

поту губернаторам, котрі, не знаючи, як примусити предводителів подати необхідні відомості, вирішують надіслати для заспокоєння свого шефа доповідні записки з міркуваннями про шляхту своєї губернії [134].

Київський цивільний губернатор І.Фундуклей пояснює, що нехить польської шляхти до державної служби має історичні причини. Багаті люди любили військо часів польської незалежності, бо від них не вимагалось служити; військо лиш тішило їхнє самолюбство, а властиві російській армії дисципліна й вірність їх відштовхують. Якщо дехто й пішов випадково в російську армію, то лише для того, щоб одержати звання й повернутися на свої землі. Коли ж ідеться про цивільну службу, то ще в часи польського режиму вона призначалася для найбідніших і реалізувалася завжди в приватних маєтках. Ця ментальність збереглася дотепер, багато шляхтичів воліють бути інтендантами, економами, управителями, а не йти на державну службу.

"Щоб ліквідувати цю агубну тенденцію дворянства західних губерній... необхідно вжити заходів, які змусили б їх служити. На мою думку, слід постановити, що, коли батько й син не були на державній службі, то син, який у 25 років не робить цього теж, втрачає право на безпосереднє володіння кріпаками. Його маєток передається під опіку, від якої він зможе його звільнити, коли впривантяться, тобто старанно служитиме державі протягом певного часу".

Опіку буде знято лише після згоди спадкоємців піти на державну службу, а якщо протягом двох поколінь ніхто не бажатиме служити, маєток буде конфісковано. Бідним, у яких нічого забирати, слід заборонити поступати на приватну службу без обов'язкової служби в адміністративних органах.

Волинський цивільний губернатор ІІВасильчиков, який пізніше замінить Бібікова, підкреслює іншу необхідну умову державної служби - інтелектуальну підготовку. Він обурюється, що після відлучення "фальшивих шляхтичів", ті, за ким визнано право на дворянство, не пов'язують свою гідність з необхідністю

продовжувати навчання, на яке тільки вони й мають право в імперії. Він зі смутком констатує: багато шляхтичів не вміють навіть читати і не знають своїх прав.

У цьому донесенні підкреслюється недосконалість системи шкільництва на Волині: три гімназії й чотири повітові школи не можуть забезпечити підготовку поляків за російським зразком, а 19 парафіяльних шкіл призначені швидше для селянських дітей. Достатньо зробити навчання платним і обов'язковим для шляхти, встановивши додатковий подушний податок і податок на землю, щоб мати кошти на стипендії бідним. Не були б зайвими парафіяльні школи і для значної групи шляхтичів – околичної шляхти з-під Овруча. Тоді шляхті можна було б надавати посади в судах, створити корпус землемірів і вимагати вступу на військову службу певної кількості чоловік з підофіцерським званням та можливістю просування по службі.

Подільський цивільний губернатор лише повторює аргументи двох попередніх колег про суперечність між ментальністю польського дворянства й державною службою, тоді як серед російських дворян навіть каліки хочуть служити. Єдина його пропозиція носить також примусовий характер: щоб присоромити всіх, кому немає тридцяти років і хто ніде не служить, писати після їхнього прізвища в документах ганебне означення *недоросль*, що у XVIII ст. означало особу малолітню, ще непридатну до служби. Їм слід заборонити будь-яку участь в органах шляхетського самоврядування, а бідним необхідно заборонити орендувати землі до одержання чиновного рангу.

Уся ця писанина російської адміністрації свідчить: ще навіть не маючи відповідних статистичних даних, було досягнуто однастайності щодо примусового залучення легітимованої шляхти на російську орбіту.

Коли в 1850 р. предводителі дворянства нарешті змушені були заповнити анкети, то відомості, очікувані адміністрацією Бібікова з серпня 1848 р., виявилися достатньо промовисті, аби приступити до останньої фази великої чистки серед поляків, розпочатої 1831 р.

Така докладна інформація про молодих шляхтичів, які на 1850 рік мали від 16 до 30 років, дає нам можливість з'ясувати справжній соціологічний образ цієї групи в п'яти наступних таблицях [135].

Шляхта підтверджена	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія
Герольдією	451	547	499
шляхетськими абраїями	1 921	584	4 501 (лише з Овруч – 2 830)
Київською ревізійною комісією	2	23	1
Непідтверджена шляхта	442	27	128
Разом	2 816	1 181	5 127

Табл. 30. Правове становище легітимованої шляхти віком від 16 до 30 років (за станом на 1850 р.)

Співставлення цих цифр одразу ж нашокує на думку, що критерієм автентичності шляхти є володіння землею – від невеличких ділянок овруцьких шляхтичів до латифундій магнатів. Не робиться жодної різниці між підтвердженнями, не звертається навіть увага на відсутність підтвержень. Це відповідає принципам відмінності між справжніми і фальшивими шляхтичами, розробленими в 1831 р.: титул власності вартий більше, ніж усі генеалогії. Слід врахувати також подібні випадки визнання шляхетства ревізійною комісією та досить велику кількість тих, які не захотіли подавати свої папери в Герольдію, або тих, чії справи вона не змогла розглянути.

А тепер звернімо увагу на різні ступені заможності:

Кількість душ, якими володіють	Кількість легітимованих шляхтичів		
	Київська губернія	Подільська губернія	Волинська губернія
Немає	брак даних	1 047	4 351
Від 0 до 20	брак даних	30	97
від 20 до 100	брак даних	47	144
від 100 до 700	брак даних	42	90
від 700 до 1 000	брак даних	5	7
понад 1 000	брак даних	10	10
Разом	брак даних	1 181	4 699

Табл. 31. Ступінь заможності (кількість душ) легітимованих шляхтичів віком від 16 до 30 років (за станом на 1850 р.)

Ми знову констатуємо, що, незважаючи на прихильність до околичної шляхти з-під Овруча, про яку йшлося в другому розділі книги, факт відсутності кріпаків у володінні не став мотивом для позбавлення титулу. Збереглися, зокрема, цінні відомості про співвідношення між шляхтою, яка володіє кріпаками, та шляхтою, яка обробляє землю власними руками. Першої у вісім разів менше на Поділлі й у 12 разів – на Волині.

В середньому це дає 90% легітимованих шляхтичів, які не мають кріпаків.

Як бачимо з таблиці 32, серед цієї шляхти є багато православних, ідеться майже виключно про околичну шляхту з-під Овруча та Житомира, серед якої налічується 2516 православних. Насправді всі вони були колись уніатами, і це дає уявлення про рівень просування українізації. В Острозькому повіті налічується 26 татар-магометан.

	католики	православні	протестанти	магометани
Поділля				
Шляхта				
підтверджена				
Герольдією	392	53	1	-
дворянськими зібраннями	369	102	1	1
Шляхта				
непідтверджена	11	12	-	-
Волинь				
Шляхта				
підтверджена				
Герольдією	447	22	-	-
дворянськими зібраннями	1 778	2 697	-	26

Табл. 32. Вирознання легітимованої шляхти віком від 16 до 30 років (за станом на 1850 р.)

Найбільш вражаючою є складена нами таблиця про рівень освіти молодих шляхтичів віком від 16 до 30 років (табл. 33)

	Освіта		Разом		Жодної освіти		Разом
	вища середня	пара-фіяльні школи	читають пишуть	непись-менні			
Поділля							
Шляхта, підтверджена							
- Герольдією	62	142	26	230	85	317	
- дворянськими зібраннями	5	75	6	86	261	493	
Київщина							
Шляхта, підтверджена							
- Герольдією	56	106	39	201	122	242	
- дворянськими зібраннями	-	-	-	-	-	-	
Волинь							
Шляхта, підтверджена							
- Герольдією	41	151	84	276	76	223	
- дворянськими зібраннями	41	149	263	453	310	3 888	
Разом:	205	623	418	1 246	971	5 143	

Табл. 33. Рівень освіти легітимованої шляхти віком від 16 до 30 років (за станом на 1850 р.)

Навіть якщо припустити, що така вражаюча кількість неписьмених зумовлена включенням до згаданих вище анкет околичної шляхти Волині, слід визнати, що в двох інших губерніях серед шляхтичів, підтверджених Герольдією, тобто тих, чия шляхетність не викликає сумніву, мало хто може похвалитися доброю освітою.

Більше половини цього автентичного шляхетського ядра (1 489 осіб, визнаних Герольдією) ніколи не вчилися у школі (782 проти 707, котрі відвідували школу, а 283 – неписьменні)!

Уникання освіти класом, який мав би бути елітою імперії, подасть ідеальний привід взятися за найбагатшу верству шляхти. А роди занять, визнані шляхтою найбільш "легітимними", ще дужче посилюють затиєність росіяя (див. табл. 34).

	Київщина	Поділля	Волинь
Сільське господарство	234	256	248
Приватна служба у землевласника	35	114	60
Ремісництво	6	9	5
Торгівля	3	2	-
Медицина	2	1	2
Державна служба	18	22	25
Літератори	-	-	2
Студенти	104	89	103
Нероби	32	43	18
Хворі або каліки	10	9	12
Бракус даяих	10	2	24
Разом:	454	547	499

Табл. 34. Види занять польської шляхти, визнаної Герольдією, віком від 16 до 30 років (станом на 1850 р.)

Як видно з таблиці, серед шляхти рідко зустрічаються професіонали в сучасному розумінні цього слова – лікарі, купці, ремісники (може, тут ховається кілька фабрикантів). Найчисленнішими є групи шляхтичів, які

займалися різництвом або управлінням маєтками третій осіб. На державній службі їх не так і багато.

Всі ці цифри, досить гнітючі, не вигадані вороже настроєними росіянами. Їх подали, хоч і всупереч своєму бажанню, предводителі дворянства. Але чи не підтверджують вони враження, яке у нас виникло раніше, коли ми писали про "насолоту від немобільності" або про ситуацію в шкільництві?

Знову доводиться звернутися до свідчень проникливіх поляків, щоб переконатися, що ці цифри відображають специфічну, а водночас безнадійну ситуацію Г.Жевуський добре розумів, що позбавлена перспектив шляхта неначе самохіть порохнявіє.

"Не відчуваючи в собі самому жодного позитивного зародку, як можна шанувати в іншій людині світло вченості, заслуги на монаршій службі, побожність, товариську приязнь та інші інтелектуальні й моральні цінності, котрі єдино гідні і здатні належно спрямовувати громадську думку. Такий повсюдний брак позитивних паростків, така занедбаність у формуванні серця й розуму надають довколишньому суспільству якогось шорсткого і неприсмного забарелення і відштовхують від нього людей з почуттями й розвинутим розумом. А суспільство, відкинувши те єдине, що може його поліпшити, порохнявіє, полишене саме на себе, в порочному ланцюжкуві, постійно хиблячи..." [136].

Не менш критичним є і А.Шездецький, який ставить хворому на бездіяльність суспільству аналогічний діагноз:

"Чоловіки роблять вигляд, що займаються господарством, тоді як насправді полишають його на управителів. У крайньому випадку вони самі займаються процесами або продажем своїх продуктів. Розважаються полюванням, візитами до сусідів, ярмарками, а понад усе картами, покурюючи люльки. Такі забави батьків – єдине заняття синів, котрі ще не думають про судові процеси, а

заняття наукою полишають своїм наступникам у школах. Всілякої служби, навіть виборної, сторюються, боячись оселитися в місті. Все це гине марно, без користі для краю; дійшло вже до того, що (за кількома винятками) пальму першості в інтелектуальному розвитку в нас слід віддати прекрасній статі." [137].

Політика російських бюрократів вагатиметься ще років зо два перед таким пасивним опором асиміляції. Крім уже відомих нам пропозицій цивільних губернаторів, Бібіков опрацьовує великий проект, який, щоправда було відкинуто, але його далекосяжність і категоричність ще раз свідчать про невтомну зати́сть у здійсненні одночасного наступу в усіх напрямках.

17 вересня 1849 р. генерал-губернатор звернувся до царя з новою тасмною запискою [138], спрямованою на примусову інтеграцію найбагатшої верстви шляхти — двохсот сімей, які мають понад тисячу кріпаків. Наводимо складений ним список, хоча він і не цілком повний:

Прізвища	Кількість
Абрамович Станіслав	1 523
Абамелік (спадкоємець вірменського князя на службі в останнього короля Грузії пізніше Росії; генерал у Бородінській битві)	1.070
Браницькі Олександр Владислав Костянтин	83.328
Березовський Я.	
Блинський Август	1.157
Бжозовський Кароль	3.772
Бжозовський Зенон	3.608
Бжозовський Петро	2.480
Граф Бжостовський Міхал	1.781
Борчевський Фелікс	2.368
Борейко Володимир	1.091
	1.105

Борейко Піус	1.559
Бнінська Ізабелла	1.447
Белінська Юлія	1.487
Валевський Тадеуш	2.179
Вежицький Роман	1.350
Вітославський Ігнаці	1.248
Ворцель Миколай	3.288
Княгиня Віттенштейн Кароліна	4.643
Валевська Анна	1.388
Валевська Цецилія	1.319
Головінський Зенон	1.620
Грабянка Людвік	2.020
Грабянка Каєтан	1.073
Грохольський Людвік	1.074
Грохольський Адольф	1.068
Грохольський Генрик	2.463
Грохольський Ян	3.214
Гіжецький Ян	2.131
Гіжецький Людвік (спадкоємець)	1.668
Грушецький Гжегож	1.042
Гутовський Міхал	1.070
Гутовський Алоїзій (спадкоємець)	1.172
Грохольська Отільда	1.375
Ганська Ева	1.291
Граф Дзяліньський Броніслав	2.110
Дембовський Каєтан	1.496
Дзеконська Аделаїда (спадкоємець)	1.125
Даровська Катажина	2.442
Словицький Стефан	1.747
Журовський Марцелі	3.809
Журовська Людвіка	1.484
Замойський Ян	3.728
Здасховський Владислав	2.269
Здасховський Юзеф	1.540
Залевський Вілем	2.445
Валотинський Діонізій (спадкоємець)	1.387
	3.111
Граф Ілійський Генрик	2.864
Іжицький Матеуш	1.200
Івановський Діонізій	1.119
Івановська Клара	

Граф Красинський Леон	1.551
Красинський Зигмунт	1.080
Карвицький Казимір	1.187
Кучинський Олександр	1.787
Кашовський Адольф	1.192
Котович Ян	1.256
Косовський Серафін	1.308
Комар Мечислав	3.513
Комар Олександр	3.611
Красовський Піус	1.151
Кашовський Теодор	1.278
Калм Леон	1.918
Корнеловський Антоні	1.239
Кроковський Олександр	1.015
Графиня Красинська Дорога	1.299
Косаковська Брігіда	1.142
Липковський Генрик	2.032
Липинський Болеслав і Володимир	1.422
Князь Любомирський Казимір	2.187
Ледуховський Ромуальд	1.778
Княгиня Любомирська Ядвіга	1.774
Любомирська Тереза	2.586
Лизогубова Єлизавета	1.223
Леванідова Дарія	1.590
Ледуховська Марія	1.000
Малиновський Цезарій	1.001
Малевський Піус	1.219
Малевський Юзеф	1.526
Мадейський Ян	1.691
Мадейський Леонард	2.577
Графи Мишкек Єжи і Анджей	6.128
Малаховський Еразм	1.499
Мазараки Ян	1.510
Мазараки Вінценти	1.009
Маковецький Людвік	1.160
Маковецькою Нарціза	1.950
Млодецький Ян	5.156
Модзелевський Леон	1.592
Манковський Емерик	1.374
Могильницький Станіслав	1.107
Графиня Мишкек Аня	1.779

Графиня Малаховська	1.034
Нововейський Миколай	2.473
Орловський Северин	6.945
Орловський Адам	2.533
Граф Олізар Густав	2.526
Оскірко Каєтан і Владислав	1.384
Ожешко Юліуш	3.273
Графиня Ожаровська Цецилія	2.793
Орловська Антоніна	1.073
Граф Плятер Ігнаці	7.080
Трушинський Юзеф і Вінценти	1.336
Граф Потоцький Міхал (нове ім'я Мечислава після переходу у православ'я)	15.046
Потоцький Станіслав	2.058
Потоцький Теодор	1.748
Потоцькі Константи і Вацлав	3.398
Понятовський Ламберт	1.690
Понятовський Даріуш	1.925
Понятовський Цезарій	1.412
Подгурський Балтазар	2.250
Подгурський Ян	1.118
Пражмовський Ксаверій	1.282
Прилуцький Миколай	1.037
Подгородинський Владислав	2.679
Полянські Людвік і Ян	1.247
Графиня Потоцька Текля	8.898
Потоцька Олександра	10.349
Потоцька Софія	8.173
Потоцька Юзефа	3.376
Потоцька Юзефа (спадкоємець)	1.327
Раціборовський Адам	1.278
Граф Ростворовський Миколай	1.301
Граф Жевуський Ернест	1.168
Рогозинський Іполит	2.675
Русановський Олександр	1.873
Руліковський Фаустин	1.521
Граф Ржищевський Габріель	12.488
Княгиня Радзивіл Цецилія	3.678
Княгиня Радзивіл Олександра	3.919
Княгиня Ржищевська Целестина	3.293

Швейковський Леон	3.635
Швейковський Адам	3.289
Швейковський Францишек	2.707
Собанський Евстахій	1.561
Собанський Петро	2.440
Собанський Генрик (спадкоємець)	8.575
Собанський Людвік (спадкоємець)	5.880
Стажинський Едвард	3.142
Скібневський Віктор	2.801
Граф Стадницький Ксаверій	4.182
Стадницький Петро	2.741
Собешевський Ігнаці	1.453
Сарнецький Вінцент	1.329
Стемпковський Ігнаці	1.292
Сулатицький Леопольд	1.169
Сулатицький Ян	1.066
Сулатицький Каласанти	1.735
Княгиня Сангушко Марія	33.440
Швейковська Олександра	1.030
Собанська Розалія	1.348
Собанська Меланія	1.403
Граф Тишкевич Владислав	1.081
Граф Тарновський Марцін	1.731
Трофімова Олександра	1.230
Тржецьська Тереза	1.248
Графиня Тарновська Валерія	2.610
Урбановська Ельжбета	1.175
Графи Ходкевичі Кароль, Мечислав і Болеслав	3.005
Хосцький Петро	1.409
Графиня Холоневська Ельжбета	3.355
Граф Чацький Віктор	1.862
Чацький Фелікс	2.390
Князь Четвертинський Евстахій	1.411
Чечель Ян (спадкоємець)	1.292
Чарномські Лукаш і Алоїзій	2.017
Чарнецький Матеуш	1.186
Чарнецький Миколай	1.238
Княгиня Чарторийська Марцеліна	3.017
Княгиня Четвертинська Казиміра	1.848
Чудовська Гелена	2.322

Граф Шуазель Гуф'є Олександр	1.172
Шашкевич Юзеф (спадкоємець)	2.687
Графиня Шембек	13.828
Яновський Феліціан	2.031
Юрєвич Станіслав	5.017
Юрєвич Анна	2.263
Князь Яблоновський Владислав	5.836
Яблоновський Артур	1.699
Яблоновський Кароль	1.460
Ярошинський Октавіуш	2.477
Ярошинський Францишек	2.175
Ярошинський Антоні	1.001
Ярошинський Едвард	4.538
Ярошинський Генрик	4.050
Ярошинський Ян (спадкоємець)	2.888
Ясинський Флоріан	1.670
Янковська Антоніна	1.764
Загальна кількість кріпаків:	568.827

Таблиця 35. Список землевласників трьох губерній, які мають понад тисячу душ кріпаків (чоловіків, жінок, дітей)

З наведених даних випливає, що 200 сімей тримали у своїй власності восьму частину населення України. Більшість мала від однієї до двох тисяч кріпаків (у 113 випадках). Трапляються мастки, де кріпаків від двох до п'яти тисяч (64 випадки), але мало хто виходить за цю цифру: десять родин мають від п'яти до десяти і лише шість – понад десять тисяч душ.

"... Вважаю за святий обов'язок покійно доповісти Вашій Імператорській Величності, що, на мою думку, та частина дворянського стану, яка володіє кріпаками і отримує від цього прибуток, прикнюжуючи свої багатства й почесі, не повинна залишатися в бездіяльності і заради служби Вашій Імператорській Величності, і заради самої себе, не виконуючи жодних обов'язкових завдань, віддаючи виключно паразитизмові й розпусті, використовуючи своє майно і прибутки, правдоподібно,

тільки для інтриг, що протирічать спокою в державі".

Думка кнївського сатрапа полягає в тому, щоб накласти значний податок на великих землевласників, котрі не служили хоч би п'ятнадцять років. Податок має бути натуральним і йти на утримання військових загонів, що квартирують у трьох губерніях: Бібіков хоче три кварта боршна з кожної кріпачької душі для утримання солдатів стільки ж вівса — для годівлі коней. Податок повинен стягатися з власних прибутків поміщиків, а не з селян. Бібіков вважає, що цей податок становитиме 7,5% того, що поміщики мають від селян, він зовсім не обтяжливий, зате дасть 213 чвертей боршна й стільки ж вівса армії. Військовий міністр радиться з цього приводу з варшавським намісником Пашкевичем, який вважає цілком можливим оподаткувати родини, два покоління яких не служать цареві. З цього приводу Бібіков відповідає 1 листопада 1849 р., що незрозуміло, як рахувати покоління. Передусім він не зовсім уявляє, що розуміти під словом "родина", бо в кожній — різна ситуація: так, серед Браницьких та Ілінських є водночас як російські сенатори, так і змовники й нероби. Найбільше клопотів завдає зубожіла шляхта, від якої взагалі важко щось узяти.

Як бачимо, попри всі спроби, так і не знаходять засобів змінити ставлення шляхти до державної служби. Військовий міністр виявляє деякі недоречності в проекті Бібікова. 30 жовтня 1849 р. він пише, що в списку Бібікова серед 200 великих родин названо 42 землевласниці, тоді як було б абсурдним примушувати їх служити. Відтак, кількість кріпаків зменшується на 144 195 душ; у десяти мастках ідуть процеси поділу — ще на 27 744 душі менше; в одинадцяти мастках брати ведуть спільне господарство: частка кожного становить менше тисячі кріпаків. Окрім того, Бібіков хотів накласти податок на вірного царського слугу Болеслава (Міхала) Потоцького, що було б недоречним. Через усі ці неточності проект переробляється, ведуться нові підрахунки, готуються нові анкети, а в підсумку виявляється, що його не так просто здійснити: 24 лютого

1851 р. військовий міністр повідомляє про анулювання всіх попередніх рішень [139].

Однак 10 червня 1850 р. Бібіков подає нову записку на 32 сторінках, ставлячи основоположні питання. Припустимо, пише він, спокійно можна було б обійтися без служби поляків, бо, зрештою, в цих губерніях найбільш бажаною є російська адміністрація. Проте, тут — зовсім інша мета. Йдеться про ліквідацію польського духу, примусове вживання російської мови поляками, запровадження російських звичаїв і права. Треба, щоб у польської шляхти не було

"вже ні часу, ні нагоди видаватися мріям і утопіям, її служба необхідна саме в такому плані".

Можна й не займатися бідними, які не мають взагалі ніякої або ж мають погану освіту. Таку шляхту

"можна полишити на свою долю серед російського простолюду (sic), у якому вона розчиниться способом мислення, життя і в масі якого загубиться".

Генерал-губернатор (через декілька місяців міністр внутрішніх справ) підкреслює небезпечність багатіїв, які самі навіть не управляють своїми мастками, не мають освіти лиш подорожують, привозячи звідти "сумасбродства Запада". Зменшення їхнього авторитету й впливу на народ в їхньому пораненому самолюбстві викликає лише пороки й ворожість до порядку і до Росії.

Нарешті Микола I обирає рішення, яке не обмежується вербуванням найбагатших, а йде набагато далі. Указ від 21 квітня (3 травня) 1852 р. став поховальним дзвоном по розкошах ізоляції польської шляхти. Він стосувався усіх, хто мав понад сто душ, тобто охоплював і магнатів, і середню шляхту:

"Ми завжди хотіли, щоб дворяни польського походження західних губерній могли конкурувати з дворянами великоросійських губерній на державній службі, в рядах нашого непереможного війська та на цивільній службі.

Це побажання, за винятком окремих випадків, досі не здійснене: більшість молодих дворян цих губерній віддається неробству.

Таке неприхильне ставлення до звичного дворянського обов'язку довше терпіти не можна. Ось чому ми наказуємо, щоб:

- 1) Сини неправославних дворян у восьми західних губерніях, які володіють самі або від імені дружин більше, ніж сотнею кріпаків (навіть якщо ті роз'юдані по різних повітах), у віці 18 років після складання іспиту повинні йти на службу в чині підпоручика або юнкера. Якщо вони не складуть іспит, то служитимуть у війську як прості солдати, зберігаючи права дворян.
- 2) Цьому рішенню не підлягають бажані йти служити у віці від 16 до 18 років. Вони можуть вибирати полк і рід військ після обов'язкової здачі іспиту.
- 3) Ті, що виберуть цивільну службу, повинні назвати місце, куди вони хочуть поїхати, обов'язково в якійсь великоросійській губернії.
- 4) Цивільні губернатори можуть звільнити від служби через слабе здоров'я.
- 5) Те саме – для синів-одинаків.
- 6) Передбачається два набори юнаків щороку.
- 7) Виконання покладається на генерал-губернаторів, цивільних губернаторів та предводителів дворянства.
- 8) Військове міністерство опрацює екзаменаційні правила" [140].

Вперше за 60 років після приєднання авторитарний захід примушував рештки польської шляхти масово увійти до російської системи. Таким є кінець міфу про Аркадію – нерухомих, ізольований острів.

Це, звичайно, викликало велике занепокоєння, тим більше, що 2 травня Сенат повідомив місцеві влади, що перший набір повинен відбутися уже 1 липня. Для ще більшого враження кожний предводитель отримав естафету з проханням підготувати списки молодих шляхтичів на 15 червня.

Цивільні губернатори, очікуючи заворушень, надсилали Бібікову конфіденційні рапорти:

"Цілком секретно я наказав справникам, – пише волинський цивільний губернатор, – посилити нагляд за контактами між дворянами та за їхніми зборами і надсилати про все рапорти Вашому Превосходительству та мені естафетою, якщо потрібно. Окрім того, я вважаю за необхідне наказати міській поліції вести дуже обережний нагляд за висловлюваннями дворян і доповідати мені про все, що вони помітять".

Подільський цивільний губернатор говорить про "сильне враження", яке справив указ, про гнів дворян, які вважають зневагою необхідність "видавати" своїх синів і говорять про "рекрутський набір", не ховаючи страху перед думкою про русифікацію синів у далеких губерніях, куди їх відправлять. Дві дами заявили, що поїдуть за своїми синами до Москви чи деінде. Дехто каже, що служба перешкодить навчанню в університеті. Нарешті, багато хто розуміє, що брак освіти призведе до провалу на іспитах і що їх чекатиме важка солдатська служба [141].

Судячи з офіційних документів, з предводителів здебільшого намагаються не відповідати на ці вимоги, проте їх не можна обійти. Так, незважаючи на одержання трьох естафет з наказом з'явитись у столицю повіту, не покидають своїх маєтків предводители Балти й Брацлава. Зрештою, подільський цивільний губернатор надсилав гнівний виклик з доставкою поліцією, водночас, він скаржився і на неповноту даних, надісланих іншими предводителлями. На 27 червня 1852 р. лише Київська губернія виявила покірність, надіславши список 384 молодих дворян, яких можна взяти на службу. Списків з інших губерній доводиться чекати [142]. Западлівість стримувалася ще й тим, що, згідно з розпорядженням Ради міністрів, надісланим Бібікову, молоді люди повинні за свій кошт поїхати у військовий штаб підлеглих губерній у місті Кременці для здачі естафети. Наступний "набір", 1 січня 1853 р., також не пройшов гладенько – предводитель найвище прислали

безладні списки, з яких ніяк не можна було зрозуміти, кого ж треба брати [143].

Багато батьків, як це характерно для Російської імперії, намагаючись уберегти синів від надто важкої долі, шукали обхідних шляхів. Пануюча в оточенні Бібікова (вже міністра) корупція дозволяє думати, що хабарі були дуже поширеними.

А Іванський яскраво відображає ставлення власників до такого рішення, котре віднині не дозволить їм залишатись на узбіччі життя імперії:

"Це розпорядження викликало серед поляків, які мешкали на Україні, великий неспокій. Мій батько, маючи на своїй землі кілька сот душ та шість синів, здійснив важку поїздку до столиці з двома синами, щоб влаштувати їх у військово-інженерний заклад. Знайшов такого некомпетентного репетитора, що після річного навчання один з синів - Едвард - зовсім не міг скласти іспиту, а другий - Генрик, - замість того, щоб поступити в військово-інженерний заклад, був прийнятий у Кадетський корпус, до того ж на урядовий кошт, тобто з зобов'язанням відслужити після завершення навчання, про що батько взагалі не просив" [144].

Проте завдяки протекції і подарункам батькові вдається звільнити сина від війська, і він повертається у свій маєток. Це типовий приклад молодого шляхтича, який опиняється перед подвійним тупиком: нерозвинутістю шкільної мережі і браком інтелектуальної підготовки, а з другого боку, і відмовою від неї як від зараженої невинним гріхом - бути російською.

Ця реформа, вразивши усі прошарки від самого низу до верхівки, стала винцем невтомної діяльності Бібікова проти польської шляхти. 15 січня 1852 р. він знову просить губернські зібрання перевірити титули князів, графів і баронів. Очевидно, йдеться про залучення до російської машини найповажніших поляків. У першому списку з Київської губернії були, наприклад, Браицькі, Вонсовичі, Ілінські, Ходкевичі, Моценські, Потоцькі; Бібіков дивується, чому немає Дасконських, Рамів, Жевуських та Чарторийських і вимагає їхньої генеалогії [145].

Нікому не вдасться стояти осторонь. Після двадцятирічних зусиль на момент смерті Миколи I зникає все, що залишалось від "золотої свободи", і коли не в душах, то, принаймні, в адміністративній реальності шляхтичі перетворилися на російських громадян з однаковими, а в деяких моментах ще більшими, ніж російські дворяни, обов'язками.

Оскільки адміністративна російська система не гумова, то нових слуг поглинає передусім армія. Це призводить до значного розквіту Київського Володимирського кадетського корпусу, утримання якого згідно з указом від 2 грудня 1854 р. здійснюється завдяки обов'язковим "дарам" шляхти з усіх трьох губерній, що сягають 45.033 срібних руб. Отже, Бібікову вдається досягти поставленої ще в 1849 р. мети: примусити, нехай і кружним шляхом, багату шляхту сприяти розвитку армії.

Інтеграція польських землевласників в чинну російську машину проявляється не лише у сприянні розвитку найбільшої військової школи на Україні, що, зрештою, обходиться по 5 коп. з душі. Її ознакою є також низка податків, накладених у 1851-1853 рр. Окрім податку по 95 коп. з душі, поміщики повинні виділяти по 3 коп. з душі на створення харчових запасів для простого люду на випадок голоду [146]. Згідно з указом від 22 серпня 1851 р., вони повинні давати кошти на утримання 25 солдатів-пенсіонерів у кожному повіті, а починаючи з 25 грудня 1853 р. - вносити по 50 коп. з душі на центральну, 24,5 - на губернську і 5 коп. - на повітову адміністрації. Податки, які надходять у казенні палати [147], зовсім не руйнівні, проте вони свідчать про кінець давнього польського устрою, коли шляхта завдяки своєму становищу була звільнена від податків. Під час Кримської війни почастішали заклики робити "добровільні внески". Польські землевласники, які мешкають ближче до фронту, не могли відмовити в "даруванні" волів, коней, возів і навіть кріпаків, тим більше, що оголошення про військовий стая, під яким мусив підписатися кожен, повиноту влади віддавали військовим, аби провчити тих, які відмовляються допомагати.

Шляхтичі-землевласники напередодні 1863 року

Історик Марселі Гандельсман не знав усіх обставин та форм поневолення – від найбільш прихованих до найвідвертіших, коли досліджував шанси допомоги зі сторони поляків на Україні польським загонам, створеним у Туреччині князем А.Ю.Чарторийським [148]. Немас сумніву в тому, що знаменитим "козакам султана", очолюваним Чайковським (Садик-Пашею) та рідним племінником князя Адама Владиславом Замойським, вдалося розбудити слабкі поруки серед поляків-землевласників на Україні. Проте розраховувати на те, що вони виступлять на боці англійців і французів у Криму якраз у момент "вербування" багатіїв на російську службу, було ілюзорно. Міністр Наполеона III Друен де Люїс розумів це, бо не підтримав планів, запропонованих йому Р.Білецьким.

Не дивно, що консервативний загал землевласників судомило при гадці про відміну кріпацтва, подібне ми вже спостерігали при обмеженні прав виборності в шляхетські установи. Консерваторів судомить, бо вони відчують загрозу з усіх боків. Коли Ю.І.Крашевський – винятковий випадок – написав лист луцькому предводителю дворянства К.Корвіну-Пйотровському про необхідність надання землі селянам, це викликало велике обурення всього губерньського дворянського зібрання в Житомирі [149]. Коли ж через рік він наважився поставити в тутешньому театрі п'єсу "Стара історія", де селяни фінансово рятують пана, котрий раніше звільнив їх з кріпацтва, йому оголосили війну. Як відомо, письменник-землевласник відмовляється від шляхетських посад, все спродує і виїздить. Не дивуймося ж з того, що паризькі емігранти, які закликали землевласників бути більшими лібералами, ніж реформатори Олександра II, отримують дуже й дуже стримані відповіді [150].

Отож, дійшовши до кінця цього розділу про землевласницьку шляхту, констатуємо те, що так вразило нас на початку. Не можна звинувачувати лише росіян у тому, що поляки на Україні відзначалися таким консерватизмом. Пережитки ідеології барських конфедератів

– ми мали на це сотні доказів – виявилися тут набагато тривалішими, ніж на інших теренах Польщі; вона перетворилась на прикмету локальної шляхетської ментальності. Маніфест Олександра II від 29 серпня 1856 р. значно послабив вимоги до служби багатих (силам польських шляхтичів дозволялося "служити там, тоді й так, як їм подобається"); його зустріли з величезним полегшенням, та це не схилило шляхту до зміни способу життя, а навпаки – лише посилює її звички.

Ця, так мало схильна до новинок, цілком затиснута з усіх сторін суспільна група могла сховатися тільки за поведінкою, сповненою остраху та побоювань. О.Авайде не добирає слів, називаючи шляхту на Україні "стадом невольників" [151]. Слід, однак, зауважити, що тривала приривчаність до тиранії, набута ще при царюванні Миколи, продовжує зумовлювати бездіяльність, хоча, здавалося б, лібералізм Олександра II дозволяв послабити соціальний утиск у Санкт-Петербурзі і національний – у Варшаві.

Повернення з Сибіру багатьох засланих (сибір'яків) 1831-1832 та 1839 років у зв'язку з амністією з нагоди коронації в Москві у серпні 1856 р. (рішення про амністію прийнято в травні 1856 р.) було зустрінуте зі свого роду радісним острахом. На засланих ці люди зберегли патріотичну віру, яку остерігалися плекати їхні співвітчизники. Лише кілька київських студентів відзначалися таким самим радикалізмом. Об'єднавшись у гміни – групи морального й патріотичного оновлення, студенти створили каси взаємодопомоги, бібліотеки і навіть тасме товариство *Związek trojnicki*, характер якого не цілком ясний. Дехто вважає, що цифра "3" означає спосіб залучення: двоє шукають третього. О.Авайде, однак, каже, що це просто група з представників трьох губерній. Судячи з недовговічних видань (*Bigos, Ulicznik, Plebeusz*), вони мали на увазі селянське повстання з думкою про воскресіння Польщі. У 1861-1862 рр. Л.Совінський видає дуже українофільську газету *Siolo*.

Передмова до збірника статей, опублікованих Фортунатом Новицьким під колективним псевдонімом Протспер Громадський, засвідчує, що молодь хоче позбутися

страху батьків. Але молодих тільки жменька, та й та розділилася, бо дехто вирішив, що українська ідентичність важливіша за польську. За В. Антоновичем (котрий віднині починає писати своє прізвище по-українському) йдуть інші, так виникає тріщина, котра увиразнить існування польсько-українського антагонізму. Ми вже відзначали її появу у зв'язку зі створенням шкіл для селян. Антонович, який представляє найбільш екстремальний приклад розриву з рідною культурою, стане батьком модерної історіографії українською мовою. Його відома "Сповідь" опублікована 1862 р. в "Основі", є криком відмови від усього того, що становило суть польської шляхетської ідеології.

Смерть Т. Шевченка в лютому 1861 р. у Санкт-Петербурзі поклала край надіям на культурну згоду; не могли засипати глибокої прірви й промови, виголошені польською мовою під час його поховання в Каневі у травні 1861 р. [153]

Єдина "сміливість", яку може дозволити собі землевласницька шляхта, стосується того, що Т. Бобровський визначає поняттям "органічна праця" (воно з'явилося в контексті репресій, що посилювалися після 1863 р.): сьогодні ми назвали б це "політичним реалізмом". У 1860 р., суворо дотримуючись суворих засад закону, кілька багатих землевласників намагаються наслідувати ініціативу, яка 1857 р. отримала розголос у Варшаві, де на чолі з Анджеєм Замойським було створене Рільниче товариство, що діяло на терені Конгресового Королівства. Натомість товариство, засноване в 1860 р. в Київській губернії за ініціативою З. Головінського, М. Грабовського, Т. Фудаковського та Л. Янковського, було кредитним органом, призначеним для сприяння економічному розвитку завдяки капіталам великих землевласників. Проте в березні, під час розробки землевласниками трьох губерній статуту Рільничого товариства, яке мало б їх об'єднати, князь Васильчиков забороняє його, вбачаючи тут руку Варшави. Тим часом Рільниче товариство Конгресового Королівства набрало виразного патріотичного й політичного забарвлення, чого й побоювалися росіяни на Україні. Вони не помилилися. Ми вже знаємо, що через два роки Подільське дворянське

зібрання дорого заплатить за своє прохання про адміністративне приєднання України до сусіднього Королівства. Зрештою, ні товариство трьох губерній, ні Київське товариство так і не розгорнули діяльності через опір росіяни [153].

Інша "сміливість" українських землевласників у період, коли Конгресове Королівство буквально кипіло, полягала в скромних спробах повернути частину шляхетської автономії, втраченої після запровадження 1840 р. російських законів і відсторонення поляків від судочинства. Т. Бобровський дуже вихваляє створені за офіційною санкцією полубовнів суди, яким він присвятив багато власного часу. Йдеться про те, щоб уникнути конфронтації між шляхтою і російським судовим апаратом, залагоджуючи "поміж поляками" суперечки про нерухоме майно, власність, спадщину, розділи майна і навіть матримоніальні проблеми. Така діяльність, яка, схоже, досить вдало протікала паралельно з офіційною діяльністю дворянських зібрань, безсумнівно свідчить про поживлення польського патріотизму, хоча й має надто виразний відбиток вузьких інтересів панівних класів і жодним чином не служить підготовці до змін існуючих суспільних структур, зруйнування яких давало б шанси для успішного повстання [154].

Патріотичний характер притаманний і для 260 жалобних літургій, відправлених у цих губерніях у березні-липі 1861 р. в пам'ять загиблих у Варшаві. Подих патріотизму вчувається і в піднесеній атмосфері (про неї йдеться в мемуарах В. Лясоського); у багатьох родинах Житомира й Бердичева відновлюється виконання народних пісень хором або в супроводі фортепіано [155]. Але ентузіастів швидко заспокоюють, коли за участь у таких "вибриках" деякого виселяють у Вятку та інші міста внутрішньої Росії.

Грунтовний аналіз повстання 1863 р., зроблений С. Кеневичем, добре відображає примарний характер його перебігу на Україні. Комітет Руху, створений у червні 1862 р. Едмундом Ружицьким, сином генерала 1831 р., мав лише кілька чоловік у Києві і більше залежав від Варшави, ніж представляв інтереси місцевої шляхти. Неправильна організація, невідома досі й,

скорш за все, невелика кількість членів, відсутність хоча б найменшої автономії у відносинах із Варшавою – все це прирікало жменьку людей на неуспіх через величезну підозрливість поміщиків та безмежну ворожість селян [156]. Селяни вбивають або довлять київську молодь, яка зважається йти з пропагандою повстання Ружицькому і його 260 вершникам доводиться відступити з Поділля. Він даремно чекатиме допомоги ззовні: Висоцького з Конгресового Королівства або Галичини, Міковського з Добруджі, навіть Гарібальді через Одесу! Марна надія, землевласники тремтять перед відмовами відрубляти панщину, що стали повсюдними. Добити за Польщу шляхта готова не більше, ніж її виборні представники, про діяльність яких шлося вище.

Після арешту в серпні 1863 р. Мавриція Дружбачького, який перевозив листи, рахунки і печатки, росіяни приступають до ліквідації всієї мережі. Арешти, конфіскації, заслання тривають до весни 1864 р., незважаючи на дріблякові звинувачень. Намагання уцїлітих зав'язати разом з Е.Ружицьким на початку 1864 р. контакти з українськими націоналістами, які групувалися довкола газети "Мета" у Львові, нашоухнулися на ввічливу відмову. Редакція відповідає, що "видача" золотих грамот з тридцятирічним записанням не дасть жодних результатів. Навіть Дубецький, повірений у руських справах в уряді Траугутта, вперто твердить, що польська власність на землю є найбільш непорушним правом. Тобто, обіцянки про можливість "широкої демократичної автономії" є лише заклинанням. Серед 38 тисяч засланих у Сибір поляків лише 5% походить з України. У Києві проголошено 9 смертних вироків, тоді як у Варшаві – 475, а в околицях Вільна – 180 [157].

Прив'язані до своєї загроженої Аркадії, землевласники не могли і не хотіли відповідати на заклики Тимчасового уряду Варшави. Надаремно він додав до своєї печатки з білим орлом Корони давню руську печатку – Са. Архангела Михаїла з піднятим мечем та литовську Погоню.

Незважаючи на страх і стриманість, усім землевласникам доводиться платити дедалі більшу ціну за те, що вони полили. До 1868 р. береться десятивідсотковий по-

даток з прибутку. Зменшений пізніше до п'яти відсотків, він стягатиметься впродовж 30 років. Брутальність чергових генерал-губернаторів Безака, Дундукова-Корсакова, Дрентельна, Ігнат'єва аж до початку XX ст. продовжуватиме репресивну систему Бібікова. Указом від 11 грудня 1865 р. на всій присланій території полякам забороняється придбання землі інакше, ніж шляхом прямої передачі у спадок; якраз це і пришвидшить старий план – заселити росіянами ці терени. Кожен росіянин звільняється від нотаріальних оплат при купівлі землі, а величезне зниження цін сприяє її розпродажів [158].

У результаті обов'язкового викупу землі українськими селянами на умовах, які остаточно прив'язують їх до Росії, внаслідок інтенсивного проникнення російського елемента в переддень Першої світової війни, в руках поляків залишилося менше чверті всієї орної площі на Україні, що, однак, охоплювало чималі обшири.

Ось як розподіляються типи власності в 1911 р. (у десятинах) [159]:

Губернія	Урядові й церковні маєтки	Селянські наділи	Приватні володіння
Київська	450 000 9.2%	2 107 000 45%	2 092 000 45.2%
Волинська	653 000 11.3%	2 999 000 39.8%	2 820 000 48.9%
Подільська	277 200 7.6%	6 860 200 48.6%	537 000 44.4%

Табл. 36. Типи власності на Україні (1911 р.)

У графі "Приватні володіння" об'єднано російських і польських землевласників. Звернімо увагу на те, що землеволодіння росіяни більші за землеволодіння поляків – вони займають більшу площу (в десятинах):

Губерні	Приватні володіння поляків	Приватні володіння росіян
Київська	858 000	1 234 000
Волинська	1 297 000	1 523 000
Подільська	861 700	764 100

Табл. 37. Розміри приватних польських та російських земельволодінь (1911 р.)

Розвиток рільництва й харчової промисловості сприяв тому, що все менше поляків аж до 1917 р. могли вважати Україну своєю Аркадією. У 1917-1920 рр. більшість дворів було спалено, але жменька власників, яка залишалася на Волині, знову приєднаній до Польщі 1918 р., житиме цією мрією аж до 1939 р.

Відтоді "польська" Україна зникає [160].

ПРИМІТКИ

1. ЦДА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 6682. Поки що це було неможливо: в 1850 р. Бібиков констатує, що до цього дійде пізніше, бо Герольдія не підтвердила дворянство чверті землевласників.

Проте в 1845 р. указ про припинення діяльності Центральної ревізійної комісії викликав паніку серед землевласників, котрі придбали землю після 1831 р. Письменник Ю.І.Крашевський, який був у такій ситуації, вже бачив себе декласованим, незважаючи на можливість. Про його розгубленість свідчить лист до батька:

"N 70 "Tygodnika" впав на мене, як грім. Ми, безсумнівно, належимо до категорії, яка тимчасово буде записана в однодвірці. У мене сльози на очах, коли пишу цей лист, я втрачаю свідомість. У нас указ виконується з усією строгістю, і наш маєток потрапив, напевно, під опіку.

Ради Бога, якщо хочете мого спокою й життя, зжальтесь і виробіть свідоцтво (коли ми не належимо до цієї категорії), і одразу ж пришліть його, щоб мені було на що посылатись, бо моє здоров'я і так слабе, а як витримаю такий удар – поручитися не можу. Нічого більше не пишу, бо не можу. Відданий син Юзеф

P.S. Це руїна маєтку і всього. Ради Бога, коханий тату, пришліть мені підтвердження, бо збожеволію. Мої дипломи можуть придатись лише на те, аби запалити люльку. Бракувало тільки цього, щоб мене добити. Богом заклинаю дорогого Татуся, нехай Татусь пришле мені свідоцтво, що ми не належимо до цієї категорії. Прошу, і то пошвидше, бо збожеволію. Якби ж то я був один і не мав дітей!"...

- Лхту до родини 1820-1863 —, січень 1843 р. -S.129.
ЮІКрашевський починає гарячкові пошуки своєї генеалогії з 1840 р., це зайняло багато років і забрало чимало коштів — Там само, с. 97, 130, 135, 142, 153, 182.
2. T.Zielińska. *Magnateria polska epoki zaskiej*. — Wrocław: Ossolineum. 1977. — S. 122-130. Про ситуацію наприкінці XVIII ст. див.: В.О.Маркуна. *Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII века*. — К., 1961; W.Serczyk. *Gospodarstwo magnackie w województwie podolskim w drugiej połowie XVIII wieku*. — Wrocław: Ossolineum, 1965. Пор. також: Z.Stefanowska (red.) *Tradycje szlacheckie w kulturze polskiej*. — Warszawa, 1976, а також дві недавно опубліковані книжки: I.Rychlikowa. *Ziemianstwo polskie 1789-1864, źródłowe i opracowanie społeczne*. — Warszawa: P.W.N., 1983. — S. 386 (про становництво у Конгресовому Королівстві) та J.Leskiewiczowa. *Ziemianstwo polskie 1795-1945, zbiór prac*. — Warszawa: P.W.N., 1985 (статті Т.Менцля про галицьких магнатів у 1795-1809 рр. та В.Молика про землевласників Великого Познанського Королівства в II пол. XIX ст.)
3. *Pamiętnik Witolda Wróblewskiego*, cytowany przez J.Olechnowicza. — S. 35.
4. J.Falkowski. *Życie towarzyskie w guberniach Podolskiej, Wołyńskiej i Kijowskiej // Kłosa, tom. XIV, 1887*. — S. 109.
5. ЦДА Ленінград, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344.
6. Там само.
7. W.Walewski. *Cukrownictwo na Ukrainie // Pamiętnik Kijowski, tom 2, London, 1963*. — S. 167 йде не далі 1910 р. Звіти цивільних губернаторів трьох губерній за 1850 р. зберігаються в ЦДА в Ленінграді, ф. 1281, оп. 5, спр. 59, 61 та 78а. На цю тему є набагато докладніша стаття: Ю.Іваницько. *Розміщення цукрової промисловості на Україні в середині XIX ст. // Історичні дослідження, вітчизняна історія, N 1*. — К., 1975. — С. 118-123.
8. Т.Бобровський. *Pamiętnik mojego życia*. — Т. 2. — S. 34-36.
9. Там само, с. 35.

10. ЦДА Ленінград, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344. Справа була краще розвинута на Східній Україні, див.: Т.Дерев'якин. *Мануфактура на Україні в кінці XVIII — першій половині XIX ст.* — К., 1960; О.Нестеренко. *Розвиток промисловості на Україні*. — К., 1959, т. 1; О.Оглоблин. *Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика*. — Передрук в "A history of Ukrainian Industry". — Harvard series in Ukrainian Studies, vol 12. — München, 1971, part 2,3.
11. J.Falkowski. *Op.cit.* — S. 109. У звіті Бібікова за 1849 рік оцінюється прибуток від одного кріпака у великому маєтку: кожен селянин у середньому обробляє одну десятину озимих і одну десятину ярових. У середньому з однієї десятини одержують 6 четвертей. Вартість однієї чверті збіжжя становить 3,50 срібних руб., 6 чвертей дають 21 срібний руб. Середня вартість чверті віаса становить 1,50 срібних руб., 6 четвертей дають 9 срібних руб. Таким чином, кожен кріпак приносить пану 30 срібних руб. за рік, бо продане в Одесі зерно давало від 5 до 10 срібних руб. за чверть. Сюди не входить робота в лісі, годівля худоби, робота на винокурні. ЦДА Київ, ф. 442, оп. 799, спр. 377. Докладніші цифри див.: Е.Д.Сташевський. *История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII — первой половине XIX в.* — М.: изд-во АН, 1968. — С. 240-252.
12. А.Пржездецький. *Podole, Wołyń, Ukraina*. — Т. 2. — S. 26-28.
13. А.Јеловіцький. *Moje wspomnienia*. — S. 189-193.
14. H.de Balzac. *Lettre sur Kiev*. — S. 570, 577.
15. Про давність руських шляхетських родів див.: *Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России // Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, ч. IV, т. I*. — К., 1867. Рафікованість цивілізації в резиденціях добре проаналізована в: S.Frenkel. *Ukraina w malarstwie polskim // Pamiętnik Kijowski, tom III*. — London, 1966. — S. 199.
16. А.Пржездецький. *Podole, Wołyń, Ukraina*. — Том I. — S. 75.

17. M.Inglot. *U źródeł "Fantazego" // Zeszyty Naukowe UJ, Filologia, nr I. - Kraków, 1955, його ж: Realia "Fantazego" // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego, seria A, nr. 32, 1961. - S. 35-90.* Автор називає джерела, в яких Ю.Словацький міг знайти вірне відображення життя польської шляхти на Україні, зокрема щоденник Войцеха Потоцького, опублікований в "Bibliotece Warszawskiej" у 1842 р.

18. С.Трембецький увічнив цей парк у поемі *Sofiówka*, що побачила світ у Вільно в 1806 р. Р.Пшибильський зробив докладний аналіз символіки цієї поеми: *Ogrody romantyków. - Kraków: Wyd-wo Literackie. - 1978. - S. 28-54.*

19. Інвентар зробив у 1793 р. Мечислав Потоцький (*Tableaux originaux de notre cabinet*); до нього включено 71 картину, він зберігається у ЦДА Київ, ф. 49, оп. 2, спр. 2962. Правду кажучи, в 1832 р. держава конфіскувала Софіївський парк, який належав колись Олександрові Потоцькому, старшому брату Мечислава, й назвала його "Царицин сад", проте Тульчин залишався однією з найбагатших резиденцій поляків на Україні, див.: J.Łojek. *Potomkowie Szczęsnego...*, - S. 93, 125-127.

20. Цю ідею реалізовано лише в ХХ ст. Тута за втраченим після Жовтневої революції 1917 р. расм наштовхнула Антоні Урбанського на укладення й випуск за власний кошт альбому *Memento kresowe* (Warszawa, 1929), де вміщено 165 чудових фотографій прекрасних резиденцій, які ідеально ілюструють нашу думку. Ще один приклад - панегірик родині Браницьких, складений Ядвігою Войцеховською-Живултовською: *Biała Cerkiew, książka pamiątkowa Białocerkiewian / Wyd. L.Łdzikowski. - Warszawa, 1919; у ньому багато фотографій.*

21. L.Słemieński. *Ogrody i poeci // Dzieła. - Warszawa, 1981. - tom I. - S. 147.* Софіївський парк викликав таке ж бажання помститись у багатьох героїв Ю.Словацького. Див.: *Król Ladawy* (1832) і *Wacław* (1838).

22. A.Jelowski. *Moje wspomnienia. - S. 174, 186-189.*

23. J.Falkowski. *Op.cit. - S. 10.*

24. J.I.Kraszewski. *Dwa światy. - Kraków: Wyd.Lit. 1967. - S. 84.* Сам Ю.Крашевський належав до явни за-

можних поміщиків. У його маєтку, придбаному в 1840 р., нараховувалося 130 чоловічих душ і 30 дворів. Див.: *Listy do rodziny 1820-1863. - S. 96; у Губинському маєтку, купленому в 1849 р., нараховувалося 121 чоловіча душа, він оцінювався в 40 тис. срібних руб.: У 1854 р. він придбав ще один більший маєток - Кізели, вартістю 90 тис. срібних руб. (там же, с. 166, 270).*

25. A.Iwański. *Pamiętniki 1832-1976. - S. 10.*

26. *Ibidem*, str. 227, przypis 3.

27. Jarosz Bejla. (H.Rzewuski). *Mieszczaniny obyczajowe. - S. 30.* Ненависть дрібної шляхти до магнатів була не меншою: в 1845 р. внаслідок доносів управителя про зловживання його господаря Мечислава Потоцького цар видав указ про заслання цього магната в Саратов. Незважаючи на благання, перехід у православ'я та численні спроби втечі М.Потоцький зміг виїхати до Франції і тішитись там своїм величезним багатством лише після смерті Миколи I, див.: J.Łojek. *Op.cit. - S. 168-179.*

28. В.Paprocki. *Herby rycerstwa polskiego. - Kraków, 1584; S.Okolski. Orbis polonus. - Kraków, 1641-1645; K.Niesiecki. Korona Polska. - Lwów, 1728-1743.*

29. T.Szczeniowski. *Bigos hultajski. - Tom II. - S. 8.*

30. Jarosz Bejla. *Mieszczaniny obyczajowe, rozdział pt. "Szlachectwo". - S. 133-152.*

31. J.I.Kraszewski. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. - T.2. - S. 105, 154-159; T.Szczeniowski. Op.cit, t. II. - S. 17-27; t.III. - S. 127-131, 133-134; H.Rzewuski. Pamiętki Sopolicy. - Warszawa: PIN 1960. - S. 128, 174, 180, 354; J.Bejla. Op.cit. - S. 151-152.*

32. J.Lubomirski. *Mémoires 1839-1869. - Paris: Imprimerie de Poissy, Paris, 1911. - P. 387.*

33. J.I.Kraszewski. *Dwa światy. - S. 37-83.*

34. Там само, с. 110.

35. Jarosz Bejla. *Mieszczaniny obyczajowe. - S. 126-127.* Далі подасмо статистичні дані про освіту шляхтичів, які свідчать, що цей присуд не був суворим.

36. T.Bobrowski. *Op.cit. t. I. - S. 300-302, 329.*

37. J.I.Kraszewski. *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy, t. 2. - S. 106-108.*

38. H.Kamiński. *Pamiętniki i wizerunki. - S. 196-198.*

39. D.Beauvois. *Lumières et Société en Europe de l'Est. - T. 22. - P. 687 bis.*

40. ЦДА Київ, ф. 710, оп. 1, спр. 53; листування харківського куратора з Кременецьким ліцесм.

41. D. Beauvois. *Powstanie Listopadowe a szkolnictwo na ziemiach litewsko-polskich. Powstanie Listopadowe 1830-1831.* - Wrocław: Ossolineum, 1983. - P. 45-55.

42. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 728, спр. 39. Дуже багато документів про справу винницьких учнів; 17 грудня 1830 р. - 17 лютого 1834 р.

43. T. Szczeniowski. *Bigos hultajski*, t. IV. - S. 39 і далі весь том, с. 39-221.

44. D. Beauvois. *Lumières et Société...*, t. 2. - P. 519-547, 633-639.

45. ЦДІА Київ, ф. 710, оп. 1, спр. 54: Кременецький лицей у 1832-1843 рр., листування про переведення в Київ. У фонді 710 зберігається історія Кременця за 1819-1834 рр. (598 справ).

46. Житомирський ОДА, ф. 70, оп. 1, спр. 23.

47. ЦДІА Київ, ф. 710, оп. 1, спр. 54.

48. Там само, звіт від 3 лютого 1833 р.

49. Житомирський ОДА, ф. 70, оп. 1, спр. 23; лист Бокшанина від 23 грудня 1832 р., арк. 74-78 та циркуляр Левашова цивільним губернаторам від 24 березня 1833 р.

50. Там само, інструкції Левена і Левашова, серпень 1832 р.

51. Там само.

52. Там само, звіт директора Луцької гімназії від 6 грудня 1832 р.

53. Там само.

54. ЦДІА Ленінград, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344, 28 лютого 1840 р. Ці цифри стосуються закладів, які перебувають у віданні Міністерства народної освіти. У трьох губерніях були й школи, що знаходились у віданні Святійшого Синоду, вони розподілялись таким чином:

	Київщина	Поділля	Волинь
Православна академія	1	-	-
Православні семінарії	1	2	4
Православні парафіяльні та повітові школи	5	8	10
Разом учнів	1 708	1 240	1 193

Табл. 38. Кількість і розподіл навчальних закладів Святійшого Синоду на Україні (1840 р.)

Само собою зрозуміло, що в цих школах не було жодного поляка.

55. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 2508, 5 грудня 1838 р. "Неблагонадійність" шкіл підтверджували численні поліцейські рапорти, які ми не змогли проглянути; вони стосуються способу викладання, нагляду за листуванням, заборони польської мови, поширення заборонених книг та віршів: ЦДІА Київ, ф. 707, оп. 260 (1833-1840 рр.) та оп. 261 (1841-1860 рр.)

56. A. Iwański. *Pamiętniki 1832-1876...* - S. 20-25.

57. J. Tabiś. *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim 1834-1863.* - Kraków: Wyd-wo Literackie, 1974. - S. 49.

58. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 26.

59. Там само, засідання Комітету у справах західних губерній від 18 травня 1840 р.

60. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 2, спр. 52; надруковане звернення Бібікова до предводителів дворянства від 30 червня 1840 р.

61. M. Dubiecki. *Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed rokiem 1863.* - K., 1909 і передусім J. Tabiś. *Polacy na Uniwersytecie...*, Архів Київського університету зберігається в ЦДІА Київ, ф. 708 (1834-1920 рр.) і налічує 78 072 справ.

62. Там само, с. 34.

63. Там само, с. 58-63; Ф. Владимирский-Буданов. *История Императорского университета Св. Владимира.* - К., т. 1, 1884. - С. 164 й далі; *История Київського університету.* - К., 1959. - С. 24 й далі.

64. T. Bobrowski. *Pamiętnik mojego życia* - Tom I. Сторінки 333-372 присвячено спогадам про Київський університет. Ці, написані в 1884 р. сторінки є чудовим свідченням епохи.

65. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 30.

66. S. Kieniewicz. *Powstanie styczniowe.* - S. 37.

67. Відомості про *Gwiazdę* ми взяли в прекрасному дослідженні: M. Inglot. *Polskie czasopisma literackie ziem litewsko-ruskich w latach 1832-1851.* - Warszawa: PWN, 1966. - S. 232-275, котре значно перевищує давніші праці: W. Ciechowski. *Czasopisma polskie na Ukrainie // Dziennik Kijowski, 1906, nr. 6; P. Chmielowski. Z dziejów postępu i reakcji u nas // Prawda. Księga zbiorowa dla*

успішних 25-літньої діяльності А.Świętochowskiego. - Львів, 1899. - S. 97 і наступні. Звичайно, всі газети, які друкувалися деінде й поширювалися на Україні, спершу читались і переглядалися Київським цензурним комітетом, матеріали якого за 1838-1866 рр. (983 справи) зберігаються в ЦДА Київ, ф. 293.

68. Про успіх *Gwiazdy* серед київських студентів див. названу працю Табіша (с. 66-67). Роль Грабовського в ліквідації цього щорічника добре висвітлює Т.Бобровський у книзі "Pamiętnik..." (т. II, с. 217-218). Лише в 1858-1859 рр. починаються перші неспішні спроби публікацій польською мовою.

69. Я.Табіш (с. 154, прим. 35) наводить промовисті слова, з якими Бібіков звертається до студентів університету з цієї нагоди.

70. S.Kieniewicz *Powstanie styczniowe...* - S. 48.

71. W.Wielhorski *Ziemia ukraińska...*, S. 73.

72. T.Bobrowski. *Pamiętnik mojego życia...* tom II. - S. 359-360.

73. Головні напрямки релігійного тиску знаходимо в протоколах засідань Комітету у справах західних губерній, ф. 1266, оп. 1, спр. 10, арк. 106-108, 112-113, 114-116, 255.

74. Таблиці складено на підставі матеріалів ЦДА в Ленінграді, ф. 281 оп. 11, спр. 6, "Общая ведомость подразделенным и оставленным монастырям всех римско-католических епархий", 1832 р., с. 128-132.

75. ЦДА Ленінград, ф. 821, оп. 11, спр. 10 (березень 1835 р.)

76. Житомирський ОДА, ф. 70, оп. 1, спр. 23. Звіт директора Кременецького ліцею Бокщанина волинському цивільному губернатору із зазначенням сум від 5 червня 1833 р.

77. Там само.

78. ЦДА Ленінград, ф. 821, оп. 11, спр. 4.

79. Там само.

80. Там само, ф. 1266, оп. 1, спр. 8 (1831), арк. 112-113, спр. 12, арк. 318-319.

81. Там само, засідання Комітету за 1838 р., спр. 22, 9 лютого і 12 грудня.

82. Там само.

83. Там само, спр. 24 (1839 р.). Істотну роль православного духовенства у відділенні селіштва від поляків і зміцненні його зв'язків з Росією добре змалював С.Шамрай: *Духівництво в селянських рухах Правобережжя в середині XIX ст.* - К., 1928, т. 27.

84. Там само, спр. 26 (1840 р.), засідання від 3, 20 і 28 квітня, 31 травня.

85. Там само, спр. 28 (1841 р.).

86. T.Korzon. *Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisławem Augustem.* - Warszawa, 1897, tom I; автор вважає, що в Литві, Білорусі та на Україні налічувалося і 200 000 уніатів, зауважуючи, що більшість з них жила не на Україні.

87. H.Rzewuski. *Pamiętki Soplecy.* - S. 58 (Pan Azulewicz).

88. D.Beauvois. *Lumières et Société...*, p. 330-337 (Підготовка римо- і греко-католицьких священників у головній семінарії Вільно) і т. 2, с. 608-617 (загроза для василіян до 1830 р.). E.Likowski. *Dzieje Kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX w.* - Warszawa, 1906, т. 27 - S. 78 і далі.

89. ЦДА Київ, ф. 710, оп. 1, спр. 53. Лист житомирському, луцькому й клявлянському директорам від 11 березня 1833 р.

90. Всі документи з історії ліквідації уніатства зберігаються в ЦДА Ленінграді, ф. 821, оп. II, зокрема спр. 8-13, які ми змогли лише переглянути (Звіти міністра внутрішніх справ царю про релігійні справи).

91. Там само, рапорт Блудова Миколи I від 20 вересня 1834 р.

92. A.Iwański. *Pamiętniki...* - S. 5, 8.

93. ЦДА Ленінград, ф. 1409, оп. 2, спр. 6344; звіт Бібікова про три губернії від 28 лютого 1840 р., розділ "По присоединению к православию уніатов".

94. Там само. Тут не враховано незначну кількість протестантів, які мали два збори на Київщині й три на Волині.

95. Там само.

96. Там само, ф. 1281, оп. 5, спр. 61. Звіт київського цивільного губернатора за 1850 р. Католицький собор на вул. Костельній, гарний зразок неокласичної архітектури.

ри, радянська влада перетворила на планетарій, пізніше там був музей атеїзму.

97. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 779, спр. 377, 2д.

98. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 607.

99. Там само. Лист Д.Г.Бібікова предводителю Київсько-го повіту від 1 грудня 1845 р.

100. ЦДІА Лекинград, ф. 1266, оп. 1, спр. 36 (1847 р.).

101. Київський ОДА, ф. 2, оп. 165, спр. 19.

102. ЦДІА Ленінград, ф. 821, оп. 3, спр. 24, 31 січня 1856 р. (витяг).

103. Там само, спр. 6, 29; 7 березня і 8 грудня 1856 р. С.С.Ланської до І.І. Васильчикова, 13 лютого 1857 р.

103а. Посмертному панегірикові П.Мошинському, що належить перу С.Тарновського, в *Czasie* за 21 серпня 1879 р. суперечать біографічні дані, які зберігаються у Варшавській Народній бібліотеці (Rkps, sygn. IV 9932, pt. Relations avec Bibikov, str. 34-48). 5 травня 1840 р., тобто в період найбільшого переслідування поляків, П.Мошинському повернено право на шляхетство, а не-вдовзі йому вдалося – що теж є чимось винятковим – вийхати з імперії і осісти в Королівстві.

104. Про участь землевласників у повстанні див. спогади одного з них: Aleksander Jelowicki, *Moje wspomnienia*. – Paris, 1839, t. II. – P.1-250 (повністю присвячені повстанню на Україні); F.Wrotkowki. *Powstanie na Wołyniu, Podolu i Ukrainie w roku 1831*. – Lipsk, 1875. – S. 90; P.Kopczyński. *Powstanie w prowincjach polsko-ruskich w roku 1831 // Ruch Literacki*, 1877, t. 2, rok 4, n. 42. – S. 150-155.

105. Заплутаність секвестрацій та конфіскацій, жак, який вони викликали, добре видно з цитованих матеріалів Комісії (розділ II, прим. 2), до них також можна додати: ЦДІА Київ, ф. 467, оп. 1, спр. 40, 42, 55, 60-62; ф. 468, оп. 1, спр. 1; ф. 1123, оп.1, спр. 25, ф. 1124, оп. 1, спр. 7; ф. 1126, оп. 1, спр. 8.

106. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 10, арк. 211, 280, 284.

107. W.Djakow, A.Nagaew. *Partyzantka Zaliwskiego i jej poglosy 1832-1835*. – Warszawa: PWN, 1979. – S. 42, 57, 61, 109.

108. Результати і методи роботи царської поліції на Україні заслуговують на окреме дослідження. Ми змогли ознайомитися з окремими справами про терор. Вони зберігаються в ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 783 (1833), 784 (1834) і т.д. до оп. 810 (1860 р.), кожен опис нараховує кілька сотень справ.

109. F.Rawita-Sawroński. *Konfiskata ziemi polskiej przez Rosję po roku 1831 i 1863*. – Kraków, 1917. – S. 8-19; після розмірковувань автор подає абсурдну цифру 442.946 конфіскованих кріпаків на Україні.

110. ЦДІА Київ, ф. 445, оп. 1, спр. 2; список від 14 квітня 1836 р. і поправки за вересень 1836 р.

111. Свод военных постановлений. – СПб. 1839, ст. 2232-2237, 2242, 2367, 2630, 2647: визначення "воспізованих поселень"; "Приложение СХVI". Спеціальні правила для воспізованих поселень на Київщині та Поділлі; "Приложение СХVII" – географічне розміщення поселень.

112. Дві найкращі біографії цього типово романтичного героя: W.Lukaszewicz. *Szymon Konarski 1808-1839*. – Warszawa, 1948; H.Mościcki. *Szymon Konarski*. – Warszawa, 1949; вони докладніші, ніж книга: S.Zahorski. *Szymon Konarski, życie i czyny*. – Wilna, 1907, проте, очевидно, не вичерпні. Про ліберальні ілюзії щодо приналежності Польщі земель, конфіскованих Росією, див.: H.Zaliński. *Kształt polityczny Polski w ideologii Towarzystwa Demokratycznego Polskiego 1832-1846*. – Wrocław: Ossolineum, 1976. – S. 79-93.

113. S.Szpotanski. *Konarszczyzna, przygotowania powstancze w Polsce 1835-1839*. – s.d., Kraków. – S. 61-65; W.Łasocki. *Wspomnienia mojego życia / Wyd. M.Janik i F.Kopera*. – Kraków, 1930. – S. 34-49; R.Rozdolski. *Do historii Stowarzyszenia Ludu Polskiego // Kwartalnik Historyczny*, 1936, R. 50; M.Wierchowski. *Z dziejów polskich organizacji spiskowych w zaborze rosyjskim 1837-1841 // Przegląd Historyczny*, t. III, zeszyt I. – S. 23-41; D.Łopuszański. *Stowarzyszenie Ludu Polskiego 1835-1841*. – Kraków, 1975; а також стаття: *Ustawa Stowarzyszenia Ludu Polskiego z 1835 // Przegląd Historyczny*, t.LX, zeszyt 2, Warszawa, 1969. Ця справа повністю присвячене дослідження: Г.И.Марахов. *Дел-*

тельність "Содружества польского народа" на Правобережній Україні в 1835-1839 гг. (по матеріалам Київського архіва) // Связи революционеров России и Польши XIX- нач. XX вв. - М., 1968.

114. На думку Машковського, зрадником був, напевно, "друг" з Мінська, в якого Конарський зупинявся перед від'їздом у Вільну для організації підпільної друкарні. Владимирський-Буданов, навпаки, твердить у своїй праці про історію Київського університету, що Уварову доніс саме Мацейовський (назв. праця, с.169).

115. Д.Г.Бибиков. Докладная записка о моральном направлении поляков в отношении политическом, которое обнаружено в прошедшем году. - ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 24, арк. 81.

116. Історики ще не повністю вивчили матеріали "Київської секретної комісії про тасмі товариства", які зберігаються в ЦДІА Київ, ф. 470 і містять 275 іменних справ підозрюваних і засуджених.

117. У канцелярію генерал-губернатора надійшло багато скарг з приводу такої сліпої хвилі конфіскації маєтків; див. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 71, спр. 428-440. Дружини, матері, сестри підозрюваних прагнули повернути свої права.

118. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 22.

119. Там само, спр. 24.

120. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 72, спр. 441, шість великих справ про конфіскації у 1839-1840 рр. Список офіційно надруковано в "Санкт-Петербургских ведомостях", "Московских ведомостях" та в *Dzienniki Wileński*. Він відрізняється від списку, поданого Т.Бобровським у *Pamiętniki to jego życia*. Т. II. - S. 378-380, де додано кілька імен засуджених, які не були засуджених і підозрюваних: 11 з Київщини, 68 з Волині, 26 з Поділля і 29 київських студентів. Там само, прим. 11, с. 552, список зберігається в АГАД. у Варшаві (*Komisja Przechodów i Skarbu*, vol. 2481).

121. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 30.

122. Там само, спр. 24, 26; ф. 1409, оп.2, спр. 6344. Сотні родин давали Писарєву величезні хабарі, щоб полегшити долю своїх рідних. Див.: П.Зайончковський.

Правительственный аппарат самодержавной России. - М., 1978. - С. 156.

123. Див. вище прим. 108 і розділ 1, прим. 2.

124. Показания и записки Оскара Авайде / Изд. С.Кеневичем і И.Міллером. - М., 1961. - С. 197-198.

125. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 26, 28, 32.

126. А.В.Романович-Словатинский. *Дворянство в России*... - С. 59-65.

127. Слід також зазначити, що соціо-політичний характер шляхти швидко схилив росіяні до обмеження перспектив одержання освіти. Див.: D.Beauvois. *Lumières et Société*..., Т. I. - P. 359-374.

128. Див. вище початок розд.ІІІ та прим. 5.

129. ЦДІА Ленінград, ф. 1266, оп. 1, спр. 24, засідання 1, 24 й 25 лютого 1839 р.

130. Там же, засідання 28 вересня 1839 р., арк. 155.

131. ЦДІА Київ, ф. 442, оп. 1, спр. 5660, листування про легітимовану шляхту та її кількість по повітах. Оскільки ці цифри непевні й стосуються лише Поділля, ми наводимо тільки загальну кількість: підтверджено шляхетство 4481 глави сім'ї й 8.627 членам їхніх сімей: не підтверджено: 304 глави сім'ї і 405 членів; залишається ще 948 чол., які мають лише "особисте шляхетство", що наводить на думку, що це - російські поміщики. Отже, до категорії землевласників на Поділлі належало 15 тис. осіб.

132. Там само, спр. 7492.

133. Там само, спр. 7808.

134. Там само, спр. 7492, спогади київського цивільного губернатора Фундуклея, 7 жовтня 1849 р.; волинського цивільного губернатора Васильчикова, 6 листопада 1849 р.; подільського цивільного губернатора Г.С.Лошкарьова, 25 січня 1850 р.

135. Усі таблиці складено на основі статистичних звітів, що надійшли цивільним губернаторам у 1850 р., там же.

136. J.Bejla (H.Rzewuski). *Mieszaniny obuczajowe*... - S. 9.

137. A.Przedziecki. *Podole, Wołyń, Ukraina*... - S. 75. Про брак освіти у землевласників свідчить *Pamiętnik nieznajomego autora*, цитований Е.Козловським (с. 15): "На

коли шляхетської партії знаходиться землевласники, люди вже літні, здебільшого навіть без середньої освіти, лише подекуди можна натрапити на колишнього учня Віденського університету, Кременецького або ж Уманського лицей. Після ліквідації цих навчальних закладів в Москві майже повністю вдалося одурманити шляхту Росії."

138. О дворянах Киевской, Подольской и Волынской губерний. - ЦДА Київ, ф. 442, оп. 799, спр. 377. Йдеться про дуже важливий текст, де Бібіков говорить про свою політику асиміляції польків. 28 лютого 1850 р. київський цивільний губернатор доповнює список найбагатших родин, додавши прізвища Флоріана Ясинського (1.613 кріпаків), Казимира Підгурського (1 335), Володимира Потоцького (10.885 кріпаків, разом з братом Станіславом), Романа Березовського (1.350), Ераама Міхаловського (1.499), Броніслава Дзялинського (2.110 кріпаків).

139. Там само.

140. Там само, ф. 442, оп. 1, спр. 7492, арк. 108-196.

141. Там само, спр. 9852, текст указу й листування щодо його застосування. Публікація цього указу в імперській пресі справила велике враження на дипломатів Наполеона III, див. його переклад французькою мовою за публікацією в "Северной пчеле" в Міністерстві закордонних справ у Парижі *Mémoires et Documents (Russie)*, t. XXXVII, f. 34. Конфіденційний лист волинського цивільного губернатора від 25 травня 1852 р. та лист подільського губернатора від 21 травня 1852 р. до Бібікова; там же.

142. Списки, виявлені в ЦДА у Києві (ф. 442, оп. 1, спр. 9860), неповні. Поліцейська ж діяльність у цей період була дуже жвавою, там само, спр. 9861.

143. Про опір предводителів "набору" шляхти: Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 909, листування поліції з предводителя Київського повіту, листопад-грудень 1852 р.

144. A. Iwański. *Pamiętniki 1832-1876* ..., s.57. Очевидно, указ від 18 квітня (3 травня) 1852 р. змусив Ю.Кращевського домагатися в березні 1853 р. виборної посади в Житомирі. 5 березня 1853 р. він пише своєму братові: "Боюсь, що коли мене затвердять, я погоджусь

навіть на кураторство, аби вийти з недоросля і мати, зрештою, якусь службу в послужному формулярі" [виділено мною - Д.В.] Пор.: *Listy do rodziny 1820-1863*. - S. 236. Письменник, який починаючи з 1831 р. 1863. - постійно перебував під підозрою, отримає посаду лише після смерті Миколи I у 1857 р.

145. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 849.

146. Податки визначено "Уставом о податях". - Полное собрание законов, т. V, ст.258, 259; т. XIII, ст.13.

147. Київський ОДА, ф. 1238, оп. 1, спр. 224, 15 червня 1855 р., список податків для сплати надіслано Київською казенною палатою дворянському зібранню кожного повіту.

148. *Ukraińska polityka ks. Adama*...

149. Лист від 29 січня 1858 р. і авторський коментар від 26 лютого 1858 р. у: *Listy do rodziny 1820-1863*. - S. 388.

150. Польська бібліотека в Парижі, рук. 545, с. 1349, "Записка, прислана з України".

151. *Pokazania i zapiski*... С. 262.

152. M.Dubiecki. *Młodzież polska na Uniwersytecie*..., J.Tabiś. *Polacy na Uniwersytecie Kijowskim*. - S. 129-134.

153. T.Bobrowski. *Pamiętnik mojego życia*, t. II. - S. 356-357.

154. Там само, с. 356, 384-409.

155. Г.Марахов. *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине*. - К., 1967. - С. 270. Własocki. *Wzrostnienia mojego życia* - S. 205.

156. S.Kieniewicz. *Powstanie styczniowe*... - S. 297-300, 497-498.

157. Там само, с. 500-501, 610-614, 737.

158. T.Bobrowski. *Pamiętnik mojego życia*. - Т. II. - S. 509-519. Про гарний підсумок русифікації див.: В.Я.Шульгин. *Юго-Западный край в последнее двадцатипятилетие (1838-1863)*. - К., 1864.

159. A.Weryha-Darowski. *Krezy Rzeczypospolitej*. - Warszawa, 1919. - S. 9-10. Порівняй цифри у: J.Bartoszewicz. *Na Rusi polskiej stan posiadania ludności, kraj, ziemia*. - Kijow, 1912. - S. 7 і далі. У 1914 р. у Києві нараховувалося 60 тис. поляків. Цініні відомості з повсякденного життя дає праця Сюзанни

де Сен-Жуан з родини Трояновських: *La vie quotidienne des familles polonaises établies en Ukraine // Antemurale, XVII-XVIII - Roma, 1985. - S. 14-241*, яка охоплює 1863-1917 роки, хоча й не відходить від традиції підсолодженних спогадів.

160. Чи ж справді зникає? Віддаючи цю працю до друку, автор читав книгу: Andrzej Kusniewicz. *Mieszaniec obywatelowe*. - Warszawa: PIN, 1985. В ній йдеться в них про "австрійське" Поділля і Східну Галичину. Свідома увага до цих оповідок, підкреслення неперервності між аристократичним духом Генрика Жевуського й сентиментальними описами пишних обідів, зворушливими сценами полювань, розлогих садів, резиденцій, невинних і менш невинних вад доброго польського товариства на Поділлі у ХХ ст. свідчать цілком очевидно про те, що дехто зберіг захоплення цим світом аж до найпохмуріших часів Ярузельського. Кусневич потребує літературної компенсації, що її колись потребував і Жевуський. Та ж сама політично-суспільна неміч викликає такий самий смуток за старими, добрими часами: "Пане Бейло, патроне тих оповідок, - на жаль, не нам довелося тішитись насолодами безтурботного життя!" - скаржиться письменник. Невідомо, чи такий вишуканий і снобістський поворот до уявленого як казка життя землевласників зможе сприяти відновленню польсько-українських відносин...

Висновки

Висновки, до яких підводять наше дослідження, значно відрізняються від того, що пропонують різноманітні польсько-радянські видання, спрямовані на те, аби за всяку ціну затерти все, що могло б зашкодити ейфоризованій фікції, котрою хочуть обмежити польсько-російсько-українські взаємини – кілька революційних контактів та певні мистецькі взаємовпливи.

Насправді ці взаємини – а безпосереднє звернення до документів дає цьому підтвердження – постійно були конфліктними.

До розгляду цієї проблеми ми підійшли з позицій соціології. Це дало змогу відчутти, наскільки періоду 1831-1863 років були властиві фундаментальні соціальні мутації. Центральним фактом, який впливає з цієї праці, є поглинання чотирьох п'ятих польської шляхти – подиву гідна адміністративна акція, внаслідок чого із 410 тисяч польської шляхти з 1831 до 1850 р. лише 70 тисяч зберегли право на громадянське існування.

Перед нами, поза сумнівом – найбільша "соціальна маніпуляція", що її пережила Європа до ХХ ст., плід бюрократичної, небезпечно діяльної активності Комітету у справах західних губерній, справжньої лабораторії для проведення дослідів русифікації, котрі залишались тільки перейняти й розвивати на інших теренах наприкінці ХІХ ст. Тут же, в Києві, виділяється і панує над епохою одна особа – Д.Г.Бібіков, котрий з 1838 по 1852 р. був натхненником усіх напрямів цієї політики.

Саме він – головна рушійна пружина всіх заходів по придушенню польськості на Україні. Ним надихається кожне важливе рішення.

Нам вдалося показати процес вилучення із соціального життя 340 тисяч безземельних поляків. Цифра вражає сама по собі. У Франції після того, як з числа знаті у 1789 р. було вилучено 120 тисяч чоловік, на межі "бідності" залишилося менше однієї п'ятої. Спершу, з 1831 по 1833 р., це завдання покладалося на самі шляхетські зібрання, але підтвердженнь шляхетства заради симпатій і співчуття виявилось забагато, тому у 1834-1838 рр. царська поліція схилиється доручити проведення ревізії росіянам, що і зробив Бібіков, організувавши Центральну ревізійну комісію в Києві у 1840-1845 рр. Визнання недійсними підтвердженнь шляхетства для тієї категорії, котра вже й так значно зменшилась через економічні нестатки, мало дуже серйозні наслідки для польського загалу. Категорія однодвірців, придумана для цих декласованих людей, є варіантом приналежності до селянства. Потрапити до неї означало втратити особисту свободу, бути змушеним платити, як і селяни, податки, позбутися можливості користуватися шляхетським правосуддям, що мало славу милосердного, підлягати набору на страшну військову службу і, щонайгірше – не мати змоги вчитися в рідній школі, тобто загубити культурний контакт з іншими поляками і будь-яку можливість соціального росту. Ми бачили, що коли спочатку шляхетська солідарність проявлялась у протестах маршалків, то надалі вона поступово зів'яла і легітимізована шляхта змиралась із примусовою дезінтеграцією спільноти, а з 1860 р. вже повністю відвернулася від колишньої "братії", котра, як ми констатували, частково українизувалася.

Розглянувши адміністративне усунення найбільш численної шляхетської верстви, нам залишилось уточнити соціальні відносини, що зародились навколо і всередині землевласницького класу, за яким тільки й визнавали дворянство. До найскладніших належить також і проблема взаємин з українським селянством, викладена на початку книги, бо вона є дійсно тлом, на якому проходить польське життя в цих губерніях, втягуючи в

себе всю шляхетську спільноту, у тому числі й декласованих, що служать землевласникам.

Завдяки документам вдалося встановити трикутник взаємозв'язку. Поляк-землевласник ніколи не залишався сам-на-сам зі своїми кріпаками: тут постійно присутній росіянин, який пильно стежить і принагідно використовує всі слабкості поляків, а український селянин користується лише ставкою, об'єктом, заволодіти яким залишається лише ставкою, об'єктом, заволодіти яким прагнуть обидві сторони. Три мільйони душ є власністю близько семи тисяч землевласників, двісті ж родин мають у своєму розпорядженні 568 тис. кріпаків.

Відомо, що в XVII-XVIII століттях вже існувала глибока прірва між закріпаченим народом і поляками-колонізаторами. Досліджувана ж епоха характеризується дедалі виразнішим сповзанням українців на російську орбіту, що, безсумнівно, зумовлюється спільністю релігії, а ще більше – нерозважливістю та зловживаннями поляків. Коли один імперіалізм витискався іншим, Бібіков дуже спритно застосовував нечувану підступність: її можна спостерігати в протоколах так званого шляхетського правосуддя, де погане ставлення до кріпаків перетворювалось на суть звинувачень.

"Закон про інвентарі" 1847 р., який встановив "розумні" норми кріпацтва, є головною акцією, завдяки якій росіяни змогли з повним правом видати себе за захисників пригноблених селян. Втім, цей віддалений прообраз реформи 1861 р. є всього-на-всього слабенькими потугами. Тридцятилітній проміжок історії свідчить, зокрема, що поляки-землевласники і росіяни дуже часто знаходили спільну мову у придушенні погано організованих селянських рухів.

Після 1831 р., не дивлячись на дані під час повстання обіцянки, росіяни повністю дійшли згоди з господарями у прагненні повернути бунтівників на розум. В 1848 р. добрі рішення про інвентарі відступають перед заворушеннями на Україні і дають польському батові змогу заспокоїти відлуння Весни народів. Навіть під час Кримської війни російська армія надасть велику підтримку землевласникам, кріпаки яких уявили, що можуть стати вільними.

Однак, усе робиться так, аби переконати поляків, що хоч кріпак і залежні від них економічно, проте аж ніяк не належать їм ні в культурному, ні в національному плані - це винятково російська власність. Дві несміливі спроби поляків повернути собі контроль за цариною української культури через посередництво початкової освіти в 1844 і в 1860-62 роках були різко придушені царською поліцією.

У третьому і четвертому розділах аналізується становище "легітимної" шляхти, що приводить нас до констатації подвійного паралічу. Цій групі перекрито шанс будь-якої соціальної еволюції, з одного боку - через помітний тягар сарматської ментальності групи багатих (заledве 10% від 70 тисяч підтверджених шляхтичів), з другого - багатоликий страх, який викликає у них царська влада.

а) На початку четвертого розділу накреслено картину застигlosti цього аграрного середовища із зародками промисловості, архаїчними формами торгівлі і заповітними мареннями про *dolce vita*, не помічаючи поступу Європи, воно нагадує позачасовий образ, острівець, Аркадію, яку не зачіпають жодні проблеми. Багаті задають тон своїми парками, резиденціями, полюваннями, учтими вони зневажають землевласницьку дрібноту, котра, маючи якийсь клопоть землі та кількох кріпаків, змушена до тяжкої праці.

Після соціальної ліквідації декласованих росіяни приблизно з 1850 р. беруться за прошарок багатих з метою їх інтеграції в життя російського суспільства. Обстеження підтверджують загальну картину - дуже низький рівень освіти, жодної різноманітності в заняттях. Це засвідчує застій, а то й розклад суспільства, консервативну стагнацію, забезпечену хіба вдалим продажем зерна; сдиною цінністю виступає прив'язаність до гербів, а сдиним заняттям - пияцтво та варварські розваги (балагульство). Тільки Ю.І.Кращевський зумів підтвердити цей жорстокий діагноз у своїх творах.

Тут продовжує жити ретроградна і така живуча традиція Бару ['], добре відображена ще одним пись-

* Варської конфедерації [прим. ред.]

менником цих губерній Г.Жевуським; ми розглянули її в третьому розділі, обговорюючи функціонування шляхетських установ, які, всупереч анексії, продовжували існувати, підтримуючи серед тих, хто брав у них участь, ілюзію життя, що не пересікалося з життям імперії, та витворюючи недоторканий польський острівець у ворожому російському морі.

Це була, певна річ, чистісінька ілюзія, зумовлена смаком до титулів і почесностей та схильністю до компромісів. Починаючи з 1831 р. дворянські зібрання (колишні сеймики) стали (і дедалі більше ставатимуть) гвинтиками в системі Міністерства внутрішніх справ. Їх примушено брати участь у визначенні міри відповідальності та в засудженні учасників повстання 1831 року, від них вимагатимуть самим визначити жертв декласації, опікуватися русифікованими школами та їхнім фінансуванням, забезпечувати відправку кріпаків на військову службу тощо.

Лише невеликій групі власників, що мали більше сотні душ, а це, як ми бачили, давало гарантії вірності трону, було дозволено діяти активно, отримавши всі переваги престижа чину. "Колаборанти" дуже швидко потрапили у власну пастку, бо функції, залишені для них росіянами у цій позірній шляхетській автономії, призведуть при Бібікові до її повної ліквідації: у 1840 р. відмінено не лише польську мову, а й польське право (Литовський Статут), що зумовило майже повну заміну шляхетського правосуддя, яке повністю скомпрометувало себе при розгляді селянських справ, на царське.

Щодалі більше тримаючись за свої перероджені функції у передчутті того, що держава охоче замінить їх росіянами, вони, прагнучи зберегти відповідальність за польську шляхту, погоджуються і на служіння (вибори є лише видимістю, їхні результати часто анулюються), і на запевнення у вірності, котрі їх же сколюють, і на щораз більше. Після царювання Миколи I на певний час з'являється надія, що Санкт-Петербург поверне польській шляхті бодай частину її втраченої ідентичності, тож царю надсилають адреси з Поділля (1859) - з приводу народних шкіл, з Києва (1860) - про навчання польською мовою. Проте коли у 1862 р. Во-

линь звертається з проханням про адміністративне приєднання губернії до Конгресового Королівства, репресії поновлюються, а шляхетська автономія ліквідується остаточно.

б) Друга причина суспільного паралічу ховається не в замилюванні вихолощеними формами і цінностями минулого, а у всюдисущому проникненні терору – військового, поліцейського, політичного, культурного, релігійного, адміністративного. Все спрямовується на придушення щонайменших проявів польськості на Україні і на доведення класу землевласників до такого самого, як і декласованих, отупіння. Завдяки неопублікованим документам ми змогли побачити, до якого знеособлення і цілковитого збідніння привела русифікація шкільної системи. І тут Бібіков залишив свій слід, насаджуючи закриті пансіонати, призначення яких – відірвати молоде покоління від батьків. Закриття на один рік Київського університету та депортація студентів вписуються в рамки репресій проти "польських химер", що сягають кульмінації, коли генерал-губернатор присвоює собі звання куратора освіти.

В царині релігії, тісно пов'язаній з польською ментальністю, залукування є ще більшим, бо після конфіскації в 1832 р. 61 з 86 монастирів у трьох губерніях Бібіков піднімає у 1840 р. справу про переслідування кармелітами кріпаків-православних, аби отримати змогу конфіскувати всі церковні маєтності. Світську могутність католицької церкви знищено. Тепер же настала черга усунути і той давній символ латинського проникнення на схід, яким було уніатське відгалуження католицизму. У 1839 р. завдяки новій маніпуляції масами *à la russe* 130 тис. вірних вилучаються зі сфери польського впливу і примусово приспонується до православної церкви.

Відтак православна церква дедалі виразніше стає троїнським конем царизму у польському питанні. Землевласникам, які змушені забезпечувати належні умови життя й утримання 11049 священників на своїх землях (тоді, як ксьондзів усього 603), забороняються будь-які будівельні роботи в костьолах. У ставленні до цього католицький єпископат (не без згоди Ватикану) впаде в

інертність і конформізм, що дозволило Васильчикову у 1855 р. проголосити практичну ліквідацію католицьких впливів. Поступливість луцького єпископа з метою співпраці з росіянами у боротьбі проти революціонерів, коли 1862 року єпископат був переведений до Житомира для полегшення нагляду за ним – ось невеселі підсумок релігійного тиску.

Усі різновиди паралізуючого страху мають, зрештою, спільну причину – політичну: повинна зникнути сама ідея Польщі. Власне тому ми й залишили дослідження репресій цього типу насамкінець. Після хвилі конфіскацій і депортацій 1831-1832 рр. змова Шимона Конарського, викрита в 1838-1839 рр., здається центральною подією досліджуваного періоду. Цей претекст, який Бібіков неймовірно роздув перед Санкт-Петербургом, і став поштовхом до всіх розглянутих тут заходів 1839-1940 рр. І хоча популістська ідеологія еміграції не мала практично жодного зв'язку з рабською ментальністю більшості землевласників України, вона зробила можливою цю лавину пересмикування, якій світ багатих зміг протиставити лише безсилу покірливість.

Росіяни скандалізували сільський спосіб життя великих землевласників. Відтоді, як Петро III у 1762 р. визначив поняття дворянської служби, вважалося неприпустимим, щоб дворянин сидів у своєму маєтку, дбаючи про його процвітання. Нести службу у високій адміністрації або мати високе звання в армії було цілком природним для російського дворянина. Тож фатально, що Бібіков, втілюючи в життя свої заходи русифікації, увінчав цей витвір тим, що змусив власників найбільших маєтків (де налічувалась понад сотню душ) покинути їх і поступити на службу. Указ від 21 квітня 1852 р. зруйнував чарівне усамітнення землевласників, які віднини мусили посылати своїх 18-річних синів на службу імперії.

Живучи в імперії, тільки батьки залишалися прив'язаними до своєї мрії про давню Польщу. Як бачимо, їхня діяльність напередодні нового повстання обмежується нечисленними так званими "реалістичними" ініціативами на місцях на зразок Товариства сільсько-

господарського кредиту або посередницьких судів. У 1836 р. Варшава не дочекалася ні підтримки, ні співчуття від цього склеротичного світу, а якого рушили на боротьбу до інших країн усього кілька синів, розчарованих такою бездіяльністю. Але й цих боляких спроб було досить, щоб Санкт-Петербург заговорив про цей мерзотливий світ як про лігво заколотників. Поляки з України знову стали жертвами штампуги, який їх не стосувався, штампуги, що його Бальзак, великий шанувальник царя, поширював під диктовку пані Ганьської (у "Листі про Київ" 1847 р.):

"Поляк не терпить наказів. Він хоче наказувати, а не підкорятися... Така вдача є справжньою причиною загибелі Польщі. Дисциплінована країна, слухняний слов'янин мусив поглинути слов'янина недисциплінованого, країну, яку жахала думка про покірливість... І якщо з часом Росія завоює світ, то завдячуватиме цьому своїм духом покори... Жоден народ у світі не організований краще для завоювання".

Одним з перших етапів цього завоювання є облаштування Правобережної України *à la russe*, проведене терпляче і педантично. Чи ж цей приклад не вартий того, щоб над ним поміркувати? Поляки в цих губерніях не були бездоганними. Еволюція поляків Познані, Мазовії, Галіччини і навіть Литви була, Богу дякувати, більш опірною, проте на увагу заслуговує саме це вміння використання над розполовиненого краю. У першому досліді росіяни стосовно перетравлення величезної соціальної групи Україна була лабораторією, а поляки – піддослідними кроликами.

Покажчики

Іменний покажчик

- Абамелік 346
Абрамович Станіслав 346
Авайде Оскар 332, 359,
377
Августинович А. 91
Аксаков Сергій 250
Альбіні 101
Альперсон 285
Анненков 126, 128, 140
Антонович В.В. 31, 115,
138, 360
Аракчєв О.А. 74, 321
Арсеній 117
- Бажан М. 194, 245
Баженов Л.В. 47, 197
Байковський 219
Байрон Дж.Г. 53
Барабой А.З. 133, 137
Баярд 257
Бежинський Владислав
322
Безак 362
Бек 167, 168
Бекерський 111
Белжецький Вінцент 135
Бенкендорф О.Х. 74, 78,
134, 176, 223, 277, 305,
331
Беньковський 92
Березовський Роман 378
Березовський Я. 346
Берєсь С. 30, 44
Беретті 241
Бернатович Олександр
323
Бессер 281
Бехи 173
Бєліньська Юлія 347
- Бжозовський Зенон 135,
240, 346
Бжозовський Кароль 80,
81, 135, 346
Бжозовський Петро 346
Бжозовський С. 90, 116
Бжостовський Міхал 63,
132, 134, 136, 185, 186,
346
Бібіков Д.Г. 73, 74, 86, 87,
92-98, 100-104, 107, 109,
110, 113, 117-120, 123,
132, 134, 136, 170, 171,
173, 174, 176, 177, 179,
180-182, 185, 186, 188,
189, 191, 195, 200, 202,
207, 222-231, 233-235,
253, 256, 257, 262, 288,
289, 295, 296, 305, 307,
310, 311, 313-315, 319,
324, 327, 331, 332, 335,
336-338, 339, 340, 352,
353, 355-357, 363, 365,
367, 371, 372, 373, 374,
376, 383, 384, 385, 387,
388, 389
Білецький Р. 358
Білінський Август 346
Білошицькі 173
Бланк Луї 295
Блудов Д.М. 150, 151, 159,
198, 216, 298, 299, 303,
304, 305, 309, 373
Бніньська Ізабелла 347
Бобринський К. 120, 257
Бобровський Стефан 123,
297
Богданович Б. 291
Бокшанін 281, 370

- Болсуновські 173
 Бона Сфорца 173
 Боньковський Станіслав 108
 Боплан, Левассер де 133, 254
 Бопре Антоні 325, 326, 330
 Бопре Ян 329
 Борейко Володимир 346
 Борейко Піус 347
 Боровицький 75, 139
 Боровський 125, 126, 127, 139, 291, 317
 Боровський Г. 190
 Боровський Каспер 64, 120
 Боровський Петро 288, 329, 330
 Борчевський Фелікс 346
 Борщак Ілько 15, 41
 Босючкова 90
 Брадке фон 279, 280, 281, 285, 309
 Брандт Юзеф 262
 Браницький 119, 255
 Браницький Владислав 240, 257, 346
 Браницький Костянтин 346
 Браницький Олександр 244, 346
 Браницькі 70, 79, 89, 90, 91, 92, 113, 138, 240, 257, 263, 297, 352, 356, 368
 Браунштейн Р. 244
 Бродель Фернан 13
 Будкевич 281
 Буланже Луї 54
 Бурделюк Семен 74
 Бутович Б. 176, 191, 192, 213, 231
 Бушинський В. 90
 Бузьський Й. 291
 Валевська Анна 279, 347
 Валевська Цецилія 347
 Валевський Тадеуш 347
 Валютинський Діонізія 347
 Ван-Дейк 263
 Вановський 89
 Васильчиков ІІ. 117, 119, 127, 139, 186, 236-238, 297, 314, 315, 317, 339, 360, 374, 377, 389
 Вахновський 89
 Васьковичі 173
 Вежицький Роман 347
 Вежбовський 88
 Вежемський 90
 Велопольський 119
 Вельямінов 148
 Верне Орас 54
 Вернигора 56
 Висоцький 362
 Висоцький Каєтан 322
 Виспяський С. 56
 Вичулковський Леон 57
 Вишневецькі 262
 Вишневецький 89
 Віксман Валеріан 322
 Вільямівський 177
 Вінницький С. 288
 Вінтоняк О. 45
 Віткевич Станіслав-Ігнаці 21
 Вітославський Ігнаці 347
 Віттенштейн Кароліна 347
 Вітте 125, 126, 321
 Владимирський-Буданов 371, 376
 Возник Михайло 137
 Войцеховська-Живуль-товська Ядвіга 368
 Волошинський 281

- Вонсовичі 356
 Воронцов 217
 Ворцел Миколай 275, 347
 Врублевський 76
 Гаас Кароль 329
 Галецький Онуфрій 322
 Ганська Евеліна 76, 112, 266, 274, 347, 390
 Ганський Вацлав 76
 Ганцова-Берникова В.З. 133
 Гарібальді 362
 Гегель 295
 Гейне 127
 Геродот 272
 Герцен О. 98, 115
 Гессе 127, 130
 Гете 271, 272, 294
 Гсремек Бронислав 16
 Гжецький Людвік 347
 Гжецький Ян 347
 Гіцова Л.З. 133
 Глаєр Роза 89
 Глембовський Юзеф 322
 Глинський І. 71, 110
 Глюксберг 281, 294
 Гнатівський Павло 323
 Гоголь М. 55, 146, 174
 Голинський Яцек 329
 Голинський Олександр 323
 Головинський 296
 Головін О.В. 139
 Головинський Зенон 347, 360
 Головинський П. 257, 294
 Гомер 271
 Гонта 264
 Гординський С. 54
 Гордон 291
 Городецький В. 91
 Готтшал, Р. фон 54
 Гошинський Северин 55, 62, 70, 128, 264, 291, 310
 Грабович Джордж 62
 Грабовський 294, 296, 372
 Грабовський Фортунат 329
 Грабовський Міхал 56
 Грабянка Каєтан 347
 Грабянка Людвік 347
 Громадський Проспер див. Новицький Фортунат 359
 Грондський 133
 Гроншко Вацлав 329
 Грохольська Отільда 347
 Грохольський Адольф 347
 Грохольський Генрик 277, 347
 Грохольський Людвік 347
 Грохольський П. 347
 Грохольський Ян 347
 Грудзінський Маріан 322
 Грушецький Гжегож 347
 Гудим-Левкович 99, 215
 Гулак 107
 Гулемон Жан М. 31
 Гур'єв О.Д. 167-170
 Гуржин І.О. 136
 Гурський 91
 Гурський Кароль 135
 Гутовський Алоїзія 347
 Гутовський Міхал 347
 Гюго Віктор 54
 Давидов 88
 Давід В. 295
 Даровська Катажина 347
 Дашкевич Я.Р. 38, 44
 Дашков 155, 159, 198
 Дверницький 144
 Девілі 54
 Дейша 169, 170, 176
 Делакруа 54

- Деліль 54
 Дембовський Каетан 347
 Дерев'яник Т. 367
 Женні Анрі 257
 Женні Габріель 257
 Джеррі Фредерік 257
 Джеррі Альфред 195
 Дзеконська Аделаїда 347
 Дзюконські 356
 Дзедушицькі 262
 Дзялинська 78
 Дзялинський Броніслав 347, 378
 Дмоховський 309
 Добенський Зигмунт 323
 Добжанський К. 89
 Добровольський З. 89
 Добровольський Юзеф 323
 Долгорукий 87, 177
 Домбровський 89
 Домбровський Юзеф 297
 Донго, Фабріс дель 274
 Дорошенко Дмитро 138
 Достосвський Ф. 330
 Драбицький Алекси 265, 271
 Драгоманов Михайло 64
 Дребуш, фон 176
 Дрентельн 363
 Друен, де Люїс 358
 Дружбацький Олександр 323
 Дружбацький Маврицій 362
 Дундуков-Корсаков 363
 Дуїні-Вонсович Станіслав 322
 Дюмор'є 330
 Дядиченко В.А. 133
 Едуен 287
 Енгельгардт 217
- Словицький Вацлав 323
 Словицький Едвард 323
 Словицький Стефан 347
 Еремсв 186
 Еромінська Г. 90
- Жаніон Марія 62
 Жевуський Генрик 91, 143, 212, 231-233, 266-269, 270, 272, 273, 294, 295, 296, 308, 345, 379, 387
 Жевуський Вацлав 55
 Жевуський Ернест 349
 Жевуські 255, 321, 356
 Желіговський Е. 295
 Жерар 263
 Жеріко Т. 54
 Жигмунт III 308
 Жуковський 168, 169
 Жулавський Анджей 16
 Жураковський 114
 Журовська Людвіка 347
 Журовський Марцелі 347
- Заборовський Т. 55
 Завістовський К. 57
 Завіша Артур 320
 Зайн-Вітгенштейн, Кароліна де 54
 Зайцев В.М. 132, 201, 202
 Залевський Б. 55
 Залеський Вілем 347
 Заленський Ю. 295
 Залеський Ян 329
 Залівський 320
 Замброшицький Я. 89
 Замойський Анджей 242, 360
 Замойський Владислав 358

- Замойський Ян 347
 Запольський Ян 322
 Здзеховський Владислав 95, 136, 347
 Здзеховський Юзеф 347
 Зелінський 329
 Зелінська Тереза 255, 366
 Зелінський Антон 189
 Зиморович Б. 52
 Злотницький 231
 Змівський Генрик 322
 Зубов 146
- Івановська Клара 347
 Івановський Діонізій 347
 Іванський Едвард 356
 Іванський Генрик 356
 Івашкевич Ярослав 52
 Івашкевичі 90
 Іващенко Ю. 367
 Ігнат'єв О.П. 363
 Іжицький Матеуш 347
 Ізбицький 169
 Ілінський Войцех 329
 Ілінський Генрик 347
 Ілінський Ю. 200
 Ілінський Януш 176
 Ілінські 352, 356
- Кабузан В.М. 132
 Кавелін 292, 293, 329
 Казимір Великий 157
 Кайзер Зенон 322
 Кабузан В.М. 132
 Калм Леон 348
 Калета Лена 25, 45
 Камінський Генрик 86, 193
 Канкрін 78, 155, 160, 162, 163, 182, 198, 217, 320
 Карабузанов В.М.
 Карамзін 210
 Карасевич Василь 163
- Карасевич Ян 163
 Карвицький В. 223
 Карвицький Казимір 348
 Кармелюк Устим 45, 72
 Кармінський Юліан 223, 229
 Каррах 263
 Карпицький 91
 Каспрович 57
 Катерина II 69, 143, 146, 156, 216, 309, 319, 333, 334
 Качковський Кароль 295
 Кашовський Адольф 348
 Кашовський Теодор 348
 Квапішевський М. 26
 Келесінський Каетан 72, 262
 Кирчів Р.Ф. 138
 Кисельов П.Д. 96, 97, 104, 182-184, 189
 Кістяковський О.Ф. 32, 46
 Княжнін Б.Я. 75, 155
 Кобилянські 173
 Коженювський Юзеф 281, 287, 297, 319
 Кожуховський Юзеф 323
 Козловський В. 297
 Козловський Е. 201, 377
 Козловський Я. 89
 Коллонтай Г. 59, 278
 Колишко 121
 Комар Мечислав 348
 Комар Олександр 348
 Коморович 216
 Конарський Станіслав 320
 Конарський Шимон 17, 58, 73, 74, 93, 171, 174, 221, 223, 287, 291, 292, 318, 320, 324-327, 330, 375, 376, 389
 Конвицький Т. 57
 Коперницький В. 297

- Корвін-Пйонтровський 358
 Кордашевський Генрик 329
 Корнеловський Антоні 348
 Корнеловський Юстин 110
 Корнилович М. 137
 Королюк В. 138, 139
 Корсак Юліуш 322
 Корф 146, 147, 246
 Косаковська Брігіда 348
 Косаковський Валеріан 329
 Косовський Серафін 348
 Косса Юліуш 57, 262
 Костомаров М. 107
 Костюшко 291
 Кослячух 111
 Котович Ян 348
 Кохановський 272
 Коцюбинський К. 88
 Красинська Дорота 348
 Красинський Зігмунт 348
 Красинський Леон 348
 Красицький Юліуш 111, 272
 Красовський Піус 348
 Кречетников 334
 Кржижановський К. 90, 224
 Кроковський Олександр 348
 Кулеша 303
 Куликовський 167
 Куліш П. 107
 Кустін 296
 Кучинський Олександр 348
 Лавати 266
 Лавров П.А. 133
 Лада-Заболоцький Т. 295
 Лампі 263
 Лалський С.С. 117, 317, 374
 Леванідова Дарія 348
 Левашов 75, 151, 152, 156, 159, 160, 162, 163, 166, 167, 198, 199, 215-220, 224, 277, 282, 319, 321, 370
 Левен 280, 282, 284, 370
 Левицький Т. 73
 Ледуховська Марія 348
 Ледуховський Ромуальд 235, 249, 348
 Лелевель 17
 Ленкевич Г. 159, 162, 165, 166, 198, 199, 281
 Лепковський Генрик 348
 Лепковський Леонард 325, 331
 Лескевич Антоні 329
 Лещенко Н.Н. 138
 Лизогобува Єлизавета 348
 Липецький С. 101
 Липковський Юзеф 129, 244
 Липинський Болеслав 348
 Липинський В'ячеслав 31
 Лібельт 295
 Лівій 272
 Липецький С. 100-101
 Ліст 54
 Лозинський 158
 Лопухін Павло 217
 Лопухін Петро 217
 Лопухіна Катерина 89, 217
 Лошкар'юв Г. 215-219, 221, 304, 327, 377
 Луб'яновський 146, 148, 150-153
 Луц'ян 329
 Любомирська Тереза 348
 Любомирська Ядвига 348
 Любомирський Казимир 348

- Любомирські 121, 255, 264
 Лясоцький В. 361
 Мадейський Леонард 88, 235-237, 239, 249, 283, 348
 Мадзіні 324
 Мадейський Ян 348
 Мажейко Я. 376
 Мазаракі Вінченці 348
 Мазаракі Ян 348
 Мазепа 54, 62
 Маклер Діонізій 263
 Макопецький Людвік 348
 Маковецький Нарциз 348
 Малаховська 349
 Малаховський Еразм 169, 219, 233, 348
 Малевський Піус 348
 Малевський Юзеф 348
 Малиновський Цезарій 348
 Малиновський Якуб 323
 Мальчевський А. 55
 Манковський Емерик 348
 Марахов Г.І. 138, 139, 375, 379
 Маркевич 89, 316, 317
 Маркіна В.О. 366
 Маркович Граціан 156
 Мархоцький Кароль 329
 Марциновський Антоні 294
 Масальський А. 89
 Маслов 171, 172, 287
 Матейко Я. 56
 Мацейовський 376
 Машевський Б. 113
 Машковський Каспер 325, 326, 328, 330, 376
 Мейстр 295
 Менцель Т. 366
 Механцев 176, 177, 179
 Микола I 73, 87, 97, 103, 108, 111, 114, 144, 147, 151, 171, 174, 176-178, 182, 195, 215, 220, 222, 224, 225, 231, 235, 239, 249, 280, 282, 291, 292, 296, 297, 303, 304, 306, 309, 317, 321, 327, 329, 331, 336, 337, 353, 357, 359, 369, 373, 379, 387
 Михальський Фредерік 325, 329, 330
 Микловський 362
 Мікулич Кароль 117, 242
 Мілковський З. - див. Міллер М. 85, 135, 137, 362
 Мілевський Г. 213
 Міллер І. 377
 Міллер М. 137, 280
 Міллер Станіслав 280
 Мілош Чеслав 16, 42
 Міркович 104
 Міровський К. 90
 Михальський Фредерік 325
 Михаловський Еразм 378
 Міцкевич Адам 18, 91, 107, 291
 Міцкевич Олександр 285
 Млодецький 101
 Млодецький Ян 327, 348
 Мнішек Анна 348
 Мнішек Анджей 348
 Мнішек Єжи 348
 Мнішки 255, 262
 Могильницький Станіслав 348
 Модзелевський Леон 348
 Молік В. 366
 Монтець 272
 Мончак А. 246
 Морков 244

- Москаленко М. 51
 Мостицький Г. 146
 Мохнацький Ян 17
 Мошинський Емануель 129
 Мошинський Петро 117, 223, 319
 Мощенські 356
 Наполеон III 358, 378
 Невенгловський Адольф 121
 Нестеренко О. 367
 Несміровський Леопольд 329
 Немцевич Ю.У. 287
 Новицький А. 90
 Новицький Орест 295
 Новицький Фортунат 359
 Нововейський Миколай 101, 349
 Оглобин О. 367
 Одинецький 167
 Одосвський Володимир 57, 63
 Ожаровська Цецилія 78, 349
 Ожешко Е. 101, 172
 Ожешко Юліуш 349
 Окольський 267
 Олександр I 157, 206, 231, 249
 Олександр II 115, 119, 191, 237, 239, 240, 297, 309, 358, 359
 Олехович А. 90
 Олеша Єжи 329
 Олізар Густав 349
 Олізар Кароль 329
 Олізар Нарцис 223
 Олізар Патриція 281
 Олізар Філіп 329
 Ольшанський 89
 Оперман Альман 287
 Орачевський Ян 329
 Орда Самуел 329
 Орловська Антоніна 349
 Орловський Адам 349
 Орловський Северин 349
 Осецький 167
 Оскірко Владислав 349
 Оскірко Каєтан 349
 Оссолинські 255
 Остапович, Твенда 126, 316, 317
 Островський Ян-Непомуцен 323
 Павло I 206
 Павловський Тибурцій 329
 Паганіні 101
 Павша Олександр 322
 Падалиця Т. - див. Фіш
 Зенон 294
 Падлевський З. 297
 Падурра Тимко (Падура Томаш) 55, 115, 194, 201
 Панін 117
 Панков 75
 Пассек 53
 Пашкевич 223
 Педротті 54
 Пеленська К. 62
 Петро I 154, 334
 Петро III 334, 389
 Петров 280
 Пивницький 283
 Пирогов 119, 297
 Писарев 115, 327, 376
 Підвисоцький 75
 Підгородецький В. 314, 315
 Підгурський Казимір 378

- Пія IX 272
 Пільсудський 53
 Пільховський Адольф 322
 Пільховський Северин 322
 Пінінський 331
 Піскорський 89
 Пйонтковський 167
 Пйотровський 187, 188
 Плутарх 272
 Плятер Антоні 102
 Плятер Ігнатій 100, 101, 102, 349
 Погожельський Леопольд 317
 Подгороденський Марціан 329
 Подгородинський Владислав 349
 Подгурський Бальтазар 349
 Подгурський Казимір 378
 Подгурський Ян 349
 Подолянин 46
 Покарат 113
 Поль Вінцент 53
 Поляновський Людвік 349
 Поляновський Ян 349
 Полянський 169
 Понятовський Даріуш 349
 Понятовський Ламберт 101, 102, 162, 198, 213, 238, 349
 Понятовський Цезарій 349
 Попов 177
 Порчинський Стефан 320
 Потерле А. 54
 Потоцька Олександра 120, 349
 Софія 285, 349
 Текля 349
 Юзефа 349
 Потоцький Болеслав (Міхал) 136, 349
 Вацлав 135, 349
 Войцех 368
 Володимир 257, 322, 323, 378
 Герман 219, 322
 Костянтин 349
 Мечислав 84, 369
 Мечислав (Міхал) 135, 349
 Олександр 322, 368
 Станіслав 349, 378
 Теодор 349
 Фелікс 51, 285
 Щенсний 135, 263
 Ярослав 263
 Ян 15
 Потоцькі 135, 136, 321, 356
 Поттер 253
 Потьомкін 277
 Пражмовською Ксаверія 349
 Прилуцький Миколай 349
 Пролевич 223
 Проскура С. 75
 Протасов 306
 Протопопов М. 98
 Пусловський Р. 319
 Пушкін О. 54
 Пшездецький Костянтин 156, 214, 319, 345
 Пшибильський Р. 368
 Пшибишевська Станіслава 15
 Рабцевич Вацлав 329
 Радишев О.О. 337
 Радіцев 98
 Радзивіл Гелена 253
 Кароль 240
 Олександра 349
 Цецилія 78, 89, 111, 349

- Радзейовський 31
 Рамм 356
 Рафаель 263
 Раціборовський Адам 349
 Рей 272
 Рембрандт 263
 Респін 244
 Ржишевська Целестина 349
 Ржишевський Габріель 349
 Рибинський В. 64
 Рибинський 137
 Рижинська Регіна 158
 Рижинський Станіслав 158
 Рильський Максим 91
 Рильський Тадей 110, 121
 Римський-Корсаков 283
 Рогальський 99, 100
 Рогозинський Іполит 349
 Розен 281, 282
 Розенталь Й. 114, 138
 Ролле Антоні 295
 Романович-Словатинський А.В. 246, 377
 Ростворовський Миколай 349
 Росцішевський 121, 216
 Рошковський Адольф 329
 Рубенс 263
 Руа Ладурі, Емануель ле 13
 Ружицький Едмунд 361, 362
 Ружицький Кароль 144
 Руліковський Фаустин 349
 Русановський Олександр 349
 Руссо Ж.-Ж. 245
 Рущинський Юстиніан 329
 Сабатіні Влад-Кароль 323
 Сабатіні Олександр 323

- Сабінський Юліан 329
 Савич 325
 Садик-паша - див. Чай-ковський М. 358
 Садовський Олександр 242
 Сакен 73
 Сакович Еронім 329
 Салтиков-Шедрін 115
 Сангушки 257, 261, 263, 264
 Сангушко Марія 350
 Сангушко Р. 219, 257, 258, 319
 Санд, Жорж 84
 Сарнецький Вінцент 350
 Сверчевський 88
 Свицький Кароль 322
 Свідерські 121
 Седроцький 93
 Сейсс Е.Ж. 59
 Селецький П. 244
 Семевський В.І. 136
 Сенгайло Адольф 322
 Сенкевич Генрик 15, 19, 52, 56, 62, 308
 Сенкевич Я. 189
 Сепп-Шажинський 52
 Сен-Сімон 324
 Сенькевич Кароль 52, 53, 322
 Сергієнко Г.Я. 134
 Седроцький 93
 Сераковський 297
 Сироцинський 310
 Сідкевич В. 189
 Скібовський 310
 Скібневський Віктор 350
 Слабесв І.С. 134
 Словацький Юліуш 55, 58, 144, 194, 245, 269, 360, 368

- Снядецький Ян 278
 Собанська Меланія 350
 Собанська Розалія 350
 Собанський 116, 240
 Собанський Генрик 350
 Собанський Готард 323
 Собанський Евстахій 350
 Собанський Ієронім 109, 263
 Собанський Ісидор 323
 Собанський Людвік 350
 Собанський Міхал 263
 Собанський Петро 350
 Собанський Фелікс 120, 240
 Собанські 75
 Собешевський Ігнаці 350
 Совінський Л. 359
 Солженіци Олександр 153
 Солтан Флоріан 322
 Сорб'є 257
 Сорочинський 76
 Сотников 338-339
 Стадницький Ксаверій 350
 Стадницький Петро 350
 Стажинський 109
 Стажинський Едвард 350
 Станіслав-Август 263
 Старорипінський Зігмунд 64
 Старчевський 169
 Сташевський 367
 Сташиц 59
 Стемповський Вінцент 350
 Стемповський Ігнаці 350
 Стемповський Леон 350
 Степанишина О. 138
 Стецький Едмунд 240
 Стецький Еразм 240
 Стецький Кароль 240
 Стецькі 240, 262
 Стояновський 176
- Стрельницький В. 295
 Строганов О.Г. 103, 171, 173, 183, 184, 227, 332
 Сулатицький 93
 Сулатицький Каласанти 350
 Сулатицький Леопольд 350
 Сулатицький Ян 214, 239, 350
 Сю Елен 295
- Табенський 112
 Тарновська Валерія 350
 Тарновський Марцін 350
 Тарновський С. 319, 374
 Тартіні 101
 Таубе, Густав фон 257
 Таціт 272
 Тенс 263
 Тиціан 263
 Тишкевич Вінцент 323
 Тишкевич Владислав 350
 Тишкевич Генрик 156, 163, 198, 199, 208, 213, 215, 220, 221, 224, 235, 247, 248, 350
 Толстой Л. 115
 Томашевський Юзеф 322
 Траугутт С. 128, 362
 Трембецький С. 51, 264, 368
 Тренбицький Матеуш 51, 322
 Тренговський 295
 Тржецька Т. 350
 Трипольські 90, 233
 Трофімова Олександра 350
 Троцький 169, 316
 Трубецька (дружина Ярошинського) 239

- Трушинський Вінценти 349
 Трушинський Юзеф 349
 Тургенєв 115, 271
 Турович 283
 Тутольмін 334
 Тушинський Т. 89
- Уваров Сергія 280, 288, 291, 293, 326, 376
 Уваров Ф. 93, 189
 Узембло 235
 Умінський Войцех 329
 Урбановська Ельжбета 350
 Урбанський Антоні 368
 Уруська-Собанська 193
 Успенський 115
- Фалат 57
 Франковський 91, 112
 Федоров В.А. 135
 Фелінська Ева 329
 Філатєв 282
 Філатов 279
 Фіш Зеяон 294
 Фіялковський Антоні 122, 123-124, 139, 317
 Фудаковський Т. 360
 Фундуклей І. 339, 377
 Фур'с 295
- Хандельсман Марцелі 137, 358
 Хелмонський Ю. 57
 Хлодковський 121
 Хлодовський 121
 Хлопицький Людвік 323
 Хмельницький Б. 57, 71
 Ходкевич Ісронім 323
 Ходкевичі 350, 356
 Хощюй Петро 70, 75, 350
- Холоневська Ельжбета 350
 Холоневський С. 101
 Хонський 281
 Хорват О. 125, 242, 244
- Цешковські 121
 Цивінська Б. 98, 99, 216
- Чайковський Людвік 108
 Чайковський М. 56
 Чайковський Петро Ілліч 54, 134
 Чайковський (Садик-паша) 358
 Чалий Михайло 32
 Чарнецький Матеуш 350
 Чарнецький Миколай 350
 Чарномський Алоїзій 350
 Чарномський Лукаш 350
 Чарторійська Ізабелла 287
 Чарторійська Казиміра 350
 Чарторійська Марцеліна 100, 101, 350
 Чарторійський 119
 Чарторійський Адам-Єжи 276, 323
 Чарторійський А.Ю. 358
 Чарторійські 255, 321, 350
 Чацький Віктор 350
 Чацький Тадеуш 20, 100, 278, 280, 350
 Чацький Фелікс 350
 Чацькі 121, 263
 Чернишов 151
 Четвертинські 261
 Четвертинська Казиміра 223, 261
 Четвертинський Діонізій 158
 Четвертинський Євстафій 350

- Чинський Ян 350
 Чорба 113
 Чудовська Гелена 350
- Шадурський В. 189
 Шайноха 111
 Шамрай С. 135, 138, 373
 Шасер'ю Т. 54
 Шашкевич Антоній 276
 Шашкевич Юзеф 351
 Швейковська Олександра 350
 Швейковський Адам 350
 Швейковський Леон 350
 Швейковський Францішек 350
 Шевельов А.Г. 63
 Шевченко Тарас 107, 108, 360
 Шекспір 272
 Шембек 351
 Шембек Юзеф 117
 Шимановський 163
 Шишков 309
 Шіллер 272
 Шостаковський 117
 Шпаковський 316
 Шуазель Гуф'с, Олександр 351
 Шульгін В.Ю. 63, 379
- Щедковський Вольфганг
 Щепковський 329
 Щербіні 101
 Щеньовський Титус 83
- Юргенс Едвард 242
- Юрєвич Анна 351
 Юрєвич Станіслав 351
 Юркевич Ю. 112, 137, 294
- Яблонський Артур 351
 Яблонський Владислав 351
 Яблонський Кароль 351
 Яблонські 255, 264
 Ягельвич Кароль 323
 Яжембський 17
 Яжина Леопольд 329
 Яжина Нарциз 329
 Якубовський Кароль 240
 Ян-Казимір 29, 53, 133
 Янішевський А. 288
 Янішевський Людвік 329
 Янковська Антоніна 351
 Янковський Євстафій 257
 Янковський Л. 360
 Яновський Феліція 351
 Яросінський Чеслав 120
 Ярошинський 117
 Ярошинський Антоні 351
 Ярошинський Генріх 351
 Ярошинський Едвард 351
 Ярошинський Октав 239, 250, 351
 Ярошинський Францішек 351
 Ярошинський Ян 351
 Ярузельський 380
 Ясинський Ігнацій 322
 Ясинський С. 92
 Ясинський Флоріан 351, 378
 Ясинський Юзеф 322
 Ястребов Ф.О. 63
 Ячевський Л. 213

- Balzas, H. de (Оноре де Бальзак) 76, 112, 137, 216, 274, 367, 390
 Barański Z. 63
 Bardach J. (Бардах Ю.) 12, 40, 43, 44
 Bartoszewicz J. 246, 379
 Beauvois D. (Бовау Даниель) 9-18, 24, 27, 28, 30-34, 36-48, 243, 250, 363, 370, 373
 Bejla J. (Бейла Ярош - див. Жевуський Г.) 249, 267, 269, 369, 377, 380
 Bielanka-Luftowa M. 63
 Biernaska M. (Бернацька М.) 146, 197, 198
 Blejwas S.A. 46
 Bobrowski T. 1146, 116, 120, 129, 137-140, 178, 200, 201, 212-214, 233, 240, 242, 244, 247, 257, 275, 276, 292, 297, 360, 361
 Bortnowski W. 197
 Burkot S. (Буркот Станіслав) 10, 33, 40, 46
 Chamerańska H. 249
 Chaussinand-Nogaret G. 132
 Chmielowski P. 371
 Chynczewska-Hennel 132
 Cichowski W. 371
 Coulemont J.V. 46
 Djakow W. 374
 Dkolski S. 369
 Dubiecki M. (Дубецький М.) 297, 362, 371, 379
 Falkowski J. 366-368
 Fedorowicz J. 246
 Gawroński F. 250
 Giller A. 201
 Grabowski Michał (Грабовський Міхал) 56, 63, 360
 Handelsman M. (Хандельсман Марцел) 137, 358
 Heleniusz E. 247
 Hetnal A.A. (Гетналь Адам А.) 11, 26, 40, 45
 Hruchewski M. 63
 Idzikowski L. 368
 Inglot M. (Инглот М.) 62, 63, 201, 368, 371
 Iwański A. (Іванський Август) 82, 110, 134, 135, 137, 194, 201, 266, 287, 310, 356, 369, 371, 373, 378
 Jakubiec M. 62
 Janik M. 375
 Jedlicki J. (Єдлицький Єжи) 11, 25, 37, 40, 45-47, 59, 64, 199
 Jełowicki Aleksander (Єловицький Олександр) 247, 264, 323, 367, 368, 374
 Jeż T. (Єж Теодор Томаш) 84, 85, 135, 136

- Jobert A. 132
 Jurkowski M. 63
 Kalemka S. (Калемба Славомір) 10, 23, 37, 40, 44, 47
 Kamiński H. (Каменський Г.) 201, 275, 369
 Kania I. 42
 Kieniewicz S. (Кеневич Стефан) 9, 25, 26, 37, 39, 45, 47, 64, 128, 137-140, 198, 247, 250, 296, 361, 371, 372, 376, 377
 Klarnier-Kosińska I. 248
 Kolbuszewski J. (Кольбушевський Я.) 10, 26, 34-35, 40, 45, 47, 53, 62
 Korczyński P. (Корчинський Петро) 322, 374
 Kohera F. 375
 Kozak S. (Козак С.) 62, 63, 136
 Korzon T. 133, 155, 198, 373
 Kozłowski E. (Козловський Е.) 140, 201, 377
 Kraszewski J. (Крашевський Ю.Т.) 71, 72, 79, 82, 84, 85, 114, 115, 133-135, 138, 169, 172, 173, 199, 209, 231, 232, 249, 265, 267, 270-272, 294, 358, 365, 366, 368, 369, 378, 386
 Król M. (Круль М.) 37, 47
 Krzyżanowski J.R. (Кржижановський Я.) 55, 62
 Kukiel M. 137
 Kula W. 201
 Kusniewicz A. (Кусневич) 380
 Kutrzeba S. (Кутшеба С.) 208, 246
 Kysil Adam (Кисіль Адам) 15, 29, 41, 132
 Kwapiszewski M. (Квапішевський М.) 26, 45
 Łasocki W. 375
 Lepkowski T. 129, 134, 197
 Łojek J. 135, 369
 Łopuszański D. 375
 Lukaszewicz W. 375
 Leskiewiczowa (Лескевич) 248, 249, 329, 366
 Likowski E. 373
 Lipiński W. (Липинський Володимир) 246, 388
 Litewski W. 63
 Lubomirski J. (Любомірський) 270, 281, 309
 Makowski S. (Маковський Станіслав) 10, 40
 Mamajew N. 248
 Mark R. (Марк Рудольф) 28, 46
 Michalski J. (Міхальський Єжи) 22, 43
 Mościcki H. 197, 375
 Nagaew A. 374
 Nesteruk M. (Нестерук Малгожата) 17, 42
 Niesiecki K. (Несецький К.) 173, 267, 369
 Nifontow A.S. 137
 Nordmann Claude 62

- Olechnowicz J. (Олехнович)
138, 140, 250
- Parocki B. (Папроцький)
267, 369
- Paris A.E. 137
- Rawiński A. 246
- Perkowski T. 198
- Podhorodecki L. (Подгородський) 64, 3146 315
- Podlaski K. 62
- Potian K. (Помян К.) 10,
37, 40, 47
- Prgzedziecki A. (Пшездешський А.) 133, 135, 247,
259, 262, 264, 367, 377
- Radzik R. (Радзік Ришард)
11, 26, 40, 45, 46
- Rawita-Gawroński (Равіта-Гавронський Францішек)
133, 134, 321, 325
- Reisig B. 39
- Romanowski A. (Романовський Анджей) 11, 26,
27, 40, 45
- Rostworowski M. 140
- Rozdolski R. 375
- Rutkowska E. 39
- Rutkowski K. 39
- Rzewuski Wacław
(Жевуський Вацлав) 55,
62, 79, 143, 194, 323, 379
- Rychlikowa I. (Рихлікова
Ірена) 11, 23, 37, 40, 44,
47, 366
- Saint Jouan de (née Trojanowska) (Сен-Жуан, де
- Трояновська Зузанна)
28, 46, 380
- Serczyk W. 64, 133, 366
- Siemieński L. (Семенський Л.) 56, 264, 368
- Skowronek J. (Сковронек
Єжи) 19, 43
- Sliwińska I. 201
- Śliwowska W. (Слівовська
Вікторія) 10, 25, 40, 45,
47
- Szczeniowski T. (Щеньовський Титус) 83, 135,
247, 267, 268, 270, 278,
369, 370
- Świętochowski A. 372
- Sysyn F.E. (Сисин Ф.Е.) 15,
41, 132, 372
- Szptański S. 375
- Tabis J. (Табіш Ян) 58,
138, 371, 372
- Taylor Nina 63
- Tazbir J. 246
- Thaden E. 63
- Tokarz W. 197
- Tomaszewski M. (Томашевський Марек) 11, 25, 40, 45
- Twardowski S. (Твардовський Самуель) 29, 71, 133
- Voltaire (Вольтер) 13, 15, 41
- Walewski W. (Валевський)
366
- Weryha-Darowski 379
- Wielhorski W. (Вельгорський В.) 133, 137, 146,
197, 372

- Wierzchowski M. 375
- Winiarski B. (Вінярський Б.) 146, 197, 246
- Wojak Z. 62
- Wójcik Zb. 62
- Wrotkowi F. 374
- Zahorski S. 375
- Zalicki H. 375
- Zajączkowski A.
(Zajączkowski A.) (Зайончковський А.) 60, 64,
376
- Zedlicki J. 40, 64, 199
- Zeliński H. (Зелінський)
375
- Zielińska T. (Зелінська
Тереза) 255, 366

Географічний покажчик

- Августов 324
 Алія 33
 Алжир 24, 25, 26, 27, 51
 Англія 24, 28
 Аннопіль 304
 Аркадія 33, 35, 52, 333, 386
 Аргуа 13
 Афіни Волинські 281
- Баланівка 263
 Балга 164, 355
 Балтський повіт 182, 235
 Бар 276, 386
 Бердичів, Бердичівський повіт 122, 127, 259, 261, 276, 302, 325, 327, 361
 Березна 114,
 Берестечко 303
 Бессарабія 95, 259
 Бетум 13
 Бехи 173
 Біла Церква 79, 119
 Білгород 120
 Білківка 219
 Білорусія 13, 14, 16, 35, 42, 60, 104, 115, 116, 128, 160, 290, 293, 309, 373
 Білостоцька губернія 301
 Білошичі 173
 Близький Схід 27
 Богуслав 164, 218, 219
 Богуславський повіт 218
 Болсуки 173
 Боремль 144, 263
 Бородіно
 Брацлав 164, 355
 Бузова 98, 110
- Варшава 13, 40, 113, 119, 120, 126, 127, 144, 206, 214, 276, 280, 296, 319, 327, 359, 360, 361, 362, 366, 368, 371, 374, 376, 390
 Васильків 164
 Васильківський повіт 75, 218
 Васьковичі 173
 Ватикан 21, 388
 Велике Князівство Литовське 63
 Велицьк 311
 Верхівня 112
 Відень 108
 Віленська губернія 301
 Вільно 42, 214, 278, 279, 290, 291, 294, 300, 317, 325, 326, 330, 362, 368, 373, 376
 Вільшана 257
 Віниця 60, 115, 158, 164, 276, 277, 282
 Вінницький повіт 157, 158
 Вісла 11
 Вітебська губернія 103, 301, 309
 Волинська губернія, Волинь 9, 32, 56, 58, 64, 68, 70, 71, 72, 74, 77, 78, 80, 84, 88, 103, 107, 116, 117, 119, 120, 127, 133, 136, 137, 139, 145, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 175, 176, 179, 181, 207, 214, 227, 233, 234, 235, 240, 253, 255, 256, 259, 264,

- 272, 274, 275, 277, 286, 287, 289, 290, 301, 302, 303, 309, 310, 312, 324, 325, 327, 332, 341, 342, 344, 363, 364, 369, 373, 378,
 Вологда 331
 Володимир 164, 302
 Володимирський повіт 137
 В'ятка 220, 317, 361
- Гайсин 164
 Галичина 26, 85, 107, 125, 144, 326, 362, 390
 Гданськ 40, 259
 Головківці 75
 Горбулів 314
 Городок 84, 144, 272
 Греція 84
 Гродненська губернія 301
 Грузія 241
 Губин 84, 272
- Датинь 311
 Дашів 55, 144
 Дерпт 214, 293, 325
 Дике поле 263
 Добруджа 362
 Дорогостай 302
 Дрезден 191, 272
 Дружки 238
 Дубно 80, 164, 235, 259, 281, 283, 302
 Дубровиця, Дубровицький повіт 302
 Думенки 190
 Дуплянки 302
- Європа 33, 53, 81, 103, 233, 234, 266, 270, 296, 383, 386
- Жемайтія 300
- Житомир, Житомирський повіт 60, 76, 114, 116, 144, 164, 173, 177, 209, 261, 265, 272, 275, 282, 283, 285, 295, 302, 306, 310, 314, 342, 358, 361, 378, 389
- Замшани 311
 Заслав 164, 257, 285
 Західна Україна 174
 Звенигород 164
 Звенигородський повіт 215, 218
 Здмошль 311
- Івниця 302
 Ізраїль 30
 Індіана 260
 Іспанія 24, 28
- Кавказ 145, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 163, 183, 264, 295, 331
 Кавказька область 148
 Кавказький край 148
 Казань 291
 Кальник 52, 257
 Кам'янець-Подільський 32, 48, 60, 80, 108, 116, 119, 123, 124, 148, 152, 164, 177, 240, 259, 261, 276, 282, 295, 300, 317
 Канів 20, 219, 277, 360
 Катеринославська губернія 183
 Київ 14, 23, 48, 52, 53, 54, 60, 86, 96, 100, 107, 116, 119, 123, 133, 164, 170, 177, 178, 180, 220, 233, 234, 239, 253, 260, 261, 279, 280, 281, 285, 287,

- 290, 291, 294, 296, 297,
311, 312,
319, 324, 361, 362, 370, 371,
375, 376, 378, 380, 383,
384, 387, 390
- Київська губернія, Київ-
щина 9, 58, 64, 68, 70, 78,
79, 93, 116, 117, 118, 121,
133, 138, 145, 163, 168,
175, 181, 187, 189, 191,
207, 215, 216, 217, 218,
224, 227, 234, 235, 238,
241, 242, 244, 256, 257,
259, 276, 286, 289, 290,
291, 292, 293, 301, 310,
312, 314, 321, 322, 324,
332, 341, 344, 355, 356,
363, 373, 375, 376, 378
- Київський повіт 75, 98,
101, 145, 163, 218, 231,
238
- Кізели 369
- Клевань, Клеванський
повіт 282
- Кобилки 173
- Ковель 79, 164
- Ковельський повіт 101,
311
- Кодня 302
- Конгресове Королівство
72, 125, 223, 242, 275,
329, 330, 332, 360, 361,
362, 366, 388
- Косарі 75
- Краків 19, 40, 58, 290, 368,
377
- Кременець 20, 80, 164, 278,
279, 280, 281, 283, 285,
287, 288, 290, 302, 355,
370
- Крим 358
- Кузнецьк 209
- Курляндська губернія 301
- Ленінград 60, 366, 371,
372, 374, 376, 380
- Летичів 164
- Липовець 111, 121, 144,
164, 218, 219
- Липовецький повіт 218
- Литва 13, 14, 16, 26, 35, 42,
60, 104, 115, 116, 160,
172, 229, 290, 292, 293,
309, 328, 373, 390
- Лівобережна Україна 76
- Ліль 16, 18, 41, 42
- Липське 219
- Літин 100, 110, 164
- Літинський повіт 110, 190
- Лондон 9, 52, 366
- Лопатинці 113
- Луїзіана 25
- Луцьк, Луцький повіт 80,
84, 164, 173, 240, 272,
282, 283, 300, 306
- Лучинка 190
- Любар, Любарський повіт
279, 283, 302
- Люблин 19
- Львів 48, 56, 108, 290, 362,
372
- Мазовія 146, 390
- Макарів 121
- Малоросія 224
- Марієнбад 270
- Марсель 80
- Махнівка 20, 164, 218, 219,
277
- Махнівський повіт 215, 218
- Медведівка 75
- Меджибіж 276
- Межиріч, Межирицький
повіт 302

- Мельники 75
- Мінськ 300, 376
- Могилів 164, 300
- Могилівська губернія
103, 301
- Могилівський повіт 190
- Москва 129, 138, 193, 210,
259, 291, 293, 355, 359,
378
- Нансі 54
- Неборів 263
- Невірків 302
- Немирів 276
- Ніжин 214, 291
- Німеччина 54, 257, 264
- Новоград-Волинський 164,
209, 282
- Новоград-Волинський
повіт 285
- Новоросійська губернія 98
- Ободівка 263
- Овруцький повіт 94, 219
- Овруч 20, 164, 171, 173, 174,
240, 283, 302, 308, 342
- Одеса 80, 85, 244, 259, 265,
327, 362, 367
- Олександрія 263
- Ольгопіль 164
- Ольгопольський повіт 223
- Оренбург 291
- Оренбурзька губернія 183
- Осота 75
- Острір 164, 282
- Острозький повіт 342
- Па-де-Кале 13
- Париж 9, 13, 14, 56, 86,
107, 108, 119, 183, 211,
223, 263, 275, 369, 374,
378
- Петербург 60, 73
- Петергоф 225
- Петропавловськ 209
- Південно-Західний край
58, 63, 64, 139, 121, 145,
Підляшся 146
- Повіта 311
- Подільська губернія,
Поділля 9, 26, 39, 41, 42,
45, 48, 58, 64, 68, 70, 72,
80, 93, 116, 117, 119, 120,
124, 133, 135, 136, 144,
145, 147, 152, 155, 168,
175, 181, 187, 190, 206,
214, 221, 227, 228, 234,
235, 240, 242, 256, 257,
259, 264, 285, 286, 289,
290, 301, 310, 321, 322,
324, 332, 341, 342, 344,
362, 363, 387, 375, 376,
377, 378, 380
- Познань 40, 390
- Полісся 71
- Польське королівство 72,
144, 244, 324, 326, 374,
Польща 13, 14, 15, 16, 17,
19, 20, 24, 26, 28, 29, 33,
34, 35, 36, 39, 52, 53, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 62, 64,
68, 74, 86, 87, 115, 130,
132, 151, 154, 196, 206,
207, 208, 224, 225, 231,
232, 242, 243, 267, 276,
291, 293, 298, 316, 325,
362, 364, 375, 376, 389,
390
- Порицьк 263
- Португалія 24, 28
- Почаїв, Почаївський повіт
20, 302, 306
- Правобережна Україна,
Правобережжя 19, 31,

- 32, 44, 47, 58, 67, 85, 133,
134, 137, 138, 195, 258,
293, 300, 301, 312, 313,
314, 367, 373, 376, 390
Прибалтійський край 241
Приборівка 158
Прокурів 164
- Равенна 53
Радивилів 281
Радомишль 164, 277, 314
Радомишльський повіт 76,
218
Радослав 302
Ратно 309, 310
Рига 97
Рим 19, 43, 69, 84
Рівне 100, 101, 164, 214,
240, 302
Річ Посполита 26, 35, 85,
133, 211
Російська імперія 15, 19,
58, 59, 63, 68, 86, 103, 106
115, 120, 130, 270, 325,
356
Росія 13, 14, 24, 29, 42, 45,
47, 59, 61, 63, 64, 86, 107,
115, 124, 132, 135, 136,
137, 144, 154, 174, 206,
210, 219, 227, 234, 235,
242, 245, 261, 272, 286,
287, 294, 304, 309, 319,
331, 335, 337, 353, 361,
363, 373, 375, 376, 377,
390
Руан 54
Русь 58, 129, 206, 378, 373
- Саксонія 85
Санкт-Петербург, Петер-
бург 77, 79, 86, 96, 107,
116, 117, 130, 145, 150,
162, 163, 171, 174, 177,
188, 214, 215, 225, 233,
235, 239, 244, 257, 286,
293, 294, 296, 330, 335,
359, 350, 387, 389, 390
Саратов 369
Саратовська губернія 183
Сернівка 172
Сибір 75, 93, 110, 114, 146,
157, 188, 310, 319, 330,
331, 359
Симбірськ 319
Сицилія 260
Сквира 160, 164
Сквирський повіт 75, 110,
111, 114, 218
Славути 258
Сміла 79, 257
Софіївка 51, 263, 264, 368
СРСР 23, 60
Ставище 79
Ставрополь 153
Старокостянтинів 113, 164,
282, 302
Сутківці 263
Сухолуччя 76
Східна Галичина 44, 58,
380
Східна Європа 19, 34, 48,
259, 369
Східна Україна 48, 58,
224, 367
Східне Поділля 44
- Тараща 164
Таращанський повіт 111,
215, 218
Теофіполь, Теофіпольсь-
кий повіт 283, 302,
Тобольськ 209
Торчун 80
Тульчин 135, 263, 368

- Турійськ 311
- Угорщина 85
Україна, УРСР 9, 11, 12,
13, 14, 15, 16, 18, 19, 24,
25, 26, 27, 28, 29, 31, 33,
35, 36, 38, 41, 45, 46, 48,
51, 52, 53, 55, 56, 57, 58,
61, 62, 63, 64, 67, 68, 77,
84, 85, 86, 87, 92, 104,
112, 115, 117, 119, 120,
127, 128, 129, 132, 133,
134, 136, 138, 139, 140,
143, 193, 209, 210, 219,
239, 242, 253, 254, 256,
263, 264, 268, 274, 277,
278, 279, 286, 293, 294,
296, 297, 301, 307, 308,
310, 312, 321, 330, 331,
333, 337, 356, 357, 358,
359, 360, 361, 362, 363,
364, 366, 367, 368, 370,
372, 373, 374, 375, 376,
377, 385, 389, 390
Умань 20, 29, 51, 70, 164,
218, 219, 263, 277, 310, 321
Уманський повіт 218
Устя 117
Ушиця 164
Ушицький повіт 303
- Франція 12, 13, 17, 18, 24,
56, 60, 86, 132, 137, 291,
324, 369, 384
- Фінляндія 241
- Харків 107, 214, 291
Херсонська губернія, Хер-
сонщина 76, 95
Хотьчів 311
Хоцунь 311
- Царське Село 214, 279
Центральна Польща 52,
125
Центрально-Східна Євро-
па 18, 53
Циранка 302
- Черкаси 164
Черкаський повіт 218, 294
Чернігів 319
Чернігівська губернія 279
Чигирин 164
Чигиринський повіт 75,
218
Чорне море 76
Чорторійськ 303
Чуднів 303
- Шепетівка 257
Шотландія 52
Шпитьки 75
Шумбар 302
- Ягорлик 283
Ярмолинці 259